

HARMADIK SZAKASZ.

oktatások és imák az Urnak, s az ő
Szenteinek ünnepeire.

Az ünnepi.

Szent-Adventi nap

Adventkor

Adventkor... ezen Ka-
teléről.
...omok. Az...
...sz út... a jó követ...
...szeret...
...a Jézus által e... hozott üdvben részesek
...essünk. Könyörögj Istennek, hogy világosítson s a
bűntől tisztítson meg tégedet. Az adventi misénél a kék
szín, lelki bűnbánó gyászt jelent. Az adventi böjt a hus
utáni vágy és kívánság mérséklésére int bennünket, hogy
a lélek annál akadálytalanabban lásson hozzá a bűnbánat
munkájához. Mennyei szőnyeg, ha ugyan illy időtájban tar-
tatnék, legalább a különben szokásos küldisz elmel-
lőztetik. A mise alatti Glória, és az énekkar: „Téged Is-
ten dicsérünk s a t.” elhallgattatik. Ezen szent időt az
egyház rendelkezéshöz képest bűnbánatra fordítsd a szü-
magadat a karácsonyi ünnepekre méltán elkészítve meg
Képzeld magadban, hogy az ő szövetségjéül Krisz-
nyire sovárogtak a Messiás eljövetele utának a magas-

FRAUHAMMER KRISZTINA

IMÁK ÉS OLVASATOK

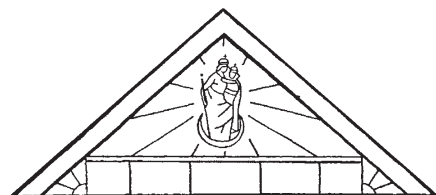
IMAKÖNYVEK A 19. ÉS 20. SZÁZADBAN
MAGYARORSZÁGON

Imák és olvasatok

MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport

A vallási kultúrakutatás könyvei 42.

Szerkeszti: Barna Gábor

SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Szeged, 2019

Frauhammer Krisztina

Imák és olvasatok

Imakönyvek a 19-20. századi
Magyarországon

Szerkesztette:
Kerekes Ibolya

MTA-SZTE
VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT

Szeged, 2019

© Frauhammer Krisztina

A borítón:
Gyöngyössy Orsolya fotója, 2015.

A borítót tervezte:
Gyöngyössy Orsolya

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-963-306-658-4

Felelős kiadó: Barna Gábor

Készült
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu
<https://www.facebook.com/Innovariant>

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	7
Kutatástörténeti áttekintés	11
Általános észrevételek	
Átalakuló egyház, új feladatok, új eszközök.....	19
Változások az olvasási kultúrában.....	21
Tendenciák az imakönyvek kiadásában.....	21
Régi imakönyvek, új kiadásban.....	21
Réteg imakönyvek egy-egy társadalmi csoportra specializálva:	
nők és ifjúság.....	23
Speciális helyzetek – Speciális imakönyvek	23
Katolikus megújulás.....	24
Szerzők.....	25
Alfabetizáció és olvasástörténeti adalékok az imakönyv műfaja kapcsán	
Olvasva imádkozni, imádkozva olvasni – Az imakönyv helye	
az olvasmányok között a 18-20. században.....	29
Imádság és ABC – 18-19. századi lelkeségi művek az olvasás	
készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában	38
Imakönyvek az ifjúságnevelés szolgálatában	
Erényvirágok – Az imakönyv műfaja mint a nevelés eszköze	
a 19-20. század fordulóján	47
A Szívgyárda kiadványai a gyermeknevelés szolgálatában	55
Női identifikációs modellek	
A katolikus modell.....	65
Új típusú imakönyvek a nők és lányok számára a 19-20. század	
fordulóján Magyarországon	66
Női spiritualitás, a vallás feminizálódása?.....	68
Az anya-feleség-háziasszony ideálja.....	74
Példaképek.....	80
A szexualitás kérdésköre.....	88
A zsidó modell.....	100
Mirjamok és Deborák, imakönyvek a modernizálódó	
zsidó nők szolgálatában	100
A zsidó anya imája – Az anyaság és anyai szerep	119
Egy speciális szükséghelyzet – Az első világháború	
Katona imakönyvek az első világháborúban	135

Imádság és folklór

Babonás imádságok, racionalizált imakönyvek.....	151
Pongrátz Eszter Arany Koronája és „hordalékai” a népi vallásosságban.....	165
Betegségek és gyógyító imák 19. századi katolikus imakönyvekben.....	176

Lelkiségtörténet

Misztika és népi áhitat.....	189
Imakönyvek az Oltáriszentségről	199

Utószó.....	213
-------------	-----

A könyvben olvasható írások eredeti megjelenési helyei	215
--	-----

Irodalom.....	218
---------------	-----

Felhasznált források	242
----------------------------	-----

Előszó

Könyvemben egy eddig teljesen feltáratlan forráscsoport, az imakönyvek immár tíz éve tartó vizsgálatának tanulságait szeretném az Olvasó elé tárni. Figyelmem évekkal ezelőtt fordult e könyvek felé, amikor egy kortárs imaszövegeket elemző kutatási projektet lezártam. A kutatás során a kegyhelyekre látogatók egyéni, spontán módon, mindenféle kötöttség nélkül írott fohászait elemeztem. Ekkor merült fel, hogy érdekes lehetne egy ellentétes irányú vizsgálódás is, azaz annak számbavétele miféle imaszövegeket kínál az egyház az imádkozni vágyók számára.¹ E kérdés kapcsán jutottam el az imakönyvekhez és ahhoz a felismeréshez, hogy feldolgozásuk meglehetősen hiányos, jöllehet számos tudományterület számára szolgálhatnának forrásul.

Ezek az okok késztettek arra, hogy megkezdjem a könyvek számbavételét, katalógizálását, és egy mindenki által elérhető adatbázis segítségével kutathatóvá tegyem ezt a hatalmas forráskorpuszt. Több éves gyűjtőmunka, adatgyűjtés és előkészület után, 2013. júliusában indult útjára *Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisa*. Munkám megjelenésekor 300 imakönyv részletes adatai találhatóak meg a felületen. Feldolgozásom során a következő szempontokat tartottam szem előtt: nyelv, szerző (titulussal, foglalkozással, ranggal), megjelenés éve, évköre, megjelenés helye, kiadó, nyomda, a mű eredete, felekezethez kapcsolása, rendhez kapcsolása (szerzetesrend, vallási társulat stb.), műfaja, besorolás (célközönség), imák, énekek, elmélkedések, illusztrációk száma, tematikája, metszője.²

A feldolgozásba a laikus hívók számára, közösségi, illetve magánáhítat céljára kiadott, többségében imaszövegeket, ehhez kapcsolódó elmélkedéseket tartalmazó könyveket és imafüzeteket vontam be. Nem tekintettem céloknak a liturgikus célokat szolgáló officiumok, missalek, breviáriumok stb. összegyűjtését, az énekeskönyvek, áhitati részt is tartalmazó társulati szabályzatok és kegyhelytörténetek vizsgálatát sem. Időben az 1800-as évet jelöltem ki kezdő dátumként, elsősorban kutatástörténeti okok miatt (ezekről az előszó után fogok röviden szólni). Emellett azt is látnunk kell, hogy az imakönyvek kiadásban a 19. század komoly előrelépést hozott, részint a nyomdászat, az alfabetizáció és az olvasáskultúra gyors fejlődése, részint pedig a korabeli egyházi élet átalakulásai miatt. A korszak kijelölését ez is meghatározta. A feldolgozás záró időpontját nyitva hagytam, remélve azt, hogy a jövőben sikerül napjainkig áttekinteni az anyagot.

A tudományos igényesség természetesen egy korszakhatárok és felekezetek nélküli áttekintést követelne, ehhez azonban hosszú évtizedek munkájára lesz még szükség. Az első évek kutatásai „csupán” néhány száz könyvet tereltek a vizsgálatok fókuszába. Ezek jórészt 1850 és 1940 között, római katolikusok számára kiadott művek. A feldolgozás első tanulságai tehát elsősorban ezeken alapulnak, olykor kitekintést adva a zsidó, illetve protestáns kínálatra és eltérésekre

1 Itt szeretném megköszönni Barna Gábornak, hogy e témára figyelmemet felhívta és kutatásaimat azóta is folyamatosan szakmai tanácsaival, beszélgetésekkel segíti.

2 Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisának online elérhetősége: http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/ima_list.php, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10. Az adatbázis elkészítését Kőszegy Péternek köszönöm.

is. Jelen munka tehát nem vállalkozik az imakönyv műfajának monografikus igényű bemutatására. A források szétszórtsága, feltáratlansága miatt most csak bizonyos tematikai súlypontokhoz tartozó rövid elemzések kerültek e kötetbe, a szintetizálás még várat magára.

Mindezek ellenére fontosnak tartom, hogy az oly hosszú ideig mellőzött vallásos használati irodalomnak e forráscsoportjára, különösen annak modern kori alkotásaira ráirányítsam a kutatók figyelmét. Célom elsősorban az volt, hogy felismerhetővé tegyem az imakönyv műfajának jelentőségét, kiadásának tendenciáit, hiszen máig sokak figyelmét elkerülik ezek az alkotások. Jóllehet a gondolkodás, a magatartás alakítójaként, mentalitástörténeti hatásukat jelentősnek tartom. Emellett említhetjük e könyvek vallási funkcióit is, hiszen az imakönyv a konfesszionalizáció segítőjévé, a vallási közösség erősítőjévé is válhat. Elmélyítheti a vallásos odaadást, közvetítheti az egyházi tanítást és az ortodoxiától eltérő hit túlélését segítő eszközként is működhet.³ Szolgálhatja ugyanakkor az egyéni kultuszok, a világról alkotott kép (evilághoz, túlvilághoz, profán, transzcendens világhoz, betegséghez, természeti jelenségekhez, ördöghöz, angyalokhoz kapcsolódó képzetek), illetve a profán cselekedetek, így a helyesnek tartott morális viselkedés és etikai értékrend formálását. Természetesen említhetjük az olvasási, nyelvi készség kialakításában, és az anyanyelv fenntartásában betöltött szerepüket is. A könyvek szerzői és összeállítói is használatra, olvasásra, újra imádkozásra szánták műveiket, ezért imáik sem teljes mértékben individualizált alkotások, egyfajta „tömegigényt” próbáltak kielégíteni általuk.⁴ Fontosnak tartom megjegyezni azt is, hogy jóllehet az imakönyvek nem közvetlen módon tükrözik a tényleges állapotokat, mégis azt feltételezem, hatásosan közreműködnek a valós vagy elvárt női viselkedési modellek megteremtésében. Imáik nem teljes mértékben individualizált alkotások, szerteágazó igényeknek kívánnak megfelelni. Megjelennek bennük a – mindennapi életre vonatkoztatva és ahhoz alkalmazva – a szakemberek által szisztematizált és továbbadott vallási tanítások, valamint az adott felekezet dogmatikai tételei is.⁵ Ilyen értelemben mondhatjuk azt is, hogy egyfajta, a vallási autoritás által kontrollált akkulturalizációs eszközök. Így betekintést engednek a vallásos műveltségbe, de a gondolkodás, magatartás formálójaként, az egyén és a közösségek mentalitástörténetére is hatással lehetnek, hiszen útmutatást adnak a mindennapi élet kihívásaihoz és elmagyarázzák a hívők számára kötelességeiket.⁶ Szerzőik általában tudatosan törekedtek arra, hogy olyan imákat írjanak és válogassanak össze az egyes imakönyvekbe, amelyek a legkülönbözőbb szituációkban és a legkülönbözőbb embereknél is felhasználhatóak.

Vizsgálódásaimban és így írásaimban is elsősorban az itt felsorolt szempontokat juttattam érvényre. Megközelítéseim elsődlegesen a vallás és a vallásos könyv társadalom-, mentalitás-, lelkeség-, folklór és olvasástörténeti vonatkozásaira

3 Bödecker – Chaix – Veit 1991. 6.

4 Brandt 2005. 101.

5 Brandt 2005. 101.

6 Brandt 2004. 17.

irányultak, kevésbé végeztem imaelméleti, nyelvi, retorikai, műfaji jellegű elemzéseket.

Munkámban mindazokat a tanulmányaimat, előadásaimat, kézírataimat szedtem tematikus rendbe, melyek e témakörhöz kapcsolódóan láttak napvilágot, vagy hangzottak el az elmúlt években. Az írások nem minden esetben betűhív utánnyomásai a nyomtatott eredetinek, hiszen az ismétlődések, vagy épp olykor a hiányzó „képkockák” elhagyásokat, kiegészítéseket tettek szükségessé. Az első megjelenések, valamint előadások helyét a könyv végén találhatják meg az érdeklődők. Emellett néhány még kiadatlan kézirat szövegét, vagy szövegrészletét is beillesztettem munkámba, hogy teljesebbé tegyem áttekintésemet. Azt remélem, hogy az egy helyre gyűjtött cikkek, előadások és kéziratok sora valóban ráirányítja majd az egyház-, liturgia-, és vallástörténészek, néprajzkutatók, társadalom és spiritualitás történettel foglalkozók figyelmét erre a kiaknázatlan forráskorpuszra. Tartalmuk, lelkeségük, szerzőik, kiadóik, nyomdái, célközönségük és illusztrációik alapos elemzése sok adalékkal gazdagíthatja a korszakról szerzett ismereteinket. Ezek a lehetőségek jórészt kihasználatlanul állnak előttünk, várva a jövőbeli kutatók és kutatások érdeklődését.

Kutatástörténeti áttekintés

Amikor imádságok és imakönyvek kutatásáról beszélünk, a néprajztudomány joggal emelhető ki, hiszen nagy elődeinknek sokat köszönhetnek a témával foglalkozó tudományterületek. Szaktudományunk elsősorban a folklór tárgykörébe tartozó, főként orális hagyományon alapuló imádságok vizsgálatával irányította rá a figyelmet a kegyességi irodalom vizsgálatának fontosságára.

Elsőként Kálmány Lajost (1852–1919) és dél-alföldi gyűjtéseit említhetjük. A papként szolgáló folklorista 1891-es *Szeged népe* című könyvének harmadik kötetében *Imádságok és ráolvasók* néven tizenhárom archaikus ima szöveget közölt, elsőként mutatva rá ezzel a szövegcsoporthoz tartozó értékre.¹ A szövegek elemzése, műfaji besorolása, eredetüknek és funkciójuknak vizsgálata ekkor még nem jelentkezett igényként, elsődlegesen babonás vonásaik okán keltettek figyelmet. Az imaszövegek (és általában az imádkozás jelensége) Kálmányt követően is megmaradtak, mint a népszokásokban, ünnepi babonákban, kuruzsló, varázsló praktikákban felbukkanó mágikus elemeket is tartalmazó alkotások.² A formálódó érdeklődés másik irányát a híres személyiségek, vagy imakönyv szerzők műveiről írt, főként életrajzi jellegű tanulmányok jelentették.³

Eközben német nyelvterületen már napvilágot látott az imádság kérdéskörének máig legnagyobb hatású és legátfogóbb vallástudományi, valláspszichológiai elemzése Friedrich Heiler teológus, filozófus, vallástudós tollából. A szerző 1917-es disszertációjában közel hatszáz oldalon írta le, klasszifikálta és analizálta a különféle vallások egyes imatípusait.⁴ Jóllehet könyvében nem foglalkozik az imákat közreadó imakönyvek műfajával (sokkal inkább az imádkozás jelenségének vallásokon átívelő lényegi tartalmát és összetevőit igyekezett megragadni), műve minden bizonnyal tovább motiválta a 20. század első felében megélénkülő kutatásokat. E fellendülésnek köszönhetően születtek meg ugyancsak német területen az első nagyobb, szintézisre törekvő áttekintések Stephan Beisel, Alois Schrott és Paul Althaus munkássága nyomán. Míg Beisel és Schrott a katolikus imakönyveket vizsgálták (az előbbi főként a mágikus, babonás elemeket kereste a könyvekben, az utóbbi egyfajta műfaji tipológiáját adta a 15-18. századi katolikus restauráció imakönyveinek), addig Althaus az evangélikus kínálatot tekintette át.⁵

Talán épp e német nyelvű írások hatásának tekinthetjük a hazai teológiai szakirodalomban ekkor megjelenő, hasonló témájú munkákat. Gorzó Gellért, Rádai Ráday Pál imádságos könyvéről írt tanulmányának bevezetőjében adott egy vázlatos áttekintést a magyar imádságirodalom műfajáról és annak történetéről.⁶

1 Kálmány 1891. 145–148., 299–300.

2 Marót Károly és Szendrey Zsigmond tanulmányai érdemelnek itt figyelmet, melyekben az imák és ráolvasások, a vallási és mágikus funkciók átfedéseinek és elválasztásának a nehézségei kerülnek a középpontba. Marót 1933. 31–44., Szendrey 1916. 294., 1937. 386–405.

3 Ipolyi 1887., Gorzó 1915. 151–172., Szabó 1927.

4 Heiler 1921.

5 Beissel 1909., Althaus 1927., Schrott 1937. 1–28., 211–257.

6 Gorzó 1915. 151–172.

Gajtkó István közel 47 darab, 17. századi katolikus imakönyvet vizsgált és elemzett, Incze Gábor pedig a reformációtól 1711-ig megjelent protestáns imádságirodalmat dolgozta fel.⁷ Mindezen előzmények után Bálint Sándor 1937-es, a *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv* hasábjain *Népünk imádságai* címmel közölt írása hívta fel a figyelmet a téma tudatos és rendszerezett kutatásának a szükségességére.

„A katolikus magyar nép imádságaival rendszeresen még nem foglalkozott senki sem. [...] Pedig egyháztörténeti, szellemtörténeti, néptörténeti szempontok egyaránt bizonyítják a gyűjtés és feldolgozás fontosságát. A magyar népi imádság csodálatos tükre a magyar katolikus szellemtörténetnek. Az egyház jámborsági divatjai, újonnan kanonizált szenteknek kultusza, az ájtatosság folyton újul, változó formái a néplélekben sokszor vernek gyökeret és hajtanak színes, eredeti virágokat.”⁸

Jóllehet a szegedi folklorista figyelme elsősorban a falusi paraszti lakosság imarepertoárjára irányult, a vallásos ponyvanyomtatványok, orális hagyományok mellett – a használók társadalmi hovatartozásától függetlenül – jelentős imakönyv gyűjteményt is köszönhetünk neki.⁹ Értékfeltáró munkáját talán napjainkban tudjuk csak igazán értékelni, amikor e források összegyűjtése és megmentése már önmagában is komoly feladat. Hiszen ne felejtsük el, az egyik leginkább használt egyházi irodalmi alkotáscsoportról van szó. Ezek a könyvek valóban nem egyszer az őket olvasó hívek kezében használódtak el, az ő háztartásaikban „éltek át” hosszú évtizedeket (ritkábban századokat), így a kutatás szerves részét kell képezze összegyűjtésük, adattárakba, bibliográfiákba rendezésük is. E munkában tett fontos lépéseket Holl Béla piarista szerzetes, aki 1957-es, máig kéziratban lévő bibliográfiájában a 18. század végéig gyűjtötte össze a katolikus imakönyveket. Adattárában összesen 157 darab könyvet vett számba, azok addig ismert valamennyi kiadásával és lelőhelyével.¹⁰

Mindezen előzmények után Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutató felfedezése és a nyomában megjelenő 1974-es *Hegyvet hágék, lőtőt lépék ...* című vaskos archaikus imagyűjtemény hozott újabb előrelépést az imádságirodalom, és általában a vallásos irodalom kutatásában.¹¹ Erdélyi Zsuzsanna munkásságának köszönhetően vált lassanként elfogadottá a „kitagadott irodalomként” aposztrofált kegyességi

⁷ Gajtkó 1936., Incze 1931.

⁸ Bálint 1937. 19.

⁹ Gyűjteményében 97 nyomtatott, 4 kéziratos imakönyv és 1563 ponyvanyomtatvány található. Az érdeklődő kutatók a szegedi Móra Ferenc Múzeum Bálint Sándor Archívumában juthatnak hozzá a kutatni kívánt művekhez. Továbbá a ponyvanyomtatványokról alapos bibliográfiával is rendelkezünk: N. Szabó – Zombori 2010. Bálint Sándor ponyvagyűjteményének másik részét a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno könyvtára őrzi. Katalógusát 2000-ben Jaksa Helga készítette el szakdolgozatként *Bálint Sándor ponyvahagyatéka az egyetemi könyvtár gyűjteményében* címmel.

¹⁰ Holl 1958.

¹¹ Erdélyi 1974.

művek vizsgálata.¹² Az archaikus imák feltárásának hatására nemcsak a népi vallásosság szövegei,¹³ szellemi és tárgyi kultúrája, hanem az egyházi irodalom egészének, imádságoknak, meditációknak, prédikációknak, valamint a vallásos használati irodalom más műfajainak, illetve hagyományainak kutatási lehetőségei is kezdtek megnyílni.¹⁴ E jelentős nyitás ellenére azonban a hazai kutatások csak a 2000-es évek elejétől vettek igazán lendületet.

Nem volt ez másként a nemzetközi kutatásokban sem.

„Annak ellenére, hogy korántsem volt jelentéktelen a Friedrich Heiler és Paul Althaus század eleji inspirációjára elinduló középkoros és kora újkoros német meditáció- és imádságirodalom-kutatás, még az 1980-as, 90-es évek szakirodalmában is többen kiemelték, hogy a gyakorlati teológiai szempontú összefoglalásokon kívül a nemzetközi tudományosság nem fordított kellő figyelmet a témára [...]”.¹⁵

Két jelentős konferencia, és a hozzájuk kapcsolódó kötetek hoztak változást e tekintetben. 1988-ban német és francia történészek közreműködésével rendeztek tudományos ülést Göttingenben a vallásos könyvek szerepéről és használatáról, majd 1998-ban Wolfenbüttel adott otthont egy német-holland tanácskozásnak az imakönyvek házi ájtatosságban betöltött szerepéről.¹⁶ A konferenciák nem pusztán azért voltak újszerűek, mert résztvevőik az irodalom, történelem, néprajz és egyháztörténet számos területéről érkeztek, hanem azért is, mert az előadók interdiszciplinaritása a kijelölt témákban és kérdésfelvetésekben is megnyilvánult. Így a vallásos könyv, az imakönyvek kapcsán felvetődött azok olvasástörténeti szempontú vizsgálata, az egyéni és közösségi spiritualitásra, mentalitásra, valamint társadalmi normákra gyakorolt hatása. Ez utóbbi szempont érvényesülését kell látnunk az osztrák Edith Sauer, a német Bettina Kratz-Ritter és az amerikai Devra Kay, valamint Chava Weissler női történeti szempontú imakönyv kutatásaiban. Mindannyian speciálisan nők számára összeállított imakönyveken keresztül vizsgálják az egyházi autorítások női identifikációs modellek formálásában játszott szerepét. Míg Sauer 19–20. századfordulós katolikus könyveket dolgoz fel, a további három kutatónő a különböző korokban kiadott zsidó női imakönyveket veszi górcső alá.¹⁷

12 Lukácsy Sándor irodalomtörténész használja a kitagadott irodalom fogalmát. Azonos című tanulmányában Bessenyeitől, Toldy Ferencig mutatja be azt, miként vesztek el az irodalomból a vallásos műfajok. Bővebben lásd: Lukácsy, 1994. 7–22.

13 Erdélyi Zsuzsanna nyomdokain járva számos kutató kezdte meg saját régiójának archaikus imakincsét felgyűjteni: Polner 1978., 1998.; Tánczos 1995., 1999.; Silling 1992., 1995.; Takács 2001., 2005.

14 Fazakas 2015. 267.

15 Fazakas 2015. 268.

16 A konferenciák adatai: „Le livre religieux et ses pratiques” Göttingen, 1988. március 3-4.; „Gebetsliteratur der Frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit – Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden / Prayer books as Private Devotion in Early Modern Germany – Functions and Forms” Wolfenbüttel, 1998. május 26–28.

17 Sauer 1990a 37–59., 1991. 335–358., Kratz-Ritter 1995., Weissler 1998., Kay 2004.

Szintén sajátos tematikai fókuszú a Durhami Egyetem *British state prayers, fasts and thanksgivings, 1540s to 1940s* című projektje,¹⁸ melyben olyan templomi könyörgésekkel, bűnbánattal, böjttel és hálaadásokkal foglalkoznak az 1540-es évektől az 1940-es évekig, amelyeket az uralkodó, kormány vagy valamely egyházi vezető írt elő az ország, illetve lakosai számára. Jóllehet e kutatás középpontjában nem feltétlenül imakönyvek állnak, mégis rámutat a program arra, hogy az imádságok vizsgálata rendkívül sokféle diszciplína kérdésfeltevéseire képes újfajta megközelítésű válaszokat adni.

E tudományterületek között található például a liturgiátörténet, ahol szintén tudunk olyan több éves kutatást és ennek nyomán született publikációt említeni, amelynek alapját imakönyvek elemzése adta. Ebben Jutta Gisevius, a bochumi egyetem teológiai fakultásának kutatója, imádságos könyvek alapján próbálta meg feltárni a 19. században átalakuló és megújuló liturgikus gyakorlatok és képzés alakulását.¹⁹

A konferenciák, kötetek és projektek mellett az érdeklődés élénkülését jelzi, hogy több helyütt megindult a kegyességi művek összegyűjtése és rendszerezése. Hermann Kurzke irodalmár az 1990-es években indította el a mainz-i egyetemen egyházi énekeskönyv archívumát, amelyben 2019-ig mintegy 7000 német nyelvű ének- és imakönyvet gyűjtöttek össze és katalogizáltak. Hermann Schüling pedig egy 5048 tételt tartalmazó ima- és énekeskönyv bibliográfiát állított össze a giesseni egyetemen.²⁰

Jóllehet a 2000-es évek elejétől Magyarországon is erőteljes élénkülés tapasztalható az imakönyvek gyűjtésében és kutatásában, az itt említett kezdeményezések összetett szemlélete még kevésbé jelenik meg. Knapp Éva és Tüskés Gábor a folklór-irodalom-művészettörténet határterületén végzett kutatásai, és Juliane Brandt társadalomtörténeti szempontokat felvonultató cikkei említhetőek itt kivételként.²¹ Az imakönyvek vizsgálata azonban hangsúlyosan az irodalmárok, kisebb részben folkloristák, esetenként a zene- és művészettörténészek terepe maradt. Fazakas Gergely Tamás irodalmár egy további érdekességre is rámutat. Ellentétben a német tendenciákkal a katolikus és protestáns teológusok – személyesen és intézményesen is – alig kapcsolódtak be a feltárásokba, főként nem kezdeményezőként. E tekintetben jelentős a különbség a II. világháború előtti időszakhoz képest, amikor Magyarországon is alapvetően a teológus-lelkész végzettségű kutatók végezték a kegyességtörténeti feltárásokat.²²

18 A projektről bővebben lásd: <https://www.dur.ac.uk/research/directory/view/?mode=project&id=973>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

19 Gisevius 2016.

20 A mainzi egyetemen működő *Gesangbucharchiv*-ról, és annak webes alapú bibliográfiájáról, kiadványairól részletes felvilágosítást ad az archívum honlapja: <https://www.blogs.uni-mainz.de/gesangbuchforschung/gesangbucharchiv/> utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10. A német nyelvű imakönyvek bibliográfiáját lásd: Schüling 1992.

21 Tüskés – Knapp 2001., 2002.; Brandt 2004. 16–21., 2005. 96–127.;

22 Fazakas Gergely kivételként Szabó Ferenc, Rokay Zoltán katolikus, Dienes Dénes, Fekete Csaba protestáns lelkészeket említi. Fazakas 2015. 271. Mindenképpen itt említhetjük még Szigeti Jenő írásait is. Szigeti 2002. 81–100., 2005. 93–113.

A néprajztudományban elsődlegesen az archaikus ima műfaja kapott figyelmet, ugyanakkor az orális hagyományú anyag egyházi irodalmi gyökereinek, a hagyományozódás folyamatának a vizsgálata még jócskán kínál felderítenivalót. Nagy Ilona apokrif evangéliumokról, népkönyvekről és azok folklórral való kapcsolatáról végzett kutatásai, Barna Gábor Gáspár Dorottyával szerkesztett *Verses Szentírásról* szóló tanulmánykötete, Iancu Laura Brigitta imáról írott tanulmánya említethető ellenpéldaként.²³ Saját kutatásaimban is igyekeztem ilyen jellegű, a folklór és az imádságirodalom kapcsolatait feltáró vizsgálatokat végezni. Ezek eredményei részben e kötetben is olvashatók.²⁴

A műfaj kutatása legtöbbet a 2000-es évek elejétől formálódó „régí magyaros” kutatói műhelyeknek (MTA PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Babes Bolyai Egyetem Régí Magyar Tanszéke, Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete) és a hozzájuk kapcsolódó adatbázisok beindításának, konferenciák és konferenciakötetek szervezésének köszönheti.²⁵ Jóllehet kéziratként olvasható csak, de elkészült az 1800 előtti imakönyvek szakirodalmának a bibliográfiája, és folyamatosan bővül a szintén egyelőre kéziratban lévő 1800 előtti imakönyvek bibliográfiája is.²⁶ Külön figyelmet érdemelnek Korondi Ágnes középkori kódexirodahoz kapcsolódó imádság elemzései,²⁷ Fazakas Gergely Tamás debreceni irodalomtörténész és Knapp Éva imakönyves tematikájú munkái is. Míg a debreceni irodalmár 17. századi református imádságoskönyvek vizsgálatával járul hozzá a kutatások teljesebbé tételéhez,²⁸ addig a budapesti Egyetemi Könyvtár kutatója az imakönyvek és azok kiadásainak, szövegátvételeinek bonyolult összefüggéseit mutatja be számos példa kapcsán.²⁹

Rövid kutatástörténeti áttekintésem végén utalni szeretnék néhány olyan alapvető tendenciára és hiányosságra, melyeket a kutatások további folytatása szempontjából fontosnak ítélek. Elsőként a kutatások időbeli korlátaira szeretném felhívni a figyelmet. Mivel a hazai kutatások elsősorban egyetemeink régí magyar irodalom tanszékein és kutatócsoportjaiban folynak, ez a korszakhatárokat is meghatározza. A fókuszban a 15-18. században kiadott imádságoskönyvek állnak. Hiszen e korszakban az egyházi literatúra szerves részét alkotta az irodalomnak, sőt fontos szerepet kapott a világi költészet és széppróza születésében is.

²³ Nagy 2001., Barna 2014., Iancu 2014. 242–254.

²⁴ Frauhammer 2013a, 2013b, 2015a, 2015b.

²⁵ A teljesség igénye nélkül néhány fontos munka e műhelyek publikációiból: Bogár 2012.; Bajáki 2008. 91–96.; 2009.; Gábor 2002. 235–256. Ugyanitt elindult az 1800 előtti imádságok adatbankja is, melyben egyelőre csak az imádságok incipitjei olvashatóak, de mindenképpen komoly előrelépést jelent a forráskorpusz áttekintésében és számbavételében. Az adatbank elérhetősége: <http://ima.btk.ppke.hu/>. Utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

²⁶ Az 1800 előtti imakönyvek és elmélkedések szakirodalmának bibliográfiája (Kónya, 2014.) online is elérhető: http://real.mtak.hu/21823/3/Szakkiblio_KF-2.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10. Az imakönyvek bibliográfiája azonban csak kéziratban olvasható egyelőre: Bajáki 2016.

²⁷ Korondi 2011. 15–33., 2018. 133–150.

²⁸ Fazakas 2008., 2012., 2015. 266–287.

²⁹ Knapp Éva több imakönyv kapcsolatrendszerét és szövegváltozatait tárta már fel, így az Officium Rákócziánium, Mennyei Követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mecchtildis imádságos könyve, Jó illatú rózsáskert, Jó illatú kis rózsáskert, VI. Pius pápa imakönyvét. Ezekről lásd. Knapp 2000., 2014., 2015. 395–407., 2016a 133–145., 2016b 468–502., 2016c, 2016d 146–189.

A 19. században ezt már kevésbé mondhatjuk el, mert fokozatosan kiszorultak a kegyességi munkák az irodalom területéről és elvesztették addigi vezető szerepüket az olvasmánykínálat tekintetében. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az 1800 utáni könyvek szövegei elvesztették volna forrásértéküket. Megváltozott helyzetük a könyvek piacán, új funkcióik és olvasóik kibővült köre, megváltozott nyelvezetük és retorikájuk újabb és újabb szempontok (egyházi tanítás átadása, átvétele, normák, elvárások közvetítése stb.) vizsgálatára teszi alkalmassá a műfajt. Mindennek ellenére az imakönyvek modern kori változatainak, illetve az ekkor kiadott új műveknek a gyűjtése és kutatása mind a mai napig nagyon hiányos.

Másodikként a kutatások felekezeti kiegyenlítetlenségére szeretnék utalni. Míg a katolikus imakönyvek kutatásában viszonylag sok imakönyvről született részletes elemzés (különösen Pázmány Péter imakönyvének vizsgálatára igaz ez) és a református imakincs feltárásához is szép számmal tudunk írásokat kapcsolni,³⁰ addig evangélikus, unitárius, zsidó imakönyveink alig kaptak figyelmet.³¹ Szükség lenne tehát ezeknek a hiányoknak a pótlására is.

Ugyanígy figyelmet érdemelnének hazai nemzetiségeink sokszor generációkon át örökített anyanyelvi imakönyvei is. Így például a hazai szlovákság körében népszerű rézveretes Tranoscius, a grádistyei horvátok körében kedvelt Hisa Zlata, vagy a németek kedvelt Grosse, Mittlere-, Kleine Himmelschlüssel imakönyvei.³²

Végül a ponyvákban, vagy kéziratos formában fennmaradt imakönyvek és imafüzetek kérdéskörét említem. Vallásos ponyvanyomtatványaink jelentős része egy-egy ima-, vagy paraliturgikus alkalomra, egyházi ünnepre összeállított rövid imagyűjtemény. Összeállítója, szerzője gyakran nem a klérushoz tartozó személy volt, ezért az imakönyvekből elhagyott, vagy „kitiltott” imáknak is helyet adott.³³ Ezek mellett archívumainkban, könyvtárainkban, sőt terepkutatások alkalmával is rendre felbukkanak olyan kézzel írott imakönyvek, imagyűjtemények, amelyek egykor, vagy akár még ma is a hívek egyéni és közösségi áhitatát szolgálták és szolgálják. Főként a folkloristák számára lehetnének ezek kivételes források, hiszen elvezetnek minket a hivatalos vallási gyakorlatok mellett működő népi vagy populáris vallásgyakorlás tartalmaihoz és e társadalmi csoportok vallási képzetéhez. Jó lenne ezeket is számba venni és elemzés tárgyává tenni.

Kutatásaimban ezek a hiányosságok adtak inspirációt és motiváltak. Reményeim szerint eredményeim közreadásával másokat is inspirálni és motiválni tudok e források gyűjtésére és feldolgozására.

30 Erről bővebben lásd: Fazakas 2015. 266–287.

31 Az evangélikus imakönyvek kutatásában Fajt Anita munkáit (Fajt 2014. 92–103., 2017.), az unitárius imakönyvek kapcsán Hevesi Andrea könyvét (Hevesi 2018), míg a hazai zsidó imakönyvek kapcsán saját, e könyvben is olvasható írásomat említhetjük kivételként.

32 Erről a kérdésről némileg bővebben könyvem *Imádság és ABC* című fejezetében írok.

33 Jóllehet Magyarországon több jelentős vallásos ponyvagyűjtemény ismert (Bálint Sándor hagyatéka, Erdélyi Zsuzsanna gyűjteménye, az OSZK gyűjteménye, Harangozó Imre magángyűjtő példányai) ezek feldolgozása gyakorlatilag egyáltalán nem történt meg. Bibliográfiával is csak Bálint Sándor két helyen tárolt anyagáról rendelkezünk: N. Szabó – Zombori 2010.; Jaksa 2000.

Általános észrevételek

Átalakuló egyház, új feladatok, új eszközök

Vizsgált imakönyveim a történelemtudomány által legújabb-, vagy modernkornak nevezett időszak termékei. Egy olyan korszakban kerültek piacra, amikor a felvilágosodás és liberalizmus megjelenése és kibontakozása számos új kihívást eredményezett az egyház történetében és működésében. A kor ideológiáinak egyházpolitikai elveiben új értelmezést nyert a tolerancia fogalma, ami komoly változásokat hozott a felekezeti pluralizmus kérdésében. Így a 19. század meghatározó törekvésévé vált a vallásilag semleges állam és a felekezeti szabadság követelménye. Ehhez kapcsolódóan, szintén alapvető tételként jelent meg a korszak liberális gondolkodásában az állam és egyház szétválasztásának az elve, mely természetesen erősen egyházkritikával, az intézmények közéletből való kiszorításával és a kiváltságok leépítésével járt együtt.¹ E kérdések és problémák, jóllehet különböző intenzitással és mértékben, hazánkban is végigkísérték az egész 19. századot. A megváltozott helyzetekre a korábbiakétól eltérő válaszokat és stratégiákat kellett kidolgozni a klérus tagjainak. Nem céloim, hogy átfogó áttekintést adjak ezekről a folyamatokról, hiszen ehhez bőséges szakirodalom áll rendelkezésre. Csak a témánkat érintő főbb folyamatokra szeretnék utalni.

Elsőként a vizsgált korszakot megelőző, ám annak első évtizedeire is mély hatást gyakorló jozefinizmusra. Az II. József névvel fémjelzett időszak² intézkedéseivel (szerzetesrendek feloszlata, papnevelők központosítása stb.), az egyházról, mint az államot kiszolgáló eszközről, alkotott elképzeléseivel komolyan közrejátszott a 19. század első évtizedeit jellemző vallástalan élet kialakulásában. Az 1820-as években kibontakozó egyházi reformmozgalom már érzékelte ezeket, sőt 1822-es pozsonyi zsinaton megoldásokat is kerestek a problémák orvoslására. Visszaállították a szerzetesrendeket, lassan újra alakultak a betiltott kongregációk, társulatok, újra beindult az egyházmegyei papnevelés. Mégis egyre erősebben érezhető volt, hogy a katolikus egyház nem tudta megőrizni évszázados pozícióit és kiváltságait.

Ebben a megváltozott helyzetben különösen is fontossá vált az egyház számára, hogy a polgári liberalizmus elvei szerint alakuló magyar társadalomban elmélyítse, bensőségesebbre formálja hívei életét és megvédje őket az újonnan terjedő eszmék nyomán felerősödő hitellenes, a vallást, az egyházat támadó áramlatok ártó hatásaival szemben. Új és dinamikus pasztorációs stratégiát kellett kialakítania. Ennek egyik fő eszközévé a könyv és a sajtó vált, hiszen a 19. század folyamán hazánkban is szabaddá váló sajtóban és annak felélénkülésében hatalmas lehetőségeket látott az egyház.³ Emellett a már említett olvasni tudás széleskörű terjedése, a gyarapodó számú nyomdák is új helyzetet teremtettek. A vallásos könyvek és újságok szélesebb körű terjesztésére új modellt dolgoztak ki, társulatot hoztak létre, Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat néven (később ez lett a Szent

1 Gárdonyi 2006. 267–273.

2 II. József 1780–1790 között Magyarország uralkodója, emellett német-római császár, ausztriai főherceg és cseh király.

3 Mészáros 1998. 12.

István Társulat) 1848-ban. Vélekedésük szerint annak, aki ebben a helyzetben tétlenségben marad, nincs jövője.⁴ „Aki nem él a szabad sajtó jótékonyásával az üdvözítő vallás és tiszta erkölcsiség terjesztésére, az hűtlen azon egyházhoz, melyet keblében tisztel, s melynek érdekeit nagy részben csak az irodalom útján lehet megvédeni.” – írta Fogarasy Mihály püspök a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat létrehozása alkalmából a *Religio és Nevelés* hasábjain.⁵ Az új médiumra tehát nagy reménységgel tekintettek. A kiadó sok egyéb mellett imakönyvek nyomtatását is célul tűzte ki: „Ugyane tekintetből első gondjai között lesz a társulatnak, hogy a családok szerezhessenek maguknak jó és mindenféle szükségeseket magukban foglaló imádságos könyveket, evangéliumi könyveket, bibliai történeteket, szentek életét stb.”⁶ Ezt az igényt fogalmazta meg Mészáros Kálmán ferences *Áhitat koszorúja* című imakönyvében:

*Évek óta több oldalról hangoztatott panasz volt ugyanis, különösen a budapesti magyar ajkú hívek közt, hogy nem bírnak oly imakönyvet, mely valamint a szokásos imákat, úgy egyszersmind azon énekeket is tartalmazná, melyek manap már csaknem általános használatban vannak. Minthogy pedig a régi Trattner-féle, kezdetben csak a sz. Ferenc-rendiek budapesti templomában használt és innét később, a magyar istenszolgálat általános behozatalával, a többi templomokban is átvitt ima- és énekeskönyv elfogyott, és minthogy régi kiadásánál fogva különben is a mostani kívánalmaknak meg nem felel - hiányozván belőle a nép által kedvelt legtöbb ima és ének; megragadtam azért az alkalmat, hogy a fennevezett, amugyis hiányos ima- és énekeskönyv végleges elfogytával, annak helyét teljesebbel s a jelen kívánalmaknak megfelelőbbel pótoljam.*⁷

Az imakönyvek kiadási éveinek számbavétele alapján az 1850-es évektől tételesen is kimutatható az egyháznak ez a tudatos törekvése. Nagy példányszámokban, sok új és eddig ismeretlen imakönyv jelent meg a piacon.⁸ Ebben a kiadási lázba természetesen az egyre növekvő számú nyomdák is bekapcsolódtak, hiszen üzleti szempontból sem volt elhanyagolható az imakönyvek műfaja.

4 Mészáros 1998. 19.

5 *Religio és Nevelés* 1848/35. 286. (Fogarassy Mihály: Nyilatkozat a' jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében)

6 *Religio és Nevelés* 1848/36. 299. (N.N.: A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s' alapszabályai)

7 *Áhitat koszorúja* 1885. 705.

8 A teljesség igénye nélkül néhány ismertebb ezekből: n.n. *Szűz Mária szeplőtlen szent Szívének tisztelete a hitetlenek és bűnösök megtéréséért*. Stephaneum Kiadó Rt., Budapest 1857.; Nogall János: *Vezérkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség imáadására*. Országos Központi Oltár-Egyesület, Székesfehérvár 1867.; Tárkányi Béla imakönyvei: *Lelki manna, az az imádságos és énekeskönyv, különösen a kath. kereszt. ifjúság számára*. Pest, 1853. *Jézus szent szívének imáadására*. Eger, 1853. *Ájtatosság liliomai*. A boldogságos szűz Mária szeplőtlen fogantatásának tiszteletére. Pest, 1855., *Szomorúak vigasztalója*. Imádságos és énekeskönyv a hét fájdalomú szűz anya tiszteletére. Pest, 1859. *Vezércsillag az üdv. elnyerésére*. Imakönyv a kath. nőnem használatára. Pest, 1860.

Változások az olvasási kultúrában

A lelkeségi művek növekvő kiadási példányszámai mögött nem csupán az egyház újfajta pasztorális stratégiáit kell látnunk. Az alfabetizáció mértékében bekövetkezett pozitív változások is nagymértékben befolyásolták ezt a fellendülést. A felvilágosodás általános írástudás érdekében tett törekvéseinek köszönhetően (alapfokú oktatás kiterjesztése) nagymértékben gyarapodott az új olvasók száma. Az olvasók körét gyarapították a nők, gyermekek, munkások.⁹ Mindezek hatására a 19. századtól kezdődően erőteljes átalakulás tanúi lehetünk az olvasáskultúrában. Szélesebbé vált a könyvet olvasók társadalmának köre, valamint megváltozott az olvasás gyakorlata és társadalmi funkciója is. Így a hagyományos olvasmányok (kalendáriumok, ponyvák és legfőképp vallásos témájú lelki olvasmányok) mellett egyre nagyobb számban jelentek meg a világias jellegű kiadványok és a különféle periodikák, melyeket „lázasan falt” a nagyközönség.¹⁰ Mindezek a folyamatok némi késéssel ugyan, de hazánkat is elérték, és az egyházi könyvkiadásra is hatást gyakoroltak. Részint új kihívások elé állították az egyes felekezetek képviselőit, hiszen korszerű és érdeklődésre számot tartó vallásos olvasmányokkal kellett „ellensúlyozni” a világi kiadványokat. Másrészt azonban – ahogy arra már utaltam – új perspektívákat is nyitottak a lelkigondozásban.

A bemutatott változásokkal párhuzamosan zajlott a könyvkultúra egészének polgárosodása és nemzeti jellegű átalakulása, azaz magyar nyelvűvé válása. A könyvkiadás gyarapodása mellett emelkedett a nyomdák száma és technikailag is fejlődött a hazai nyomdaipar. Létrejött az önálló könyvkereskedelem és megszületett az időszakai sajtó is.¹¹ Ezekbe a folyamatokba az egyház is bekapcsolódott nyomdáival, könyvkiadóival és saját sajtótermékeivel.

Tendenciák az imakönyvek kiadásában

Régi imakönyvek, új kiadásban

Elsőként az imakönyv-kiadásban megragadható kontinuous folyamatokra szeretnék utalni. Itt egy olyan műfajról van szó, amely évszázados hagyományokra tekint vissza és a 19. századi nagy fellendülés előtt is fontos szegmense volt az egyházi könyvkiadásnak és általában az olvasáskultúrának. Az eddig összegyűjtött anyag első áttekintése alapján elmondhatjuk, hogy számos olyan imakönyv maradt forgalomban, amelyek már a 17–18. század folyamán is népszerűek voltak. Így például Pázmány Péter *Keresztényi imádságos könyve* (1606), Zsigrai Erzsébet *Jó illatú rózsáskertje* (1664), Ágoston Péter *Mennyei követe* (1681), később *A két atyafi*

⁹ Lyons 2000. 348.

¹⁰ Barbier 2005. 247.

¹¹ Fülöp 2010. 49–51.

*szent szüzek Gertrúd és Mechtild imádagoskönyve*¹² címen, az *Utítárs* (1640), a *Lelki fegyverház* (1693), a *Lelki kincs* (1773) és a sor folytatható lenne. Holl Béla bibliográfiája és saját adataim alapján azt is tudjuk, hogy e népszerű könyveket néhány kivételtől eltekintve (*Arany korona*) az 1850-es évek végéig újra és újra kinyomtatták.¹³ Ismét igazolva látjuk tehát, hogy az 1850-es évek egyfajta korszakhatárt jelentettek az imakönyvek kiadásában és újraértelmezésében.

A legnépszerűbbek továbbra is a vegyes tartalmú, általános célokat szolgáló imakönyvek voltak, melyekben főképp más könyvekből, híres szerzők imáiból adtak válogatásokat. A legkedveltebbek a *Szent hangzatok*, *Áhitat gyakorlat*, *Lelki Manna*, *Mennyei hangok*, *Orgona virágok*, *Vezércsillag* imakönyvek voltak. Ezek felosztása, alapvető fejezetei szinte teljesen megfeleltethetőek egymásnak. A reggeli és esti imák mellett az egyházi év ünnepeire, a szentek ünnepnapjaira, a szentmise, keresztút és rózsafüzér ájtatosságra, Mária és az Úr Jézus tiszteletére, gyónásra és áldozásra kínáltak imaszövegeket, elmélkedéseket, oktatásokat és litániákat. A beválogatott imák között változatlanul a legnagyobb középkori egyházi szerzők, misztikusok és szentek szövegei voltak a leggyakrabban idézettek (Bonaventúra, Aquinói Szent Tamás, Kempis Tamás, Szent Brigitta, Szent Gertrúd és Mechtild, Szent Ágoston stb.), de sok helyütt olvashatóak voltak már a kor új szentjének Liguori Szent Alfonznak és Alacoque Szent Margitnak¹⁴ az imái is. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy egyre bővült a hétköznapi szükséghelyzetekre adott imák sora, valamint sok könyv törekedett arra, hogy az adott ünnepkörhöz liturgiai előírásokat, egyházi szabályokat és elmélkedést is adjon hívei kezébe, ezáltal is oktatta őket az alapvető teológiai ismeretekre. Erősödő tendenciát tapasztalhatunk az ének- és imaanyag ötvözésében is, melynek nyilván a templomi használat elősegítése, a liturgia zenei részének színvonalasabbá tétele volt a célja. Itt kell megemlíteni, a Tárkányi Béla és a Zsaskovszky fivérek jóvoltából, szintén az 1850-es évek közepén (1854) megjelent első kottás énekes könyvet, a *Katolikus egyházi énektárat*. Ez aztán az egész országban elterjedt és számos utánnymást és átdolgozást ért meg.

12 Mindkét kötet Martin von Cochemnek, a híres német 17. századi barokk lelki írónak a munkája alapján készült fordítás. Cochem nép nyelvén megírt, érzelmekkel gazdagon átítatott, gyakran a középkori és misztikus hagyományokat is magában ötvöző munkái egészen a 20. század első elejéig szerte Európában, így hazánkban is nagyon kedveltek voltak. Imakönyvei közül a *Kleine-, Grosse- und Mittlere-Himmelschlüssel*, a *Grosse- und Mittlere Myrrhengartent*, és a *Grosse- és Mittlere Baumgartent* az egész 19. század folyamán számos alkalommal újranyomták német nyelven. A hazánkban élő németiség e könyveket egészen 1946-os kitelepítéséig használta, identitásának megőrzésében fontos szerepet játszottak. Bővebben lásd: Frauhammer 2013a 8–11.

13 További „nyomon követésükhöz” imaszövegeik alapos hatásvizsgálatára lenne szükség.

14 Mindketten a tárgyalt korszakban lettek boldoggá, majd szentté avatva, kultuszuk tehát ezért is volt annyira élő és közismert. Liguori Szent Alfonz (1696–1787) egyházatyja számos művet írt, melyek nagy hatással voltak a népi jámborságra is. Neki köszönhetjük *Vezérkönyv* a legfölségesebb *Oltáriszentség imáadására* című imakönyvet is, melyet Nogall János fordított le magyarra 1867-ben. 1839-ben avatták szentté. A szentről és imakönyveiről bővebben e könyv *Imakönyvek az Oltáriszentségről* című fejezetében írok. Alacoque Szent Margit önéletrajzi írása szerint (1647–1690) magánkinyilatkoztatásban részesült Jézus Szent Szívéről, mely kinyilatkoztatásoknak nagy szerepe volt a Jézus Szíve kultusz felvirágzásában. 1864-ben boldoggá, 1920-ban szentté avatták. Diós 2009. Online elérhetőség: <https://archiv.katolikus.hu/szentek/index.html> Utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

Az általános tartalmú művek mellett az adott korszak legkedveltebb ájtatosságait tükrözik vissza az imakönyvek címei: az Oltáriszentség, Jézus Szíve, Szűz Mária kultuszának virágzását, valamint Szent Antal tiszteletének töretlen népszerűségét.

Réteg imakönyvek egy-egy társadalmi csoportra specializálva: nők és ifjúság

Az új, illetve újraértelmezett műfajok sorába kapcsolhatóak be a 19. század során, főképp annak második felében és végén megjelenő speciális, egy-egy társadalmi csoport (gyermekek, hajadon lányok, ifjak, nők stb.) számára kiadott és megújított imakönyvek.¹⁵ Ezek elsősorban a vallásos és erkölcsi képzésben, a különösen nagyvárosi környezetben egyre erőteljesebben jelentkező populáris olvasmányok ellensúlyozásában, a különböző társadalmi szerepek konstruálásában nyerték el szerepüket. Különösen figyelemre méltóak a 19. század utáni, speciálisan női olvasók számára összeállított imakönyvek. Ez nem jelenti azt, hogy a 19. századot megelőzően ne lettek volna az egyes felekezeteknek női imakönyveik. Ám azok főként összeállítóik, megrendelőik okán kapcsolódtak a nőkhöz, tartalmukat tekintve a megszokott kegyességi részeket hozták. A 19. század második felétől formálódó új olvasói igények azonban a tartalmak aktualizálásához és újragondolásához vezettek. Ez a női élethelyzetekhez írott imák megjelenésében és repertoárjának bővülésében ragadható meg leginkább. Az ima fogalma is új értelmezést nyert: utat nyitott a tudatalattihoz és ezzel együtt a tudatos ÉN-nel való foglalkozás eszközévé vált. Elvesztette sokszor babonás, mágikus tartalmát, helyette fokozódott benne a fegyelmező jelleg, a köteleességek teljesítésére való irányultság. Egyfajta pedagógiai funkciót kaptak ezáltal az imaszövegek, és ennek jegyében kerültek a könyvekbe sokszor erkölcsnemesítő és nevelő jellegű elmélkedések is. Épp ez a sajátosság tette alkalmassá az ima műfaját arra, hogy a lányok, asszonyok mellett a gyermekek és az ifjúság nevelésében is fontos pasztorális eszközként építsen rá az egyház. A számukra kiadott művek alkotják a korszakban megjelenő rétegimakönyvek egyik legnagyobb csoportját.

Speciális helyzetek – Speciális imakönyvek

Az egyháznak nem csak a társadalom átalakulása által előidézett változásokra kellett válaszokat adnia, a 20. század világméretű hadi eseményei is cselekvésre késztették. A háború nehézségei között vigaszt kellett nyújtania elsősorban a

¹⁵ A nők mellett külön imakönyveket adtak ki férfiak és idősek számára is. A teljesség igénye nélkül néhány ezekből: Spett György: *Hitvalló imakönyv*. A művelt férfiközönség számára, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1903. Novák László: *Uram, maradj velünk*. öregek és betegek lelki gyámolítására, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1904., Egger Ágost: *Keresztény apa*. Fordította egy szatmármegyei áldozópap, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1904., Egger Ágost: *Keresztény anya*. Fordította egy szatmármegyei áldozópap, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1904.

frontokon helytálló katonáknak, de az otthonmaradt hátország számára is. Az ekkor megjelent tematikus imakönyvek egyértelműen igazolják, hogy az egyházak szinte azonnal reagáltak ezekre a kihívásokra.¹⁶ Sőt, a Szent István Társulat ingyen osztotta szét a kaszárnyákban, a kórházakban és a harctereken ilyen jellegű kiadványait. Arra is törekedtek, hogy ne csak magyar nyelven lehessen ezeket a olvasni, így legtöbbször megjelent német, szlovák, horvát, sőt egyesek lengyel nyelven is. A katonaimakönyvek nemcsak a háborús könyvkiadásnak, hanem általában a háborús egyházi tevékenységnek és jótékonyásnak is fontos (ha nem a legfontosabb) szegmensét alkották.¹⁷ Ez igaz mind a katolikus, mind a protestáns felekezetre és a zsidókra is.¹⁸

Tartalom tekintetében is elkülönülnek e könyvek a többi kiadványtól. Imaanyagukban az általános imák mellett elsősorban a háborús helyzethez és a halálhoz, szenvedéshez illeszkedő imák olvashatóak: ima az országért, hazáért, ima a vezetőért, harctéri támadás előtti imák, imák sebesülés esetére, ima a jó halálért, ima az örök üdvösségért, elmélkedés a földi szenvedésről stb.

Katolikus megújulás

A nagyobb „trendek” sorában mindenképpen szót kell ejtenünk a 20. század első évtizedeiben tapasztalható egyházi megújulásról, amely a lelkeségi munkák kiadásában is megmutatkozott. Háttérben a katolikus egyháznak a két világháború között előtérbe kerülő törekvése áll, amely az élő, krisztusi, kegyelmi, dogmákon nyugvó hitélet kialakításában látta az előremutató utat a kor nehézségei közepette.¹⁹ Mindezen célkitűzéseket kedvezően befolyásolta az 1919 utáni keresztény nemzetinek nevezett irányzat a politikai életben. Adriányi Gábor vélekedése szerint a Tanácsköztársaság szomorú tapasztalatai és a Trianoni békeszerződéssel bekövetkezett nemzeti katasztrófa után a nemzeti újraépítésnél csakis a keresztény alapokra lehetett számítani, ennek köszönhetően a kormányok az egyházakkal, elsősorban a Katolikus Egyházzal, egy konstruktív és szoros együttműködésre törekedtek.²⁰ Ezek a változások hatékonyan játszottak közre a keresztény sajtó, a laikus apostolkodás, a szerzetesrendek felvirágzása és a katolikus egyletek soha nem látott gyarapodása terén.²¹ A folyamatokat jól visszatükrözi a legkülönbözőbb nyomtatott lelkeségi kiadványok széles választéka, így különösen

16 A teljesség igénye nélkül néhány ezekből: *Imák és intelmek a magyar kath. hadfiak számára*. Írta Molnár Vid Bertalan. Átdolgozta Reviczky Aladár, Szent István Társulat, Budapest 1909., Reviczky Aladár: *Bízzál fiam!* Sebesült katonák részére. Szent István Társulat, Budapest 1914., Reviczky Aladár: *Uram, irgalmazz nekünk*. Az itthonmaradtak imádságai a háború idejére. Szent István Társulat, Budapest 1914., Reviczky Aladár: *Elesett hőseinkért*. Imafüzet. Szent István Társulat, Budapest. 1915., *Seregek Ura*. Katolikus magyar katonák ima- és énekeskönyve. Szerk. Mészáros János, Szeged, 1930.

17 Maczák 2010. Online hozzáférés: http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/09_első_vilaghaboru_imakonyvek/utolsó_letöltés_dátuma:2019_május_10.

18 Az egyes felekezetek háborús imakönyveiből lásd e könyv *Katona imakönyvek az első világháborúban*. című fejezetének függelékét.

19 Söveges 2007. 228.

20 Adriányi 2005. 182.

21 Ezekről bővebben lásd: Adriányi 2005. 183–187.

az 1920-as évektől megfigyelhető az imakönyvek, kisebb imafüzetek, imalapok kiadásában is egy nagyobb fellendülés.

E korszak meghatározó lelkiségei közé tartozott az ifjúságpasztoráció kapcsán már említett középiskolásokat célzó *Regnum Marianum*, a Jézus Szíve kultuszát megújító jezsuiták által irányított *Jézus Szíve Szövetség* és annak gyermek tagozata a *Szívőárda Mozgalom*, valamint a szintén jezsuitákhoz köthető *Mária Kongregációk*. Ezen mozgalmak mindegyike nagymértékben támaszkodott a sajtóra és nyomtatott termékekre, így számos imakönyv megjelenését is támogatták.

Az egyházon belüli mozgalmak közül a lelkiségnek legtöbbet hozott, és kétségtelenül a legjelentősebb a liturgikus megújulás vagy más elnevezéssel a liturgikus mozgalom volt. Ebben központi szerepet a szentmise és az Eucharisztia kapott, melyekre, mint a lelki élet legfőbb forrásaira tekintettek.²² A liturgia elmélyültebbé, lelkipétebbé számos lelkiségi munkát fordítottak le, új missziót jelentettek meg Szunyogh Xavérnak, a magyar népliturgikus mozgalom legnagyobb apostolának tollából, és számos új imakönyvet is adtak a hívek kezébe.²³ Ezekben a korábbinál hangsúlyosabb szerepet kapott a szentmise áldozat és annak imaszövegei, amelyek célja a hívek minél elmélyültebb bevonása volt a szertartás misztériumába. A liturgia megújításához tartozott a szertartások zenei részének felfrissítése, amit az imakönyvek megnövekedett kottás énekanyaga jelez.²⁴

Szerzők

A szerzők között elsőként a Magyarországon széles körben ismert egyházi személyeket, lelkiségi mozgalmak, szerzetesrendek vezéralakjait említem. Ők szinte egytől egyig írói, költői, szónoki képességeikkel tűntek ki, így nem csoda, ha az általuk írt imaszövegek és könyvek nagyon közkedvelté váltak. Itt kell említenünk a híres bencés Szunyogh Xavért, a ferences Albach Szaniszlót, Áts Benjámin és Borus Fortunátot, a piaristák két híres teológus, illetve költő egyéniségét Schütz Antalt és Sík Sándort, a jezsuita Bangha Bélát, a domonkos Böle Kornélt, valamint az egri pap költőt, Tárkányi Bélát, és az egyik legnagyobb hatású egyházi írónkat Prohászka Ottokárt.

²² Söveges 2007. 239.

²³ Syllaba – Reviczky: *Jöjj, Uram Jézus!* Gyakran áldozó fiúk és leányok imakönyve, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1910., Reviczky Aladár: *Jézusom szeretlek!* Gyakran áldozó gyerekek imakönyve, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1911., Reviczky Aladár: *Mindennapi kenyerünk*. Gyakran áldozók imakönyve, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1912., Kelemen Krisztoftom (szerk.): *Opus Dei: bencés diákok imakönyve*. 1942., Szunyogh Xavér: *Imádságos lélekkel az Úr előtt*. Imádságok és énekek a lelkiileg művelt kat. hívők számára. Budapest, 1946.

²⁴ A francia Solemnis kolostorral az élén egész mozgalom épült az egykori gregorián dallamok hiteles, régi alakjainak feltárására és egyházi gyakorlatba való bevezetésére. Tevékenységüket nagy ellenállás fogadta, s csak akkor tudták ügyüket győzelemre vinni, amikor X. Pius pápa melléjük állt. 1903-as saját kezdeményezésű törvényében az egyházi zenére általános szabályokat állított fel, s kijelentette, hogy a római egyház zenéjének alapja a gregorián, melyet minden templomban, kolostorban, papi szemináriumban ápolni, gyakorolni, tanítani kell. Forrás: <http://penta.hcb.hu/kantorkepzoz/jegyzet/gregorian1.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2010. május 10.

Mellettük hosszan lehetne még sorolni azoknak a mára már alig ismert egyházi személyeknek a nevét, akik imakönyv fordításokat, ima-válogatásokat állítottak össze, sőt néha maguk is írtak szövegeket. Köztük sok plébános, káplán, esperes, áldozópap és szerzetes (főképp ferences, ciszterci, kármelita, domonkos) található, akik szívügyüknek tekintették a hívek imaéletének, egy-egy kultuszgyakorlatnak, szent tiszteletének elmélyítését. Nem egyszer egy adott plébániaközösség volt a mű célközönsége, ami jelzi: a lelkipásztor valóban gondos pásztora kívánt lenni nyájának és személyre szabottan is foglalkozott pasztorációjukkal.

A szerzők egy másik nagyobb csoportját azok az egyházi személyek alkotják, akik aktívan folytattak valamilyen oktató (egyetemi, gimnáziumi, elemi iskolai), legtöbbször hitoktatói tevékenységet is. Nyilvánvalóan ehhez az oktató tevékenységhez szorosan hozzátartozott az erkölcsi és lelki nevelés is, amelynek kiváló eszközei lehettek az imádságok, az elmélkedések és különféle áhítat gyakorlatok. Éppen ezért itt főképp az ifjúság egy csoportjának, egy adott oktatási intézménynek, kisgyermekeknek írott imakönyvek említhetők. A szerzők között végül a kántorokat kell még megemlíteni, akik tevékenységük révén, egyébként is nagy részt vállaltak egy-egy közösség ima- és ének gyakorlatainak vezetésében.

A szerzőség kérdésköréhez kapcsolódva kell említést tennünk a fordításokról. Adatbázisom imakönyveinek tanulmányozása során lettem figyelmes arra, hogy számos könyv született valamilyen külföldi munka nyomán.²⁵ Elsősorban német (illetve német nyelvű) és egyes esetekben francia, olasz szerzők műveit adták meg a fordítók forrásul, ami jelzi modernkori lelkeségi irodalmunk továbbra is jelentős németnyelvű kötődését. Ismerve a 16–18. századi magyar kegyességi irodalom európai forrásait, ez nem meglepő.²⁶ Ugyanakkor azonban a vallásos irodalom külföldi kapcsolatainak modernkori mikéntje egyelőre feldolgozatlan. A kora újkori párhuzamok összehasonlító vizsgálataihoz hasonlóan szükséges lenne a jövőben itt is továbblépni az eddigi korszakhatárokon.

²⁵ Az adatbázis imakönyvei között 23 darabnál tudjuk biztosan, hogy valamilyen külföldön megjelent imakönyv fordítása.

²⁶ Lelkeségi irodalmunk európai forrásairól és kapcsolatairól lásd a teljesség igénye nélkül: Frauhammer 2015b 5–7.; Monok 2007. 35–38.; Tüskés 1997., Knapp 2014., 2016a 133–145., 2016b 468–502., 2016c.

Alfabetizáció és olvasástörténeti adalékok
az imakönyv műfaja kapcsán

Olvasva imádkozni, imádkozva olvasni – Az imakönyv helye az olvasmányok között a 18-20. században

Jó néhány olvasástörténettel, alfabetizációval foglalkozó tanulmányban olvashatunk arra vonatkozó megállapításokat, hogy a Biblia és az imakönyv évszázadokon keresztül alapmű volt a kisebb és nagyobb magánkönyvtárakban, sőt még az írástudatlanok lakásában is megtalálható volt.¹ Ezeket az imakönyvek népszerűségére vonatkozó szakirodalmi utalásokat, további – néhány közismert imakönyv kiadási számára vonatkozó – mennyiségi adattal is aláhúzhatjuk. Példaként említhető Pázmány Péter *Keresztyéni Imádságos Könyve*, mely 1606-tól 1885-ig 27, Pongrácz Eszter *Arany koronája*, mely 1719 és 1911 között 38, Ujfalusi Judit sokat olvasott népkönyve a *Makula nélkül való tükrök*, amely 1712 és 1904 között 18, Szikszai György protestáns *Keresztyéni Tanítások és Imádságok* című 1786-os imakönyve pedig 76 kiadást ért meg. Néhány 19. századi imakönyv esetében ismerjük az egyes kiadások példányszámait is, ezek szintén a tömeges használatra utalnak. Így tudjuk például, hogy Tárkány Béla nagyon népszerű *Lelki mannáját* 244 000 példányban, *Vezércsillagát* 21 000 példányban², Nogall János *Vezérkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség imáadására* című könyvét 119 000³, Soós István *Liliomfűzér* című elsőáldozási imakönyvét 24 000 példányban⁴, Dr. Walter Gyula *A Boldogságos Szűz tiszteletére* című imakönyvét az 5. kiadásakor már több, mint hússzezer példányban adták ki.⁵ Mindezen adatok ellenére az olvasástörténeti tanulmányok az imakönyvek olvasmányanyagok közötti népszerűségének és arányának megállapításán túl, nem vizsgálják tovább a műfaj jelentőségét.⁶ Éppen ezért talán érdekes lehet annak megvizsgálása, hogy a tömegigényt, illetve más nézőpontból nézve, a könyvek populáris jellegét az eltérő történelmi korszakokban miféle olvasási praxisok, olvasásszociológiai, egyház- és társadalomtörténeti kontextusok eredményezték. Vajon van-e ezekben változás? A következőkben ezekre az olvasási gyakorlatokra és tágabb kontextusokra szeretnék kitérni, főképp a 18–19. századra összpontosítva.

1 A teljesség igénye nélkül: Szigeti 2002.; Bödeker – Chaix – Veit 1991. különösen 13–24.; Tóth 1996. különösen 80–82.; Kristóf 1995. 64–104., Keszeg 2008. 79.; Horváth 2013. 207–221.

2 Szinnyei 1891–1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

3 Nogall János imakönyvének 1935-ös kiadásában, a belső címlapon olvasható az adat: 19. változatlan kiadás, 109.000 – 119.000 pld. Az imakönyvről bővebben: http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/ima_list.php, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

4 Szinnyei 1891–1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

5 Az adatot a *Katolikus Szemle* 1892/6. 516. (N.N.: Könyvismertetések és bírálatok).

6 Kivételt ez alól talán csak a Bödeker – Chaix – Veit szerzők által szerkesztett 1991-es kötet jelent, amelyben kifejezetten olvasástörténeti szempontból közelítenek a legkülönbébb vallásos tematikájú könyv bemutatásához.

18. századi előzmények

Ha a korszak könyvészeti adatait számbavesszük, az első, ami szembeűnő: a vallásos könyvek 18. század eleji igen nagy aránya. A tematikai áttekintést végző Benda Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy a vizsgált korszakban a vallásos tartalmú könyvek az összes magyar nyelvű kiadvány 98%-át tették ki (2940 db), és ezt az uralkodó helyzetet 1760-ig meg is tartották. Holl Béla 1958-as kézirat- és imakönyv bibliográfiájából még célzottabb adatokat nyerhetünk, igaz csak a katolikus imairóadalom tekintetében. Az 1700 és 1800 közötti időszakból 123 féle különböző katolikus imakönyv 209 kiadását tüntette fel.⁷ Az eddigi legteljesebb adatgyűjtést Bajáki Rita irodalomtörténész végezte. Kéziratban lévő bibliográfiájában a fellelhető könyvészeti szakirodalmak alapján (Petrik, Régi Magyarországi Nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár) 1599 és 1800 között 1240 darab katolikus, református, evangélikus és unitárius imakönyvet adatol. Ezek között 506-ot jelöl katolikusként. Ezek az adatok jól rámutatnak az alapvető arányokra, és véleményem szerint arra is, hogy az imakönyv fontos helyet kapott az olvasmányok sorában. Ezt a megállapítást tovább lehetne még árnyalni, ha rendelkeznénk a kiadási darabszámokra vonatkozó adatokkal is, hiszen az mutatná meg igazán, hogy hányan olvasták, használták ezeket a könyveket. Ezek hiányában csak szakirodalmi adatokra hagyatkozhatunk. A szakirodalmi adatok háttérében olyan forrásfeltárások állnak, amelyek boszorkányperek, hagyatéki leltárak, árvaszéki, gyámügyi iratok olvasástörténeti elemzésén alapulnak.⁸ Egyben mindegyik elemzés hasonlóságot mutat: az imakönyvre, mint olvasmányra kiemelt szerepet osztanak, még azokban a társadalmi rétegekben is, ahol magas volt az írástudatlanok és félalnfabéták száma. Ők, még ha csak a betűk passzív ismeretéig jutottak is el, nehezen, de olvastak.⁹ „Legkönnyebben az imakönyvvel boldogultak, hiszen ez az intenzív olvasás klasszikus példája, amikor nem sok, folyton változó szöveget fut át az olvasó, például, egyetlenegy nagy becsben tartott és szinte már kívülről tudott szöveget olvas át újból és újból.”¹⁰ Így a félig vagy egészen kívülről tudott imádságokkal a bizonytalanabban olvasók is megbirkózhattak. A boszorkányperek anyagai is ezt támasztják alá, a bennük megjelenő személyek „ismerősen bántak a nyomtatott kultúra egyes termékeivel, s ezeket valószínűleg olvasni is jobban tudták, mint az írott dokumentumokat.”¹¹ Ezekben a peres anyagokban is az imakönyvek olvasásáról található a legtöbb adat, ezeket olvassák például mise alatt, haldokló vagy beteg ember mellett.¹² Az imakönyvek ezenkívül több személy közös énekét, imáját is szolgálták, ilyenkor a jobban olvasó segíthette a

⁷ Holl 1958.

⁸ Kristóf 1995. 67–104., Horváth 2013. 207–221. valamint 2001. 285–297., Tóth 1996. 80–82.

⁹ Kristóf Ildikó több írásában is rámutat arra, hogy a 18. sz. második feléből származó egyes összeírásaink, amelyek az iskolák, iskoláztatás helyzetéről tudósítanak, nálunk is arról tanúskodnak, hogy a parasztgyerekeknek is volt lehetőségük megtanulni legalábbis olvasni. Éppen akkor veszik ki a gyermekeket az iskolából, amikor az írás és a számolás megkezdődne. Kristóf 1995. 69. és 2008. 216.

¹⁰ Tóth 1996. 80.

¹¹ Kristóf 1995. 79.

¹² Kristóf 1995. 84.

gyengébb társát.¹³ Tóth István György arra is rámutatott, hogy a parasztok a könyv fogalmához leggyakrabban az imakönyvet társították, így számukra az olvasás egyet jelentett az imádkozással, e két szót gyakran szinonimaként használták.¹⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy a korabeli iskolai tananyagban is kiemelt szerepe volt a katekizmus, a bibliai történetek és egyházi énekek mellett az imádságoknak. Például több olyan ABC-s könyvet is ismerünk, amelyekben az olvasás elsajátításához imaszövegeket tettek a könyvekbe.¹⁵ Ismertek továbbá olyan egyházi források, vizitációs jegyzőkönyvek, amelyekben utalás olvasható bérmlásra, konfirmálásra végzett katekizációs oktatásról. Ezek az adatok mind arra utalnak, hogy az alsóbb társadalmi rétegek körében (is) jelentékeny szerepet játszhattak az alfabetizáció egyes részképességeinek az elterjesztésében az egyházi szövegek, köztük az imádságok.¹⁶

A perek anyagai, a hagyatéki leltárak és az árvaszéki iratok a nők és az iskolázottabb, magasabb társadalmi státusú személyek esetében is egyértelművé teszik (akár egy-két darabos, akár néhány tucatnyi, vagy nagyobb könyvtárral rendelkeztek), hogy az imakönyvek szinte kivétel nélkül ott voltak a magánkönyvtárakban. Néha akár több, különféle kiadás is. Végezetül utalnunk kell e könyvek, illetve imaszövegek tárgyszerű alkalmazására. A textuális használati módok mellett ugyanis léteztek a tárgyakkal való bánásmódhoz hasonló, taktilis, rituális stb. módok is. Például írott vagy nyomtatott szövegeket nyakba kötöttek, fej alá tettek, csókkal illették, vagy egyenesen elfogyasztottak.¹⁷ Egyes imakönyvek imaszövegeit, a bennük lévő ígéretek miatt hatásosabbnak tartva kedveltek, így azok ráolvasások, mágikus eljárások (kincskeresés, gyógyítás, ördögűzés, vihar, villám elűzése) részévé válhattak.¹⁸ Mindezek a járulékos funkciók szintén hozzájárulhattak ahhoz, hogy az imakönyvek ilyen népszerűek voltak a korszak olvasmánykínálatában. Ebből adódóan – a vallásos irodalom fent bemutatott meghatározó jellege mellett – generáltak egyfajta, a kor körülményeihez mért tömegigényt.

¹³ Tóth 1996. 80.

¹⁴ Tóth 1996. 81.

¹⁵ Ezeknek az ABC-s könyveknek a bibliográfiai adatait lásd e könyv *Imádság és ABC* című fejezetében.

¹⁶ Kristóf 2008. 216.

¹⁷ Kristóf 2008. 212.

¹⁸ Magam is azonosítottam Pongrácz Eszter híres *Arany Korona* imakönyvének számos ráolvasásként, archaikus imaként vagy mágikus eljárások során később a szóbeliségben felbukkanó imaszövegeit. Bővebben lásd e könyv *Pongrácz Eszter Arany Koronája és „hordalékai” a népi vallásosságban* című fejezetét. Kristóf Ildikó az *Úti társ, Liliom kertecske, Lelki Kincs* imakönyvekből hoz példákat a boszorkányperek anyagaiból. Kristóf 1995. 84. Pócs Éva és Ilyefalvi Emese 4000 darabos ráolvasás gyűjteményében ugyancsak szép számmal bukkannak fel az imakönyvek lapjairól a népi gyakorlatba került szövegek. Bővebben lásd: Pócs 2014. különösen 435. 519., Ilyefalvi 2014.

Az olvasási vágy és hatásai a lelkeségi irodalomra

Benda Kálmán már idézett elemzésében arra is felhívta a figyelmet, hogy az 1760–70-es évektől kezdve megszűnt a vallásos irodalom kizárólagos uralma,¹⁹ és helyét korábban alig képviselt témáknak, köztük műszaki és természettudományos munkáknak, jogi, politikai, kisebb mértékben történelmi, földrajzi, államismereti munkáknak adták át. Ezeknél is erősebb mértékben emelkedett azonban a szépirodalmi művek aránya.²⁰ Az olvasmánykínálat tematikai összetételének változása mellett azonban egyéb változásokat is eredményezett a hosszú 19. század beköszönése. Amikor ugyanis a 18. század második felében megteremtődött maga az irodalom és ezzel együtt az irodalmi közönség, a publikum, az anyagi és a szellemi életmódnak új formái jelentek meg.²¹ Ennek középpontjában a képzés állt, amelynek köszönhetően az olvasási képesség szintjének erőteljes növekedése, az olvasási kultúra terjedése a 19. század folyamán összeurópai jelenséggé vált.²² Az olvasás és a könyv kultúrtörténetével foglalkozó kutatók e korszakról, mint az „olvasás forradalmának” időszakáról beszélnek „A kifejezés egyszerre jelenti az olvasóközönség kiszélesedését, valamint az olvasóközönség és az olvasás gyakorlatában és társadalmi funkciójában bekövetkező alapvető jelentőségű változásokat” – írja az olvasás történetéről szóló munkájában Frédéric Barbier.²³ Kialakult tehát egyfajta olvasási vágy és emellett egy olvasási készség iránti igény, sőt elvárás is. Nem elhanyagolható a technikai előrelépésnek köszönhető fellendülés sem, azaz a nyomtatott termékek tömegessé válása. Ezáltal az olvasási kultúra folyamatainak meghatározó szereplőjévé a könyvnyomtatók, kiadók, újságkiadók és a piac váltak. Ők határozták meg az olvasmányok mennyiségét, minőségét, tematikai összetételét, így kialakult egyfajta kölcsönhatás a produktumot előállítók és az egyre inkább differenciálódó olvasóközönség között.²⁴

Jóllehet a szakirodalomból ismert olvasási düh és szenvedély valószínűleg nem jelentette azt, hogy emberek tömegei csüngtek a különféle regényeken és újságokon, mégis a népszerű irodalom és a sajtótermékek masszív, vallásos könyvvel szembeni konkurenciája az imakönyvek műfajában is lecsapódott.²⁵ Mindez nem jelenti azt, hogy alábbhagyott volna kiadásuk, Petrik Géza magyar könyveket felsorakoztató bibliográfiája csak 1860-ig, közel 250 különféle imakönyvet sorolt fel. A bevezetőben felsorolt kiadási adatok emellett arról is tájékoztatnak, hogy a kalendáriumok után még mindig az egyik legnagyobb példányszámban

19 A Petrik-féle könyvészet adatai alapján az 1790-es évekre a magyar nyelvű kiadványoknak már csak mindössze 40% vallásos jellegű. Benda 1975. 537.

20 1750-ben arányuk még csak 10%, a század végére már 23%. Benda 1975. 537.

21 Schön 1987. 42.

22 Lipták 2002. 115.

23 Barbier 2005. 247.

24 Schenda 1977. 63.

25 Schenda 1977. 88.; Schön 1987. 51.

kiadott művek közé tartoztak.²⁶ A népszerűség mögött azonban már nem pusztán e könyveknek, mint kedvelt és könnyen hozzáférhető olvasmányanyagoknak a ténye húzódik meg, hanem az egyház tudatos törekvései is. Az alfabetizációban és olvasáskultúrában bekövetkező pozitív változások új megvilágításba helyezték az egyházi kiadású nyomtatott termékeket: bennük a pasztoráció új lehetőségét látta a klérus. Ennek fényében születtek a 19. század második felétől az újabb, immár célzottan egyes társadalmi csoportnak címezett (nők, lányok, tanuló ifjúság, anyák, katonák, özvegyek, művelt katolikusok) korszerű imakönyvek. Bennük már nem pusztán gyönyörködtető, vigasztaló imákat találhatunk, amelyek szavakba öntötték az ember Isten felé kinyilvánított óháját, és panaszát, hanem egyre gyakrabban tanácsadó, pedagógizáló jellegű, a hívek erkölcsösségét és erényeit szabályozó ima- és elmélkedésszövegeket.²⁷ Imáik új értelmezést nyertek: a tudatalattihoz vezették az olvasót, aki imáiban egy tudatos és valós Istenkapcsolat kialakítására törekedhetett saját önmegfigyelése és önismerete által.²⁸ Ebből a törekvésből adódóan ezekből az új imakönyvekből kikerültek a régi, csodás ígéreteket, babonás elemeket tartalmazó imák.

Az olvasási normák kodifikálása

A korszerű lelkigondozási igények mellett a klérus által kodifikálni kívánt olvasási normák alakítása is megragadható volt a korszak egyházi könyvkiadásának, így az imakönyv kiadásoknak a hátterében. Mivel a 19. század folyamán eddig nem látott mértékben árasztották el az olvasóközönséget a modern, liberális eszméket tartalmazó világi olvasmányok, szükség volt ezek ellensúlyozására. A *Mária hű leánya* című imakönyv elmélkedése jól szemlélteti az egyháznak ezt a törekvését:

*Óvakodjatok a hamis prófétáktól. Tudod-e melyek a legveszedelmesebbek? A rossz könyvek és ujságok, melyekkel a sátán a világot a lelkek veszére elárasztja. Ijesztően nagy a rossz iratok hatása, kivált az ifjú kedélyre. [...] Ha jámbor és ártatlan akarsz maradni, úgy az olvasásban óvatosságot és mértéket kell tartanod Istenfélő hajadon nem olvashat oly könyvet, mely a kath. vallásba vagy a ker. erkölcsbe ütközik. [...] Ami az ujságokat és mulattató lapokat illeti, csakis kath. szelleműeket olvass [...] Mária jó gyermeke egyáltalán nem olvas sokat csupán időtöltésből.*²⁹

²⁶ Kovács I. Gábor Kis magyar kalendáriumtörténete arról tudósít bennünket, hogy a kor legnépszerűbbnek számító tömegkiadványát, a kalendáriumokat az 1820-as években körülbelül 300 000 példányban nyomtatták évente, de Bucsánszky 1850-es években sikertörténetként ismert Mezei nap-tára is 50 000 példányban kelt. Ha ehhez hozzátesszük az imakönyvek címlapján vagy a Szinnyei-féle Magyar írók élete és munkái című műben, az egyes szerzők imakönyvei mellett található adatokat (20 000 – 244 000 db), azt mondhatjuk az imakönyvek kiadásához legalább olyan komoly gazdasági érdek fűződött, mint a kalendáriumokéhoz. Bővebben lásd: Kovács 1989. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03200/03230/html/04.htm#6>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

²⁷ Bendel 2007. 154.

²⁸ Sauer 1991. 335–336.

²⁹ *Mária hű leánya* 1894. 141–145.

Volt ebben az iránymutatásban egyfajta olvasás ellenes él is, hiszen annak számos hatásától tartottak az egyháziak. A sajtó termékei mellett különösen a regényeket tartották károsnak, hiszen a bennük megjelenő női életmodellek (például: Ibsen Nórája, Anna Karenina) nem voltak összeegyeztethetőek a keresztény nőideállal. A bennük megjelenő szerelmi történeteket a morál elvesztéséhez vezető útként értelmezték, meseszerűnek, zavarosnak tartották. A klérus vélekedése szerint általuk a *világ megtévesztő káprázatos csábjainak*³⁰ bűvkörébe kerülhettek az olvasók. Ez eltávolíthatja a hívőket a keresztény tanítástól, és ezáltal az egész társadalom morális állapotára is kihatással lehet.

*Arról a kárról és romlásról pedig, melyet a rossz könyvek egyesek lelkében, egész osztályokban, házban és családban, az egész emberi társadalomban nemkülönben a vallásban és hitben, erényben és jó erkölcsökben okoznak, szinte kár a szót vesztegetni. [...] Vallásellenes vagy erkölcsmételyező könyveket olvasni, a lélekre annyi, mint mérget beszívni és pedig olyan mérget, mely sokkal veszedelmesebb és sokkal roncsolóbb hatással van, mint a természetes, tudniillik a hitetlenség és téves hit, az istentelenség és erkölcstelenség mérgét. [...] Sohase vegyen rajtad erőt bizonyos oktalan olvasási düh.*³¹

Az olvasás ellen szólt az is, hogy elvette az időt a hasznos tevékenységektől, így például a házimunkától. Különösen az emancipálódó nőkért és fiatal lányokért aggódtak a katolikus értelmiség tagjai.

*Első szabály: [...] Tisztességes leány nem vesz rossz könyvet kezébe. Második szabály: légy fegyelmezett az olvasásban. Ne olvass akkor amikor más kötelességed van, vagy ne olvass éjjel, amikor pihened kell. Ha pedig olvasol ne merülj bele annyira, hogy azt bármikor szívesen abbahagyni ne tudnád valami jótett kedvéért, vagy pedig ha rosszat vettél észre benne. [...] Harmadik szabály: légy okos az olvasásban. [...] Negyedik szabály: sohase olvass a saját fejed szerint.*³²

Mindezen folyamatok ellenhatásaként fokozatosan kialakították az egyházi szerzők a jó olvasmány fogalmát, amelyekhez elsősorban a Bibliát, az énekes és imakönyveket, katekizmusokat, szentek életrajzát és más vallásos tárgyú műveket soroltak. *Ha semmi más lelki olvasmánnyal nem rendelkezel: ez egymaga elég! Sőt nem is hasznos a fiatalkorúak lelki életére, ha sokféle ily olvasmányt forgatnak. Inkább irányt téveszt, semmint kalauzol.*³³

30 *Mária hú leánya* 1894. 141.

31 *Venite Adoremus* 1902. 70–71.

32 *Mária gyermeke* 1924. 298–300.

33 *Mária hú leánya* 1894. 142.

E művekben a hívek lelki gondozásán túl, a viselkedésnek, a morális értékrend formálásának a nevelési eszközt látták, ahogy erre az *Áhitat gyakorlatok*³⁴ című imakönyv előszava is utal:

*Igen szükséges és hasznos e könyvecske. Szükséges, mivel a lélek szükségleteit pótolja; hasznos, mivel a gondolkodásmódra üdvös befolyást gyakorol. [...] Ki imádságban leli gyönyörét, annak egészen elűtő gondolkodásmódja van a többiekétől. – Nem ég ő sem a hiú méltóságok sem a mulékony javak szomjától, nem eseng a világ zajos örömeiért, nem ragadtatik el a féktelen indulatok kártékony hatalmától.*³⁵

A szerzők azt remélték, hogy a könyvek imáinak és elmélkedéseinek folytonos újra olvasása által hatással tudnak lenni olvasóik gondolkodására és formálhatják értékrendjüket. Éppen ezért a 19. század második felétől az egyes társadalmi csoportok igényeit figyelembe véve specializálták a könyvek szövegeit. Külön figyelték a nők, lányok, tanuló ifjúság, anyák, katonák, özvegyek, művelt katolikusok eltérő szükséghelyzeteire és igényeire.

Eltérő igények, eltérő imakönyvek

A jó könyvek terjesztésére létrehozott kiadó és az egyházi oktatás mellett a 19. század második felétől gombamód szaporodó egyházi társulatokra és a lelkipásztorokra is komolyan számítottak a jó és megfelelő vallásos olvasmányok, így az imakönyvek terjesztésében. Az egyik legnagyobb korabeli katolikus lapban, a *Katolikus Szemlében* egy-egy imakönyv ismertetésekor gyakran voltak olvashatóak az erre vonatkozó buzdítások: „Hisszük, hogy a papság nemes buzgósággal fogja e két imakönyvet a hívők közt terjesztetni.”³⁶ vagy „A kiadó Társulat joggal számít a fűző lelkészre, hogy ezt a rég nélkülözött s nagy költségbe került negyedretű, öreg betűs imakönyvet a hívek körében minél nagyobb mértékben fogja terjesztetni.”³⁷ Emellett a katolikus lapok könyvreklámjai is felhívják a figyelmünket arra, hogy az imakönyvek talán az egyedüli tömegesen ajándékozott könyvek lehettek, elsőáldozásra, bér mátkozásra, születés- és névnapra is gyakran adták őket. Számos imakönyv belső borítóján olvasható erre utaló bejegyzés.

A rendelkezésünkre álló szórványos adatokból azonban úgy tűnik, ezek az új típusú vallásos kiadványok és köztük az imakönyvek, elsődlegesen az

34 Az *Áhitat gyakorlatai* című imakönyv a legnépszerűbb kiadványok közé tartozott a korszakban. Erről tanúskodik, hogy 1853-as első kiadása után egészen 1903-ig folyamatosan születtek utánpótlások: 1853 (Bécs), 1855 (Sátoraljaújhegy), 1857 (Pozsony, Pest, Bécs), 1869 (Pest), 1879 (Bp.), 1888 (Bp.), 1900 (Bp.), 1903 (Eperjes). Az egyes kiadások pontos adatairól az OSZK katalógusában tájékozódhatunk.

35 *Áhitat gyakorlatok* 1857. IV.

36 *Katolikus Szemle* 1894/1. 159. (N.N.: Könyvismertetések és bírálatok)

37 *Katolikus Szemle* 1894/1. 160. (N.N.: Könyvismertetések és bírálatok)

iskolázottabb városi lakossághoz, illetve a polgári környezetben nevelkedő tanuló ifjúsághoz jutottak el. E társadalmi csoportokban azonban feltehetően már korántsem ez volt a legfontosabb olvasmányok egyike. Elérhetőek voltak a napi, hetilapok, a legkülönbélebb magazinok, regények és más szakkönyvek is.³⁸ Az egyszerűbb, kevésbé művelt falusi, mezővárosi olvasók körében továbbra is a 18. században kiadott, a barokk érzelmi telítettségével gazdagon átítatott imakönyvek, vallásos népkönyvek utánnyomásai voltak a legnépszerűbbek. Még a 20. század első évtizedeiből is számos olyan adattal rendelkezünk, amely arra mutat rá: „[...] hogy a nép szegényebbjei gyermekeiket már 10-12 éves korukban napszámra kényszerítik s így az iskolától visszatartják. A nép legfőbb olvasmányát képezi a kis fraktor betűkkel nyomtatott imakönyv (cancional) biblia és naptár.”³⁹ Ezek között az imakönyvek és népkönyvek között leggyakran az *Arany Korona*, a *Két Atyafi Szent Szüzek*, a *Jó illatú rózsás kert*, az *Útitárs*, a *Lelki Kincs* és a *Makula nélkül való tükrök* bukkant fel.⁴⁰ Bálint Sándor vélekedése szerint „a XIX. századnak az individuális korszaklemben fogantatott épületes irodalma szentimentálisan finomkodó hangjával, nyelvújítástól megzavart stílusával alig tudott a vallásos néplélekhez utat találni.”⁴¹ Ezért az egyszerű olvasók ragaszkodtak az olykor középkori gyökerű, keresztény misztikus, vagy épp mágikus elemeket tartalmazó, égi eredetűnek tartott, különféle ígéretekkel is kecsegtető imaszövegeikhez. Még ha a régi imakönyvek újabb kiadásaiból ezeket gyakran ki is „gyomlálták”, ponyvanyomtatványok formájában, olykor szent levélként, vagy a szájbéli hagyományokban (ráolvasások, archaikus imák) továbbra is fennmaradtak.

Az egyes imaszövegekhez való ragaszkodáson túl, az imakönyv használatának nontextuális vonatkozásai is szerepet játszhattak abban, hogy ugyanazokat az imakönyveket használták időtlen időig. Az ebben visszatükröződő tradicionalizmus és állandóság használatukat szinte rituálissá tette.⁴² Mindennapos kellékek voltak, amelyeket nagy becsben tartottak: ide jegyezték fel a családtagok születési, halálozási dátumait; a nagyobb kiadásokat, a fontosabb eseményeket. Lapjai közé értékes emlékek kerültek: olykor egy-egy fotó, egy bajban segítő imaszöveg vagy fohász, egy zarándoklat emlékét őrző préselt növény,

38 Bővebben lásd: Lipták 2002.

39 Valentényi 1909. 37.

40 Ezeknek az imakönyveknek a népszerűségét mutatja, hogy az *Arany Koronát* 1719-től 1911-ig 38 alkalommal, a *Két atyafi szent szüzeket* 1737-től 1860-ig tizenkilencszer, a *Jó illatú rózsás kert* 1703-tól 1856-ig tizenötször, a *Lelki Kincset* csak 19. században tízszer, az *Útitársat* 1643-tól 1858-ig tizenháromszor, a *Makula nélkül való tükröt* 1712-től 1913-ig huszonötször adták ki.

41 Bálint 1991. 36.

42 A nemzetiségieknél ennek a nontextuális használatnak volt egy identitás őrző, szimbolizáló szerepe is. Ismert, és magam is számos alkalommal talákoztam a hazai evangélikus szlovákok körében a híres „rézveretes Tranosciusként” ismert énekes és imakönyv kapcsán, amely még ma is szinte minden szlovák gyökerű család könyvespolcán ott található. Használatban már nincs, mégis nagy becsben tartott ereklye, a szlovák származás egy meghatározó reprezentálója. Bővebben lásd: Tábori 1986. A hazai németiség már említett (lásd: Tendenciák az imakönyvek kiadásában fejezet 12. lábjegyzetét) Cochem-féle imakönyveinek is lehetett hasonló funkciója. Német múzeumi gyűjteményekből ismerünk olyan német területen kiadott, 17-18. századi Cochem imakönyveket, amelyeket egykor német telepesek hoztak magukkal Magyarországra a 18. század folyamán. Itt generációkon keresztül használták és őrizték őket, majd az 1945-ös kitelepítéskor visszavitték Németországba a legfontosabb értéktárgyaik között. Bővebben lásd: Eberl 1989. 253–254.

szentkép vagy ponyvanyomtatvány. Így nem csupán a napi imádkozáshoz adtak segítséget, hanem a családi és az egyéni emlékezés zálogosai és továbbörökítői is voltak. Gyakran generációkon át öröklődtek, de az sem volt ritka, hogy a rózsafüzér mellett ez került a halott koporsójába, mint legszemélyesebb használati tárgy.

Összegzésül

Úgy vélem, az imakönyvek 18–20. századi használatának és funkciójának az áttekintése jól szemlélteti azt az általánosságban is elmondható tézist, miszerint a könyvek használatát a társadalom szociokulturális hagyományai erősen meghatározzák. Mind az olvasás elsajátítása, és használatának praxisa, mind pedig a könyvek birtoklása olyan indikátornak bizonyulnak, amelyek alkalmasak a finom kulturális és társadalmi különbségek szemléltetésére. E különbségekben jól megragadhatóak az egyes csoportok mentalitásbeli, ideológiai, esetünkben valláshoz való viszonyulásai.⁴³ Az imakönyveknél azt láthattuk, hogy a 19. századtól, még inkább annak második felétől, kirajzolható egyfajta differenciálódás e könyvek használatában. A falvak, mezővárosok írásban, olvasásban kevésbé képzett lakossága megmaradt a generációk óta öröklött imádságos könyveinél, míg az olvasásban jobban jeleskedő városi, polgáriasult lakossághoz már a megújított, korszerű imakönyvek is eljuthattak. Míg azonban e csoportban az imakönyv a lehetséges olvasmányok egyike lett, addig a népi kultúrát hordozó alsóbb társadalmi csoportok tagjai között továbbra is az imakönyv maradt az egyik leggyakrabban forgatott nyomtatott termék.

⁴³ Bödecker – Chaix – Veit 1991. 7.

Imádság és ABC – 18-19. századi lelkiségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában

Az imakönyvek, imaszövegek, katekizmusok, elmélkedések és vallásos népkönyvek kapcsán érdemes figyelmet fordítani e műfajoknak az olvasás készségében és az anyanyelv ápolásában betöltött szerepére is. Közel egy évtizedre visszatekintő kutatásaim során körvonalazódott bennem az a felismerés, hogy a vallásos tárgyú könyveknek milyen fontos szerepe volt az egységes oktatási rendszer kiépülése előtti évszázadokban. Sok más egyéb funkciójuk mellett (gondolkodás, magatartás alakítója, konfesszionalizáció segítője, vallási közösség erősítője, egyházi tanítás közvetítője, etikai értékrend, egyéni kultuszok formálása stb.) ugyanis meghatározó helyet foglaltak el az egyéni és közösségi alfabetizációs folyamatok alakításában. Például azáltal, hogy a vallásos olvasmányok a 19. század közepéig – sőt bizonyos esetekben még tovább is – kiemelt szerepet töltöttek be az olvasmányanyagok sorában. Különösen a társadalom alsóbb csoportjainál. Olvasásuk, illetve gyakori újraolvasásuk által pedig egy újabb feladatot is elláttak: ápolták, segítették – különösen az etnikumok esetében – az anyanyelv megőrzését és fenntartását. Mindezekről nyilván nem független az a tény sem, hogy az olvasás képességének elsajátításában és begyakorlásában szintén alapvető forrásul szolgáltak.

Olvasás által imára buzdítani

A vallásos olvasmányok, különösen az imakönyvek populáris, tömegigényt kiszolgáló jellege széles körben ismert jelenség. Jó néhány olvasástörténettel, alfabetizációval foglalkozó tanulmányban olvashatunk arra vonatkozó megállapításokat is, hogy a biblia és az imakönyv évszázadokon keresztül alapmű volt a kisebb és nagyobb magánkönyvtárakban, sőt még az írástudatlanok lakásában is megtalálható volt.⁴⁴ Ők, még ha a betűket csak passzívan ismerték is, a gyakran ismételt imádságokat el tudták olvasni.⁴⁵ Sőt, ahogy munkám előző fejezetében rámutattam, a parasztok a könyv fogalmához leggyakrabban az imakönyvet társították így számukra az olvasás egyet jelentett az imádkozással, e két szót gyakran szinonimaként használták.⁴⁶ Ezzel némiképp egybecseng, a hazánkban évszázadokig használatban lévő *Makula nélkül való tükkör* című népkönyv német kiadásának szerzői előszavában olvasható útmutatás. Ebben Martin von Cochem leírja, hogy műve összeállításakor az „egész egyházi év során használható házi olvasmánnyal akarta ellátni az egyszerű híveket”, hogy „olvasás által imára

44 A teljesség igénye nélkül: Szigeti 2002. 81–100., Bödeker – Chaix – Veit 1991. 13–24., Dominique 2000. 268–305. Tóth 1996. 80–82., Kristóf 1995. 67–104. Keszeg 2008. 79., Horváth 2013. 207–221.

45 Kristóf 1995. 79.

46 Tóth 1996. 81.

buzdítsa” olvasóit.⁴⁷ Végül Bálint Sándor egy 1981-es visszaemlékezését idézem: „Édesanyámék heten voltak testvérek, ő volt közöttük a legfiatalabb és az egyetlen írástudó, aki azonban testes imádságoskönyvén a «Mennyei vigasságon» kívül mást alig olvasott [...]”.⁴⁸ Ez az adat is rámutat arra, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben az imádságos könyvek még két évszázad múltával is őrizték az olvasmányanyagok közötti kiemelt szerepüket.

Anyanyelv megtartása, fenntartása

A vallásos tárgyú olvasmányok a nemzetiségiek esetében az áhítatkeltés és alfabetizációs kompetenciák formálása mellett egyéb fontos funkciót is betöltöttek: hatékonyan közreműködtek a saját nemzeti nyelv megtartásában és átadásában. Így például meghatározó szerepű volt, és a mai napig is szinte minden békési szlovák evangélikus család lakásában megtalálható Jirí Třanovský, *Chitara Sanctorum* (1636, Lőcse) című templomi énekeskönyve.⁴⁹ A gradiscei horvátoknál hasonlóan nagy becsben volt tartva a Bogovics Lőrinc-féle *Hisa Zlata* (*Aranyház*) (1755, Sopron) imakönyv.⁵⁰ Magam, elsődlegesen a magyarországi németek körében végeztem adatgyűjtést, amely során egyértelműen kirajzolódott, hogy ők is hosszú évszázadokon keresztül ragaszkodtak saját, anyanyelvi imakönyveikhez. A németek körében a legelterjedtebbek Martin von Cochem 18. századi imakönyvei (*Große, Mittlere, Kleine Himmelschlüssel; Große, Mittlere Baumgarten*) voltak. Ezeknek a 20. elejéig hallatlan nagy számban készültek az újabb és újabb utánnymosai.⁵¹ Szinte mindenki ezeket használta, akár több generáción át is, hiszen ezekben megtestesülhetett a régi házra való emlékezés. Erre könyvészeti munkák adatai,⁵² egy-egy néprajzi tanulmány,⁵³ illetve az imakönyvek belső borítójának bejegyzései utalnak. Az imakönyvek azon túl, hogy lelki táplálékkul szolgáltak olvasójuknak, összekötő kapcsok is voltak az anyanyelvvel, hiszen „A betű és az abban elrejtett tudás idővel dacoló hatalom, a múlt drága szellemi öröksége a jelenkor nemzedéke számára.”⁵⁴ Eszközül szolgáltak a nyelv pallérozásához és megtartásához is. Ez főként a 19. század második felétől kapott nagyobb jelentőséget, amikor a magyar nyelv hivatalossá tételével megindult a betelepített németiség körében egy kétnyelvűsödési, illetve magyarosodási folyamat. A kulturális és nyelvi asszimilációs folyamatok leggyorsabban a társadalom felső rétegeiben éreztették hatásukat, elsődlegesen a városokban élő német polgárság, iparosság és hivatalnokok körében. A vidéki parasztság esetében lassabban zajlott

47 *Das große Leben Christi*, 1689, Előszó.

48 Bálint Sándor 1981. 233.

49 A könyvet a köztudatban csak „Tranoscius”-ként emlegetik szerzője után. Első kiadása 1636-ban jelent meg Lőcsén, ezt több mint 80 további utánnymos követte. Bővebben lásd: Tábori 1986.

50 Bővebben lásd: Horváth 2011. 63–94.

51 1749 és 1917 között 56 német nyelvű kiadása született Magyarországon az itt említett imakönyveknek. Az adatok forrása: Lehmann 1975. 97–489.

52 Monok 2007. 35–38.; Lehmann 1975. 97–489.

53 Mindszenti 2006. 200–237., Boross 1979.

54 Tábori 1986. 13.

mindez, itt sokkal tovább őrizték anyanyelvüket és ez valamelyes konzerválta is az itt élők hagyományait. Így itt továbbra is használatban maradtak, sőt gombamód megszorodtak, a 17–18. században kiadott, a népi igényeket kiválóan kiszolgáló, érzelmekkel gazdagon átítatott imakönyvek utánnyomásai.⁵⁵ Ugyanerről a jelenségről tanúskodnak a heidebauer németiség⁵⁶ gyönyörű kézirásos kódexei, amelyek csaknem minden családban fellelhetőek voltak. Ezek eredeti, nyomtatott forrásból, egyéni átmásolás útján keletkeztek, gyakran egyéni bejegyzésekkel, énekekkel, receptekkel kiegészítve. Elsősorban a tulajdonos család szórakozását, lelki áhítatát szolgálták.⁵⁷ A 18–19. század során csaknem minden moson megyei német családban megvoltak, és vasárnap délután ezekből olvastak fel egymásnak. Megőrzésük, tovább vezetésük a családi hagyományok szerves részét képezte. Szövegeik két alapműre vezethetők vissza: Nikolaus Hermann: *„E vangelia auf alle sonn- und Festag in gantzen Jar...”* (1560, Wittemberg); és Jacob Bohr *„Geistliche Glückshafen”* (1634, Passau) című munkájára. Hermann protestáns volt, Bohr katolikus, de szövegeiket kölcsönösen olvasta és használta mindkét felekezet.

Imaszövegek az olvasás, írás elsajátításában

*Mind olvasásoknak penig s mind írásoknak légyen céljok a Miatyánk, egy asztaláldás s egy étel után való hálaadás, egy reggeli és estvéli imádság. Mellyeket minekutána jól megtanulták, mind olvasni s mind írni, a chatekizmus adassék kezekbe s azt hadd tanulgatdogálják könyv nélkül, azonban a szentírásból a Rómabeliekhez irt levelet, vagy az Ó Testaméntumból egy szép históriát naponként írjanak ki, hogy az írást gyakorolván az Isten ígéből valamit tanuljanak.*⁵⁸

Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiájában* leírt útmutatásai vizsgált korszáunk iskolai olvasókönyveiben és az olvasás tanítás módszereiben is visszaköszönnék. Mészáros István tankönyvkiadás történetéről szóló könyvében a 16. századtól kezdődően igazolja konkrét példákkal, hogy az ábécéskönyvek elengedhetetlen alkotóelemei voltak a vallásos szövegek. „Az első, magyar szövegek olvasásának megtanulását célzó ábécéskönyveink katekizmus-ábécéskönyvek voltak: az olvasásgyakorlás szövegeit a katekizmus, vagyis a kérdésekben-feleletekben feldolgozott elemi vallási ismeretek anyaga alkotta.”⁵⁹ A korszakból az imádságokat tartalmazó ábécéskönyvek és katekizmusok mellett, a bibliai történeteket

55 A magyarországi németiség imakönyveiről bővebben lásd: Frauhammer 2013a 8–11.

56 Bél Mátyás nevezi így a történeti Moson vármegyében élő német lakosságot.

57 Bővebben lásd: Manherz 1991. A könyvek külön értékei a gyönyörű illusztrációk, amelyek forrásul szolgálnak az itt élő németiség viseletének, tárgyi környezetének, flórájának és faunájának tanulmányozásához.

58 *Magyar Enciklopédia* 1653. 362. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/07300/07334/07334.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

59 Mészáros 1989. 6.

tartalmazó népkönyveket és egyházi énekeskönyveket említhetjük még, mint az olvasás elsajátítását segítő műveket. „Ezek nyilván a tanulmányok fontos, kiiktathatatlan eszközei voltak, de nem tekinthetők »tan«-könyveknek.”⁶⁰ A szakirodalmak, bibliográfiák és könyvtári katalógusok adatai arra is rámutatnak, hogy ez a helyzet az elemi szintű oktatásban még a 18. században, sőt a falusi iskolákban még a 19. században is fennállt.⁶¹ A betűk, betűsorok, betűkapcsolatokat, szószedetek mellett, szinte mindegyik falusi iskolásoknak összeállított tankönyvben megtalálhatjuk az alapvető imádságokat: A Miatyánkot, az Üdvözlégyet, az Apostoli hitvallást, reggeli és esti imaszövegeket, a tízparancsolatot, valamint olvasási gyakorlatként szolgáló erkölcsnemesítő, példázat jellegű történeteket és meséket.

A teljesség igénye nélkül a korszak néhány tankönyve példaképpen:

- *Abecedarium latino-hungaricum, seu Elementa linguae Latinae et Hungaricae*, Pozsony, ca. 1752.⁶²
- *A magyar szólásnak kezdetéről és módjáról való keresztény tudomány, melly a kisdédeknek az ő oktatásokra, egynehány imádságokkal együtt kinyomtatott*, Nagyszombat, 1756.⁶³
- *Libellus Alphabeticus, Cui praeter rudimenta quaedam fidei christianae, et aliquot Preces, Adjecta est Brevis Nomen-Clatura Latino-Ungarica*, Sopron, Joan Josephi Siefs, 1758.⁶⁴
- *Leány Á-BÉ-CZE A Felsőbbek engedelmeiből*, Kolozsvár, 1784.⁶⁵

60 Mészáros 1989. 27.

61 Itt utalnunk kell arra is, hogy a 18. század utolsó harmada és a 19. század első évtizede volt az az időszak, amikor a tankönyvek évszázadok óta meglévő kizárólagos latin nyelvűsége kezdett megszakadni és már magyar nyelvű könyvekből oktattak. Bővebben lásd: Fehér 1999. 314.

62 Ez az első, 1630-ban, Pápán, Pécselyi Király Imre érsekújvári református prédikátor tollából megjelent 17. századi latin-magyar ábécéskönyv egy későbbi kiadása. Gyakorló szövegei között az alapvető imák, a 10 parancsolat és diákimádságok (Az iskolában deáki seregnek könyörgése, Az iskolában deáki seregnek hálaadása) olvashatóak. Az OSZK katalógusában további, azonos címen megjelent kiadásai a tankönyvnek: 1630 (Pápa), 1667 (Sárospatak), 1755 (Kolozsvár), 1791 (h.n.), 1800, 1806, 1807, 1809 (Komárom), 1804 (Debrecen), 1806 (h.n.), 1811 (Kassa), 1811 (Buda), 1820 (Buda), 1822 (Pozsony). Mészáros említi még egy 1762-es Brassóban, egy 1764-es Kassán és egy 1720-as Brassóban megjelent példányát is. Teljes egészében ezt a típust követi az azonos című, *juxta exemplar Debrecinense*, vagy *debreczeni formára* alcímű ábécéskönyv is, amelyet a debreceni református kollégiumban és a vonzáskörzetéhez tartozó iskolákban használtak 1720-tól. Bővebben lásd: Fehér 1999. 317. Mészáros ennek első megjelenését 1714-re teszi. Bővebben lásd: Mészáros 2001. 35–36.

63 További kiadásai: 1767. (Sopron), 1769. (Nagyszombati), 1774. (Pozsony), 1790. (Selmecbánya), 1808. (h.n.) Az adatok forrása: OSZK katalógus, Petrik 1891. 555.

64 Ez szintén egy latin-magyar ABC-s könyv, de katolikusok számára készült, először 1674-ben Kassán a jezsuiták kiadásában. Első megjelenésekor a betűsorok és szóoszlopok után itt is imádságok következtek az olvasás gyakorlására, majd 12 polemizáló kérdés és felelet a protestánsokkal kapcsolatban, aztán a ministráció szövege, két litánia és végül szójegyzékek. A későbbi kiadásaiából (1705-Bártfa, 1730-Nagyszombat, 1752-Sopron, 1753-Kassa, 1758-Sopron, 1761-Eger, 1765-Kassa, 1768-Nagyszombat, 1770-h.n., 1774-Buda) a litániák és a 12 kérdés a feleletekkel elmaradt. Mészáros, 2001. 36–37.

65 A könyvről bővebben lásd: Farmati 2015. 101–108.

- Bossányi Szerafin, *Nagy Kathekhismus az az keresztényi iskola, mellyben a nevendék ifjúság az egy üdvösséges és közönséges HITNEK fundamentomára tanítatik az újonnan megtért pedig az ő feltett kérdései szerint oktattatik, összefoglaltatott Bossányi Szerafin minorita concionátor által, Vázt, Ambro, 1786.*⁶⁶
- Révai Miklós, *ABC könyvecske a magyar falusi iskoláknak hasznára, Buda, 1792.*⁶⁷
- *ABC és könyvecske, magyar-, melyben a hit ágazatiról való száz kérdésekben és Sz. Írásból feleleteken kívül a Jézus nevééről és Lauretomi Boldog Asszony Litániái és áitatos imádságokkal együtt kibocsáttatott. Az előljárok engedelmevel, Brassó, 1800.*⁶⁸
- Szinyei és Berei Farkas András, *Arany A,B,C, vagy arany értelmű, fontos közmondások, az új módi Miatyánk, A'Kegyes Oskolabeli, akármely valláson lévő, tanuló gyermekek' oktattatásokra, a' tanultabbaknak pallérozásokra, h.n., é.n.*⁶⁹
- *A magyar szólásnak Kezdetéről, és Módjáról való Keresztényi Tudomány melly A' Kisdedeknek az ő Oktatásokra, egynehány imádságokkal egygyütt, ki- nyomtattatott, h.n., 1808.*⁷⁰

Listám nem törekszik a teljességre, sőt vannak benne tudatosan kihagyott elemi iskolai könyvek is. Így például Szombathy János, *ABC könyvecske a magyarországi apróbb iskolák használatára* (Pozsony, 1796)⁷¹ című munkája, és Révai Miklós *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra* című 1785-ben kiadott, a fentebb leírt tankönyvének bővebb, városi iskolák számára összeállított változata. Ezekben az olvasókönyvekben már nem szerepelnek imák és vallásos szövegrészek, rámutatva az olvasás tanításában megjelenő új tendenciákra. Az 1770-es évek közepétől kezdődő népiskolai oktatás módszertani reformjainak hatására ugyanis fokozatosan átalakították a több évszázados ábécéskönyveket. Az átalakítás lényege abban mutatkozott meg, hogy az oktatásban az írás, olvasás elsajátításához már nem feltétlenül a vallási szövegek jelentették a kiindulópontot, hanem a mindennapi élethez kapcsolódó történetek.⁷² Emellett persze használatban maradtak a 18.

66 Az OSZK katalógusa szerint 1783-ban és 1784-ben is kiadták a könyvet ugyanitt, ezeken a szerző neve nem szerepel. Ebben a könyvben betűsorok, betűkapcsolatok, szószedetek nem találhatók, kizárólag a katekizmus kérdései és válaszai, kiegészítve azok olvastatására és tanítására vonatkozó instrukciókkal.

67 A könyvet Budán 1838-ban újra kiadták. Az adat forrása: OSZK katalógusa.

68 Petrik 1888. 8.

69 A vékony könyvecskében az ABC betűihez igazodó rövid vallási tanítások, majd az Arany Miatyánk (a Miatyánk sorai magyarázatokkal kiegészítve), valamint a szülőknek és tanítóknak szóló rövid tanácsok olvashatóak. A protestáns tanárként tevékenykedő szerző életrajzi adatai alapján (1770–1832) a könyv 1801 és 1828 közé datálható. Az adatok forrása az OSZK katalógusa.

70 Ez a mindössze 24 oldalas, katolikusok számára összeállított olvasókönyv sok hasonlóságot mutat az 1758-as *Libellus Alphabeticussal*, igaz csak egy nyelvé, tehát latin szövegeket, így szószedeteket sem tartalmaz. Az alapimák mellett azonban mindkettő felsorolja a hét szentséget, az isteni Jóságokat, a Szentlélek gyümölcseit, a szeretet parancsolatait, a három jócselekedetet, az öt parancsolatot, a nyolc boldogságot, az irgalmasság cselekedeteit, a hét fő bűnt, az öt érzéket, a négy fő bűnt, a négy végső dolgot, több asztali áldást, esti és reggeli imát, Simeon énekét és egy hosszú „Igen szép foganatos Imádságot” a győri könnyező Szűz anyához.

71 Fehér 1999. 315.

72 Mészáros 2001. 40–41.

századi ima olvasmányokat tartalmazó tankönyvek is, sőt még a 19. században is adtak ki ilyeneket.⁷³

A tankönyvek áttekintése arra is rámutat, hogy az elemi iskolai tankönyvek olykor a használók társadalmi hovatartozása szerint is különböző változatokban kerültek a piacra. Révai ABC-s könyvecskéje hozható itt elsődleges példaként, amelynek volt egy nemzeti (azaz városi) iskolák számára összeállított, bővebb olvasmányanyaggal rendelkező változata, ebből az imádságok kimaradtak. A falusi iskolák számára írott tankönyvében éppen fordított volt a helyzet, itt kevesebb olvasmányt kínált fel, imádságok azonban szerepeltek benne. Az ilyen apró indikátorok jól jelzik az egyes társadalmi csoportok kulturális különbségeit és alfabetizációs sajátosságait, illetve rámutathatnak az adott kor olvasásról, művelődésről alkotott elképzeléseire is. Így például arra a vélekedésre, mely szerint a falvakban élő közrendű embereket nem kell „megvilágosítani”, ahogy Cserei Farkasnál olvashatjuk:

*Hogy arra jutni ötet nem kell megengedni, mert könnyen nagyra vágyakodó indulat gerjed benne, majd azt fogja mondani, hogy ő szinte úgy megérdemli a tehetősebb vagyonnal való birtokot, mint akárki is más, tehát törekedni is fog az illetén vágyódásainak tellyesítésére.*⁷⁴

Azaz elég, ha az alapvető imákat, vallási szövegeket el tudja olvasni, egyéb szövegek olvasását nem kell gyakoroltatni vele.

A Kolozsváron, 1784-ben kiadott *Leány Á-BÉ-CZE A Felsőbbek engedelmeiből* című református kiadvány arra is rámutat, hogy ez a különbségtétel a nemek vonatkozásában is megvolt. A kiadvány a bővebb, latin nyelven írott és fiúknak címzett *Abecedarium Latino-Hungaricummal* volt egybekötve, jelezve, hogy nekik magasabb szintű képzés jár. A lányok oktatásában a korabeli társadalmi és egyházi szemléletmód tükröződött. Nekik sem a tudományos, sem a közéletben nem szántak szerepet, az egyházi életben még kevésbé.⁷⁵ Így tehát szükségtelen volt a latin ismerete és nem kellett, hogy sokat olvassanak, elég volt, ha szent könyveket olvastak. Ez a vélekedés egészen a 19. század közepéig általánosan elterjedt volt.

Arra is utalnunk kell, hogy az oktatás felekezeti jellege szintén meghatározta az egyes olvasókönyvek tartalmát. A könyvek meghatározó szerepű vallásos szövegei természetesen igazodtak az egyes felekezetek tanításához, illetve áhitatgyakorlataihoz.

A tankönyvek nem csak a tananyag tartalmát, hanem a tanítás módszertanát illetően is információval szolgálnak. Példaképpen a Bossányi Szerafin-féle *Oskola Mester* című katekézis-tankönyvét hozom, amelyben pontos leírást kapunk arról, hogyan is zajlott az oktatása a sok-sok ismétlés, közös olvasás, emlékeztető felirat útján. Ebből megtudhatjuk, hogy egy év alatt 40 kérdést vettek át a diákokkal

⁷³ Példaképpen hozhatjuk Bátky Károly, *ABC és elemei olvasókönyv protestáns fiú, és leány gyermekek számára* című könyvét (Buda, Bagó Márton betűivel, 1855).

⁷⁴ Cserei 1806. 22.

⁷⁵ Farmati 2015. 104.

lassan, hogy elméjükbe megtarthassák. A kérdéseket hétfőn, szerdán és vasárnap, a szentmise után kellett gyakorolni.

Minden szerdai és vasárnapi tanítás után olvastassa el a Mester egyikkel a könyvből az elmúlt öt kérdéseket, a másikkal pedig olvastassa el egyenként a reájok tartozandó öt feleleteket [...] Minden hétfő reggel a kérdések rendéből a következő kérdést leírja a mester a táblára és a levelet, mellyen a felelet vagyon [...] s azon táblát tétetni az iskola ajtajára, hogy mindnyájan olvassák [...] hogy elméjekben erősebben megmaradjon.⁷⁶

Láthatjuk tehát, hogy ebben a módszerben újra egybefonódott – még ha nem is tervezetten – az olvasás és a hittani ismeretek tanítása, illetve az az elképzelés, hogy az olvasás egyik lényegi rendeltetése a vallási ismeretek megszilárdítása és a hívő áhítat elmélyítése volt.

Összegzésül

Könyvem e fejezetében a lelkeségi irodalom, ezen belül is kiemelten az imakönyv, illetve imádság műfajának három, az olvasás és alfabetizáció 18-19. századi története szempontjából fontos sajátosságára mutattam rá: 1. kiemelt az olvasmányanyagok sorában, 2. olvasása által megvalósítható az anyanyelv pallérozása és megőrzése, 3. fontos szerepet kap az olvasás képességének elsajátításában. Az itt kiemelt szempontok bizonyítják, hogy a tárgyalt korszakban a keresztény akkulturáció jelentős részben írásos formában zajlott, annál is inkább, minthogy e szövegek egy részét kifejezetten az iskolák betűvetést tanuló diákjai számára készítették.⁷⁷ Az imakönyvek, imádságok alfabetizáció szempontú vizsgálata megerősítette azt a tényt is, hogy az olvasás története képes visszatükrözni egy adott korszak társadalomtörténeti sajátosságait. Esetünkben a földesúri kötelékben élő parasztság és a nők műveltségbeli hátrányos megkülönböztetését és az oktatás felekezeti meghatározottságát.

⁷⁶ *Oskola mester* 1783. V.

⁷⁷ Dominique 2000. 289.

Imakönyvek
az ifjúságnevelés szolgálatában

Erényvirágok – Az imakönyv műfaja mint a nevelés eszköze a 19-20. század fordulóján

Az imakönyv műfaja vallási funkciói (konfesszionizáció segítése, vallási közösség erősítése, a vallásos odaadás elmélyítése, kultuszok formálása) mellett a világról alkotott kép, illetve a profán cselekedetek, így a helyesnek tartott viselkedés és etikai értékrend formálását is szolgálhatja. A gondolkodás, a magatartás alakítójaként mentalitástörténeti hatása is jelentős.¹ Természetesen említhetjük az olvasási, nyelvi készség kialakításában és az anyanyelv fenntartásában betöltött szerepét is.² E funkciókban sorra visszaköszönnek a nevelés folyamatának alapvető szempontjai, az értékközvetítés, az erkölcsi fejlesztés, a szocializáció, sőt még a tervszerű oktatás és tanítás is. Maguk a könyvek szerzői és összeállítói is használatra, olvasásra, újra imádkozásra szánták műveiket. Így imáik nem teljesen individualizált alkotások, hiszen szerteágazó igényeknek kívántak megfelelni. Normatív jelleggel bírtak, útmutatást adtak az olvasóknak, elmagyarázták számukra a kötelességeiket és arra törekedtek, hogy a legkülönbözőbb szituációkban és minél több embernél felhasználhatóak legyenek.³ Mindezek miatt az imakönyv műfajához tartozó szövegtípusok sokrétűen jelenítették meg és közvetítették az egyház elvárásait, erkölcsi nézeteit, és a viselkedést szabályozó normáit. Emellett az imakönyvek populáris jellege, valamint tömeges termelése is alkalmassá tette a műfajt arra, hogy a klérus a 19–20. századi polgárosodó világban eszközként használja fel őket nevelési céljainak közvetítésére.

Erre különösen is szükség volt, hiszen a vizsgált korszakhoz köthető Európa-szerte az oktatási rendszer kiépítése, a tankötelezettség bevezetése. Ebben az egyházaknak (házánkban elsősorban a katolikus és protestáns egyháznak) hangsúlyos szerep jutott. Sorra alakultak az óvodák, intézményesült a leánynevelés, megvalósult a széleskörű tanítóképzés, sőt a szakképzés különböző formáinak életre hívása és az egyetemek modernkori megújítása is megtörtént.⁴ Hazánkban katolikus alapítású volt az első tanítóképző Egerben, és a középszintű oktatásban tovább őrizte meghatározó szerepét a két klasszikus tanító rend: a piaristák és a jezsuiták. Az elemi oktatás szintjén is fontos törekvés volt mindkét nagy felekezet részéről, hogy minden faluban legyen a templom mellett iskola is. A klasszikus, oktatással foglalkozó szerzetesrendek mellett a szegény néptömegek oktatására-nevelésére, a velük kapcsolatos szociális gondoskodásra a század folyamán számos új karitatív egyesület, női- és férfi szerzetesrend, kongregáció is létrejött. Így e korszakban jelent meg a Keresztes Nővérek, a Segítő Nővérek, a verbiták, a kalazanteusok, a szaléziak, és az oblátusok közössége. Az oktatásügy tehát központi kérdés volt, és ennek egyik meghatározó szereplője a 19. században, illetve

1 Bödecker – Chaix – Veit 1991. 6.

2 Lásd e könyv *Imádság és ABC* fejezetében az *Anyanyelv megtartása, fenntartása* alfejezetet.

3 Brandt 2004. 17.

4 Kéri 1996. Online hozzáférés: <http://nostromo.pte.hu/technika/nevtvazl.hun>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

a 20. század első felében továbbra is az egyház (főként a katolikus és protestáns) maradt.⁵

Kiadók és imakönyvek a gyermeknevelésben

A nevelés ügyének fontosságát jelzi, hogy még az imakönyv műfajában is komoly részt foglalt le magának. Részben az oktatás felekezetiisége miatt, részben pedig amiatt, mert az iskolai tanítás céljai között előkelő helyen szerepelt a gyermek erkölcsi és morális nevelése. „[...] az iskoláknak rendeltetésileg egyik fő feladata, imádkozni tanítván a gyermekeket.”⁶ írta a *Religio és Nevelésben* Majer István 1848-ban. Az imádságos lelkület kialakításáért felelős ifjúságpasztoráció tehát megkerülhetetlen és hangsúlyos feladatköre lett az egyháznak.⁷

És mindenek felett fiatal korodban kell imádkoznod. A mostani évek a legfontosabbak életedben, a döntés éve, a vetés ideje. De a legveszedelmesebb évek is, midőn a kísértések oly hevesek, a tapasztalatlanság oly nagy és az akarat oly gyöngye. Ha tehát az ima szükséges, a fiatal korban legszükségesebb.⁸

A katolikus iskolák képzésében, ennek intézményes keretei is adottak voltak, hiszen a katolikus iskolák átfogó rendszere mind méreteit, mind eredményeit, hatását tekintve a legfontosabb kultúrateremtő és ismeretközvetítő szereppel bírt a századforduló évtizedeiben Magyarországon. Különös tekintettel arra, hogy az óvodától a felsőfokú tanulmányokig az oktatás és nevelés minden szintjére kiterjedt.⁹ A kontrollnak, a katekizmus gyerekkori- vagy korai indoktrinációjának ez kiváló és meglehetősen nagy terepet teremtett.¹⁰ Ennek köszönhetően a fiatalok különböző korcsoportjai, az iskolák, nevelőotthonok és egyéb intézmények, szervezetek számára írott speciális imakönyvek a korszak egésze alatt megőrizték

5 Ismert, hogy az oktatásügy – a 19. században gyakorlatilag végig, a 20. században az egyházi iskolák 1948. június 6-i államosításáig – döntő mértékben egyházi kézben volt. Gergely 1999. 246.

6 *Religio és Nevelés* 1848/29. 229. (Majer István: Iskolai imádságról)

7 A teljesség igénye nélkül néhány ifjúsági imakönyv: *Ahítat gyakorlat*. Imák s énekekben a római katolikus ifjúság épülésére. Szepesi Imre kegyesrendi tanár, Pest 1857., *Nefejejts vagy azon erkölcsi mondások, énekek és imádságok gyűjteménye, melyek a kisdedovó Intézetbe járó kisdedek szíveik és elméjük képeztetésére szolgálnak*. Varga Péter belvárosi kisdedovó Intézetbeli tanítótól. Nyomtatott Müller A. Pesten 1850., *Égi Manna*. Ima- és énekeskönyv, a keresztény katolikus ifjúság számára. Zádori Ev. János (szerk.), Steinbrener Ker. János kath. kiadóhivatal, Budapest 1882., *Énekeljétek az Úrnak*. Imádságos és énekes könyv a serdülő katolikus ifjúság számára. Kersch Ferenc székesegyházi karnagy és Dr. Kiss János egyetemi tanár (szerk.), Pesti könyvnyomda-részvény-társaság, Budapest 1898., *Venite Adoremus!* Katolikus Oktató- és imádságoskönyv a tanulóifjúság számára. Dr. Láng Incze ciszt. R. áldozópap, főgymn. hittanár, Szent István Társulat Kiadása, Budapest 1902., *Ifjúsági imakönyv serdülő ifjak és leányok számára*. Írta Hock János kőbányai plébános, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest 1903., Sik Sándor – Schütz Antal: *Imádságos könyv, egyszersmind lelki kalauz a tanuló ifjúság számára*. Szent István Társulat, Budapest 1912., *Nefejejcs: imakönyv a kat. ifjúság részére*. Összeállította Bíró Lőrinc. Szent Bonaventura Nyomda, Kolozsvár 1923., *Istenem, mindenem: ifjúsági imakönyv*. Szent István Társulat, Stephaneum Nyomda, Budapest 1928.

8 *Mária hú leánya* 1894. 54–55.

9 Gergely 1999. 246.

10 Kádár 2014. 32.

fontosságukat. Ezek kiadásában kiemelt szerepet kapott az 1848-ban alapított Szent István Társulat. Célja nem csupán a vallási elmélyülés segítése volt, hanem „a katolicizmus hatályos szellemének kiterjesztésével a nép értelmi és erkölcsi emelkedését, a polgári művelődés elővitelét s a vallásos nevelés és oktatás” előmozdítását is szolgálni kívánta.¹¹ Ez a tudatos népnevelői, a keresztény szellemiséget és morált megerősíteni szándékozó törekvés mutatkozott meg abban is, hogy nagyon sok korabeli iskola állíttatott össze saját ima- és énekeskönyvet, valamint számos intézményhez nem köthető, de a tanuló ifjúságnak címzett könyv is megjelent a piacon. Ezeket gyakran nyomtatták újra, illetve példányaikat hosszú időn keresztül használatban tartották. Így például saját imakönyve volt a Kalocsai Szegény Iskolanővérek Intézetének, a pesti Vakok Intézetének és a szintén pesti Szent Szív Zárdának is.¹² Szegeden adtak ki imádságos könyvet a tanítónő és óvónőképző intézetek, polgári- és felsőbb leányiskolák használatára.¹³ Ezek mellett több könyv címe is utal arra, hogy serdülő fiúk, vagy korosabb keresztény ifjak számára állították őket össze. A címbe megjelölt intézmények, a kiadók és a kiadási helyek arra utalnak, hogy elsősorban a városi, középszintű oktatási intézmények és tanulók voltak e könyvek elsődleges célközönségei. A szerzők körének áttekintéséből szintén erre következtethetünk. Ők kevés kivétellel városi középfokú iskolákban tanító papok, vagy tanító szerzetesrendek (ciszterci, piarista, jezsuita) oktatói voltak.¹⁴

Az egyházi könyvkiadók, iskolai és intézményi kiadványok mellett a különféle ifjúsági egyletek kiadói tevékenységét kell még említenünk. Az 1902-ben létrejött *Regnum Marianum Egyesület* széleskörű lelkipásztori tevékenysége mellett (hitoktatás, cserkészlet) többek között élen járt a jellemnevelő és vallásos könyvek megjelentetésében.¹⁵ A jezsuita rend pasztorális tevékenységében is kiemelt szerepet kaptak a fiatalok. A lányoknak (ritkábban fiúknak) szervezett *Mária-kongregációk*

11 Mészáros 1991. 15.

12 Az említett imakönyvek címei és adatai: n.n.: *Intézeti imakönyv a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társulatában fennálló intézetek növendékeinek használatára*. Árpád R.T., Kalocsa, 1926.; n.n.: *Kis imakönyv a Szent-Szív-Zárda növendékei számára*. Alkotmány, Budapest, 1927.; S.I.: A pesti vakok intézetének imádságai. Vakoktól nyomtatás, Pest, 1843.

13 Az imakönyv címe és adatai: Niedermayer Antal (szerk.): *Magasztaljátok az Urat! Katolikus imádságos és énekeskönyv tanítónő- és óvónőképző-intézetek, polgári és felsőbb leányiskolák használatára*. Endrényi Imre, Szeged, 1903.

14 A szerzők között egyetlen nő volt: Blaskó Mária (1891–1956). Ő íróként, tanítónőként, majd polgári iskolai tanárnőként tevékenykedett Temesváron, később Budapesten. Egyik vezéralakja volt a magyarországi Jézus Szíve Tisztelet gyermek mozgalmának (Szívárdia) és ehhez kapcsolódóan több tucat gyermek- és ifjúsági regényt írt. Magyar Katolikus Lexikon, továbbiakban MKL I. 1993. 870. Néhány további adat, a 158. lábjegyzetben listázott, népszerű ifjúsági imakönyv szerzőiről: Láng Ince (1868–1955) ciszterci szerzetes, főgimnáziumi hittanár és teológus. MKL VII. 2002. 647. Hock János (1859–1936) római katolikus pap, gimnáziumi hittanár, országgyűlési képviselő. MKL IV. 1998. 904–905. Sik Sándor (1889–1963) piarista tanár, költő, műfordító, egyházi író, az MTA levelező tagja. MKL XII. 2007. 1998. 111–113. Schütz Antal (1880–1953) piarista szerzetes, a 20. század egyik legjelesebb teológusa. Puskás 2010. 159. Dr. Halász Pál (1890–1958) pap, hittanár, számos imakönyv, prédikációgyűjtemény, lelkiségi, ájtatossági mű szerzője. MKL IV. 1998. 524. Molnár József (1866–1937) kántortanító, a korszak egyik leggyakrabban használt ének- és imakönyvének, az Orgonahangoknak az összeállítója. MKL IX. 2004. 286. Jámbor László (1874–1963) jezsuita szerzetes, számos lelkiségi és pedagógiai jellegű vallásos mű szerzője. MKL V. 2000. 573.

15 E könyvekről alapos listát közöl Söveges 2007. 252.

számára kiadott kézikönyvek, társulati kiadványok, imakönyvek és sajtótermékek az erkölcsi nevelés szintén fontos fórumai voltak. Folyóirataikban például rendre jelentettek meg a nyári szünidő előtt útmutatóul szolgáló magaviselet-kalauzokat, erkölcsi normákról és parancsokról szóló írásokat.¹⁶ Ugyancsak a jezsuiták felügyelete alá tartozott a kisebb gyermekek lelki gondozását felvállaló *Szív-gárda* gyermek szervezet. A mozgalom célja a valláserkölcsei és hazafias nevelés elmélyítése, ezen belül a családi élet megszerettetése, a tekintélytiszteltet fejlesztése, a munkára és a kötelességteljesítésre nevelés. Lapjuk a népszerű *Szív* újság volt, melynek szerkesztését a Blaskó Mária író nő végezte. Nevéhez több mint ötven mű köthető, köztük számos imakönyv, imafüzet, imalap.¹⁷

Irányelvek az ifjúságnevelésben

A modern kor megújított, illetve újként kiadott imakönyvei számos információval szolgálnak a korabeli ifjúságnevelés klérus által követendőnek tartott irányelveiről. Ezek kiindulópontjában az a vélekedés állt, hogy a gyermek, szülei szemében nem önértékkel rendelkező egyéniség, hanem a jövő polgára, katonája, a legfőbb cél tehát az volt, hogy hasznos állampolgárrá neveljék őt.¹⁸ Erről ír a *Nefejejts* című imakönyv előszava:

*A gyermek alakítandó ember, kinek nevelésre van szüksége, és egyedül csak ez által válhatik valódi emberré, és kinek születése első percétől, ifjúságának korán át egy kalauzra van szüksége, melly őt az élet' tekervényes utain rendelt céljához elvezesse, és ezen kalauz: a nevelés. [...] De miben áll tulajdonképpen a jó nevelés? Erre igen könnyű a felelet: az időkorán jóhoz szokás – és rosztól elszokásban. A gyermekeket tehát szoktatni kell a jóhoz, még pedig zsengekorában, míg a szív gyenge és fogékony minden szép és jónak elfogadására.*¹⁹

Már a könyvek előszavában gyakran megjelent az az alapvető gondolat, mely szerint az ifjúságnak mind az egyházi hitélet megújításában, mind pedig az ország jövőbeni felvirágoztatásában fontos szerepet szánnak. Ez a gondolat a 19. század közepétől hosszú évtizedekig hangsúlyosan szerepelt a pedagógiai szakirodalomban is. Elméletek egész sora született a társadalom szempontjából

16 Az OSZK katalógusa 60 különféle oktatási intézmény Mária-Kongregációjának az értesítőjét listázza ki. A sok egyéb kiadvány között nagyon népszerű volt és sok kiadást megért Bús Jakab: *Kalauz a Mária-Kongregáció számára*, Budapest: Stephanum, 1907.; és a *Kongreganisták kézikönyve: a Mária kongregáció ájtatosságai és szabályai*, Budapest: Mária-Kongregáció Szerkesztősége, című ima- és kézikönyv, melyet 1907 és 1937 között 16 alkalommal adtak ki. A kongreganistáknak külön folyóirata is volt *Mária Kongregáció* néven, ez 1907–1944 között jelent meg, *Préses* nevű melléklete 1913–1944-ig. E lapokról és azok pasztorális hatásáról bővebben lásd: Smid 2010. 457–464., 2013. 286–307.

17 A Szív-gárda és Blaskó Mária kiadványairól lásd e könyv következő, *A Szív-gárda kiadványai a gyermeknevelés szolgálatában* című fejezetét.

18 Pukánszky 2005. 79.

19 *Nefejejts* 1850. IV–V.

hasznos állampolgárrá nevelés módozatairól, s ezek a teóriák az iskolák hétköznapi életében is nyomot hagytak. Az iskolára egyre többen úgy tekintettek, mint a beilleszkedésre és önálló életvezetésre képes emberek nevelésének színterére.²⁰ Nem volt ez másként az egyházi intézmények és tanulói esetében sem. Bennük, az ő erős hitükben és vallási elkötelezettségében látták a tanár szerzők a korszak dekrisztianizálódó, modern polgári társadalom megmaradásának zálogát.

Az ifjúság felé fordulás jegyében a szerzők – merítve a korszak népszerű nevelési-, tanácsadó- és életvezetési könyveinek divatjából – a megszokott imák és áhítat gyakorlatok mellett új fejezetekkel is kiegészítették a fiatalok számára összeállított könyveket. Az új részeket *Elmélkedés*, *Intelme*k, *Lelki életre segítő imádságok és gondolatok*, *Erényvirágok*, *A keresztény jellem*, *Tanítások*, *Oktatások* címekkel hozták a könyvek. Bennük a katolikus erkölcs alappilléreit, azaz a jó keresztény ifjú fő ismerveit magyarázták el. Ezt mutatják a következő két tartalomjegyzék címléírásai:

*Intelme*k és tanácsok tanuló ifjak számára:

első fejezet: Istentől rendelt végső célunkról

második fejezet: a célhoz vezető út: jámborság, szent tisztaság, munkásság és az idő jó felhasználása, alázatosság, önmegtagadás

harmadik fejezet: a téves utak, melyek a céltól elterelnek és romlásba visznek: könnyelműség, tisztátartatlanság, mértéktelenség, emberektől való félelem, rossz társak és rossz könyvek

negyedik fejezet: néhány útmutató a cél felé: a kísértésekben való viselkedés, a gyakori szent gyónás és áldozás, különös ájtatossági gyakorlatok, keresztény élet- és napirend.²¹

Lelki életre segítő gondolatok és imádságok:

*Az élet komolysága, az idő felhasználása, uralkodás a szenvedélyeinken, alázatos lelkület, önzetlenség és jószívűség, lelki tisztaság, felebaráti szeretet, szelídség, munkás élet, mértékletesség, olvasás művészete, okos szórakozás, őszinteség és igazlelkűség, a szülők iránti tisztelet, az előljárók tisztelete, a testvéri szeretet, az igaz barátság, az irgalmasság cselekedetei, az Anyaszentegyházhoz való hűség, hazaszeretet, lelki élet, megnyugvás Isten akaratában.*²²

A nagyobb fokú szabadossággal, a polgári világ újdonságaival (mozi, színház, sajtó, divat, regényekhez való könnyebb hozzáférés) rendelkező városi közeg önmagában is indokoltá tette az egyház álláspontjának erősítését. Az ifjaknak adott instrukciók fókuszában a serdülők eltévelyedésétől való félelem és gyanakvás került. Ez a gyanakvás és aggodalom azonban nem csak a lelkiségi művekben jelent

20 Smid Bernadett hasonló megállapításokat tett a Mária Kongregáció sajtótermékeinek elemzésekor. Bővebben lásd: Smid 2010. 457–462., 2013. 286–307., 2015. 75–96.

21 *Venite Adoremus* 1902. V–VI.

22 *Mária gyermeke* 1924. 429–430.

meg. Az ifjúkort a közfelfogás is egyre inkább egy olyan életszakasznak tekintette, amely potenciális veszélyeket rejt nem csak az egyénre, hanem a társadalomra is. Ennek az elképzelésnek a hatására a nevelési tanácsadó irodalom új vezérmotívuma a viselkedési hibák megfélemlítéssel, elrettentéssel történő „gyógyítása” lett.²³ A katolikus kegyességi irodalom minduntalan az ifjúság világi veszélyforrásoktól való hermetikus lezárását javasolta.

*Állítsd magadnak szigorú törvény gyanánt, hogy gyanus vagy épen nyilván rossz, vallástalan, hitetlen vagy erkölcstelen ifjakkal sohasem tartasz, sem semminemű közösségben nem leszel velük. A ki nyiltan hirdeti istentelenségét, valláson, papságon, szent dolgokon vagy szokásokon gúnyolódik, ki szemtelen és utálatos beszédeket folytat, izléstelenségeket és tréfákat űz [...] azt kerüld, mint a pestist és mérges kígyót!*²⁴

Több helyütt nagyon hangsúlyosan hívták fel a figyelmet a helytelen időtöltésben és szórakozásban rejlő veszélyforrásokra:

*Tarts mértéket a szórakozásban is. Hánynak egészségét tette tönkre a mértéktelen tánc, sport, mulatozás. De elvette idejét, elvette pénzét, elrabolta komoly munkáinak eredményét is. Főleg tönkreteszi azonban a lelki életet.*²⁵

*Közkedvelt szórakozása még a fiatalságnak a színház és az ú.n. mozi. Jó katolikus leány sohasem lehet elég óvatos ezek látogatásában. Legjobb, ha minél ritkábban, mégis oda, de ha egyszer-máskor eljutsz, csak komoly színházba menj s csak olyan darabba, amelyikről először meggyőződtél, hogy a jó erkölcsöt nem veszélyezteti.*²⁶

A helytelen szórakozási formák mellett a rossz könyvek olvasását teszik leggyakrabban felelőssé az ifjúság rossz erkölcsiért. Több imakönyv gyónásra felkészítő lelki tükör részében olvashatunk erre vonatkozó utasításokat és kérdéseket:

*Nem olvastam-e a tisztaságot veszélyeztető olvasmányokat, nem néztem-e ilyen képeket, nem hallgattam-e ilyen énekeket?*²⁷

*Napi feltétel: Még ma eltépem azt a könyvet, még ma változtatok azon a ruhán, amely talán sérti a szent tisztaságot és egész nap különös gonddal figyelem képzeletemet, gondolataimat: nem szállingóznak-e veszélyes utakra?*²⁸

23 Pukánszky 2001. 79.

24 *Venite Adoremus* 1902. 67–68.

25 *Imádság és élet* 1923. 57.

26 *Imádság és élet* 1923. 67.

27 *Égi orgona virágok* 1925. 81.

28 *Imádság és élet* 1923. 68.

Megoldásként több könyv szerzője is kegyességi művek, köztük imakönyvek napi rendszerességgel történő olvasását javasolja. Ez által valósulhat meg a leírtak belsővé tétele, melytől a viselkedés, az erkölcsök megszilárdulását várták a szerzők.²⁹

*[...] ez a könyv nem pusztán imádságoskönyv, hanem lelki kalauz, úgynevezett Vademecum, vagyis olyan könyv, amit magaddal kell hordanod, gyakran elővenned és olvasgatnod. Iparkodjál benső barátságot kötni vele, tekintsd jóakaró vezetődné, hűséges társadnak. [...] Azért gyakran forgasd és olvasd, a szentmisén kívül is.*³⁰

*A ki szemfüleskedésből vagy merő időtöltésből venné kezébe, jobb ha érintetlenül hagyja, mert nem találja föl benne azt, a mit keres, t.i. ábrándos gondolatokat, virágos szóáradatokat, mik sem okosabbá, sem jámborabbá nem teszik az embert. Itt az örök igazságok egyszerű keresetlen alakban tárgyalatnak.*³¹

Az imaszövegekben kirajzolódik, hogy a fiatalság erkölcsös életének legfőbb záloga a bűnösségre vezető tevékenységek kerülése és a bűnökkel szembeállított erények nagyon határozott és következetes gyakorlása lett.³² Azaz a gondosan kiválogatott olvasmányok, a jól megválasztott szórakozási formák és öltözködés, valamint a gondolatoknak, az érzéseknek és a szemnek a tudatos megregulázása.

Összegzésül

További kutatást kívánna annak a felderítése, hogy az általam vizsgált imakönyveket valójában mennyire használták, olvasták a korabeli fiatalok. Az intézményes keretek között ennek nyilván volt helye és előírt ideje. Az előszavak eligazításában gyakran olvashatunk arról is, hogy a szerzők kíváncsiaknak tartották, hogy az ifjak és a hajadonok a szentmisén kívül is gyakran vegyék kézbe a könyveket, különösen kísértés esetén. Néhány kézírásos bejegyzés arra is utal, hogy az imakönyvek kedvelt elsőáldozási, bérnálási, karácsonyi ajándékok voltak. Egyes imakönyvek esetében azt is tudjuk, hogy hosszú ideig használatban maradtak, számos alkalommal újranyomtatták őket. Az imák, elmélkedések egyéni élethelyzetbe való adaptálásáról azonban kevés adattal rendelkezünk. Ennek feltárása, a vizsgált korszak időbeli távolsága miatt ma már nagyon nehéz. Külön kincs tehát, ha ilyen adat kerül elő, különösen, ha egy imakönyvből.

29 Erről a témáról bővebben lásd e könyv Olvasva imádkozni, imádkozva olvasni című fejezetét.

30 *Imádságoskönyv egyszersmind kalauz* 1913. III.

31 *A katolikus anya imádsága* 1883. 4.

32 Smid 2015. 91.

Ez a kis füzet azokhoz szól, akik Jézus Krisztusban hinni AKARNAK és a keresztény tökéletességre TÖREKSZENEK! A mai u.n. „modern” világban annyi hitetlenséget és bünt találunk, bárhová tekintünk. Annyi zűrzavar, változás és viszály után, a fiatal korban megszerzett hitet megtartottam és benne végleg meggyökereztem! Ehhez nagyban hozzájárult, a Sik-Schütz féle imakönyv „keresztény jellem” c. része, melyet itt adok közre, különös tekintettel a kastli magyar gimnázium növendékei érdekében, akik e lelki kalauzt követve jobb emberre és magyarrá válhatnak. Adja Isten, hogy úgy legyen! San Diego, 1968. március 22-én. dr. Wácsek Ferenc.

A bejegyzés egy, Sík Sándor és Schütz Antal *Imádságoskönyv* egyszersmind kalauz a lelki életre a tanulóifjúság számára imakönyvéből készített füzet alakú kolligátum belső borítóján olvasható. Sem szerzőjéről, sem pedig keletkezéséről nem rendelkezünk bővebb információkkal. Valószínűleg Wácsek Ferenc magánkiadásában készült Amerikában, ékes bizonyítékául annak, hogy az imádságos életbe való ifjúkori belenevelődés akár életre szólóan kihatott az egyén tartására.

A Szívárdá kiadványai a gyermeknevelés szolgálatában

A jezsuita *Szívárdá* mozgalom a két világháború közötti Magyarországon gyermekek tízezreinek erkölcsi és lelki nevelését vállalta magára hallatlan nagy sikerrel.³³E tömegmozgalom kibontakozásában számos körülmény együttes jelenléte játszott közre. Elsőként a Jézus Szíve tisztelet 19. századi fellendülését és a kultusz 20. századra is átnyúló felvirágzását kell említenünk. Az áhítatgyakorlat évszázadokra visszanyúló gyökereiről bőséges irodalom áll rendelkezésünkre,³⁴ így itt csak a tárgyalt korszakra vonatkozó adalékokat kívánom ismertetni. Ehhez a 17. századig, Alacoque Szent Margit látomásaihoz kell visszanyúlnunk. A vizitációs nővér többször részesült abban a kegyelemben, hogy megjelent előtte Jézus szentséges Szíve, kérve őt, hogy engeszteljen az emberek hálátlanságáért és eszközölje ki, hogy külön ünnepnapot szenteljenek neki az egyházban. Ügyét többek között a későbbi Jézus Szíve apostolának nevezett jezsuita Claude de la Colombière (Szent Kolos) karolta fel,³⁵ melynek nyomán a társadalom egyre szélesebb rétegeiben terjedtek a Szív egyesületek és a kultusz. Az áhítatgyakorlatok hivatalossá nyilvánításhoz azonban még sokat kellett várni: IX. Pius 1856-ban ismerte el ezeket világszerte, majd 1899-ben XIII. Leó a Jézus Szíve ünnepét a fő ünnepek sorába emelte. A záró akkordot XI. Pius 1928-ban megjelent *Miserentissimus Redemptor* kezdetű, az Úr Jézus szentséges Szívét mindenki részéről megillető engesztelésről szóló pápai enciklika jelentette.³⁶ Ebben a pápa hangsúlyozta:

*A Megváltó végtelen irgalmasságának egyéb bizonyosságai között különösen kitűnik, hogy a keresztény hívek szeretetének megfoghatkozásának idején maga az isteni szeretet mutatkozott be, mint különös tiszteletnek tárgya s jóságának gazdagsága bőségesen kitárult ama vallásos gyakorlat folytán, amelyben az Úr Jézus szentséges Szívét tiszteljük, «akiben a bölcsesség és tudomány minden kincsei rejlenek».*³⁷

A kultusz középpontjába tehát az egyház Jézus benső világának, szándékainak és érzelmeinek megismerését és ezáltal az egyén Krisztushoz való viszonyának elmélyítését állította. Különösen a jezsuita rend tekintette „szívügyének” e lelkiség felkarolását és terjesztését. Az ő kezdeményezésük volt az *Imaapostolság*

33 A Szívárdá mozgalom tevékenységével Magyarországon az utóbbi években Gläserné Nagyillés Anikó kezdett foglalkozni. Kutatásainak eredményét számos publikációban mutatta már be. Néhány ezek közül a teljesség igénye nélkül: Gläserné 2018. 33–41., 2017. 201–209., 2016. 441–448.

34 A teljesség igénye nélkül néhány ezek közül: Müller 1944., Stierli 1954., Richstätter 1919.

35 A magyarul Szent Kolosként ismert jezsuita szerzetes a Paray-le-Monialban működő vizitációs nővérek kolostorának gyóntatója volt. Ő lett a legfőbb támogatója Alacoque Szent Margitnak a Jézus Szíve-tisztelet terjesztésében. MKL VII. 2008. 88. A kultusz egyházi elfogadásáért folytatott további küzdelemben Jean Croiset és François Gallifert jezsuiták nevét még megemlíteni. Stierli 1954. 156–158.

36 Stierli 1954. 163–164.

37 Részlet a *Miserentissimus Redemptor* kezdetű enciklikából. Online hozzáférés: <http://katolikus-honlap.freeweb.hu/0704/sziv.htm> , utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

mozgalom, mely Magyarországon 1865 után Jézus Szíve Szövetségként működött, és a későbbi Szívgyárda mozgalom létrejöttében is fontos szerephez jutott.³⁸

Másodikként a 19–20. század fordulójától kibontakozó katolikus sajtót kell még említenünk, mint a *Szívgyárda* mozgalom megalakulását meghatározó tényezőt. Ismert, hogy a modernitás koraként emlegetett korszakban különösen is fontossá vált az egyház számára, hogy a polgári liberalizmus elvei szerint alakuló magyar társadalomban elmélyítse, bensőségesebbre formálja hívei életét, és megvédje őket az újonnan terjedő eszmék nyomán felerősödő hitellenes, a válást, az egyházat támadó áramlatok ártó hatásaival szemben. Új és dinamikus pasztorációs stratégiát kellett kialakítania. Ennek egyik fő eszközévé a könyv és a sajtó vált, hiszen a 19. század folyamán hazánkban is szabaddá váló sajtóban és annak megélénkülésében hatalmas lehetőségeket látott az egyház.³⁹ Az 1890-es évektől a katolikus közösségekben kibontakozott megújulási mozgalom, a „katolikus reneszánsz”, majd az 1919-et követő keresztény nemzeti irányzat, mind e stratégia szervezett és széleskörű kiépítésének irányába hatottak. A szervezőmunkában itt is élen jártak a jezsuiták, közülük is elsősorban a „sajtóapostolnak” nevezett Bangha Béla.⁴⁰

Mindezen körülmények mellett az adott történelmi helyzet is hatással volt a jezsuiták egyre szervezettebbé és tudatosabbá váló Jézus Szíve kultuszépítésére és sajtóapostolkodására. XIII. Leó híres *Rerum Novarum* kezdetű enciklikájában már 1891-ben felhívja a figyelmet az iparosodás és kapitalizmus nyomán megjelent és várható feszültségekre. Enciklikájában leírja

*Az áhított megoldást leginkább a szeretet bőséges kiáradásától várhatjuk, annak a keresztény szeretetnek kiáradásától, amely az evangélium minden mást magában foglaló fő törvénye, mely a mások javáért mindig kész feláldozni magát, mely a világ magabízása és féktelen önszeretete ellen a legbiztosabb ellenszer.*⁴¹

Ez az iránymutatás kiválóan egybecsengett a Jézus Szíve tisztelet alapgonddalával. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az, hogy amikor az első világháború kezdeti eseményei rádöbentették Európa lakosságát az események szörnyűségére és azok következményeire, a magyar király koronáját, trónját, országait, köztük külön Magyarországot és a Szent Koronát, amelynek apostoli királya volt, és népeit Jézus Krisztus Szentséges Szívének ajánlotta fel.⁴² A király felajánlását a magyar püspöki kar is magáévá tette: 1915. január 1-re egy külön imádságot szerkesztett,

38 MKL V. 2000. 243–244., Glässerné 2018. http://www.veritatisimago.hu/Vi_IV_NagyillesA.pdf, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

39 Mészáros 1998. 12.

40 Bangha Béla (1880–1940) jezsuita szerzetes, teológus, szerkesztő. Az ő nevéhez fűződik az 1917-ben létrehozott Központi Sajtóvállalat, amelynek célja keresztény szellemiségű, pártoktól független lapok létrehozása volt. Később ő szerkesztette a Mária Kongregáció, a Magyar Kultúra című lapokat. MKL I. 1993. 589–590.

41 Részlet a *Rerum Novarum* kezdetű enciklikából. Online elérhetőség: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125#N27>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

42 Müller 1944. 371–372.

amelyet felolvastak a templomokban, ezzel is elismerve és megerősítve a király szándékát. Magyarország, a magyarok királysága ezzel nemcsak Mária, hanem e mellett Jézus Szentséges Szívének Országá is lett.⁴³

E felajánlásnak nem igazán volt visszhangja szélesebb társadalmi közegekben, egyvalakit azonban maradandóan megragadott az esemény ereje: P. Bíró Xaver Ferenc jezsuita szerzetest. Az atya már az 1910-es évektől kezdve nyitott szemmel figyelte az országban és a világban zajló eseményeket, és ezek hatására szinte önmaga előtt is érthetetlen benső átalakuláson ment át. Önmagáról egyes szám harmadik személyben így írt: „Az elvont, absztrakt ideális világból az utcára került [...] s habár már 46 éves volt, mégis, eladdig ismeretlen világban látta önmagát, nem sejtett tapasztalatokra tett szert.”⁴⁴ Ugyanezekben az években találta magát szemben a falusi, tanyasi néppel.

Belátta egyfelől, hogy a mi népünk mennyire egyszerű, őszinte, becsületes, jóakarátú, másfelől mennyire hátramaradt a kultúrában, de főleg mennyire tudatlan a vallásos dolgokban. Hánnyal találkozott, aki még a Miatyánkot sem tudta, sem azt, hogy kicsoda Jézus Krisztus, Szűz Mária, és más lényeges igazságok ismeretlenek voltak előtte! – írta Bíró Ferencről rendtársa Petruch Antal.⁴⁵

Később azt is felismerte, hogy anyagiakban milyen szegény. Ezek a tapasztalatok késztették arra, hogy minél realisabb képet szerezzen a valós magyar társadalmi helyzetről. Hivatásával járó elfoglaltságai lehetővé tették számára, hogy a társadalom valamennyi rétegével érintkezzen. Így többek között betekintést nyert a nagybirtokosok, arisztokraták könnyelmű életvitelébe, az elszegényedő középosztály cifra nyomorúságába, a falusi intelligencia néppel szembeni nemtörődömiségébe, látta a törpebirtokosok küszködését sivár körülményeikkel; a tőke által kizsákmányolt munkástömegek, az uraiknak kiszolgáltatott zsellérek reménytelen helyzetét.⁴⁶

A háború első éveiben e társadalmi és szociális problémákra kívánt megoldást nyújtani. Megoldási javaslatának középpontjában a Jézus Szíve iránti odaadásból táplálkozó szeretet, mint a társadalmi kapcsolatok legfőbb rendező elve állt. Ön-életrajzában így írt erről: „ez az ájtatosság az, amelyben egyedül van reménye a társadalomnak és az Egyháznak a jelen katasztrofális bajokból való megmenekülésre”, megállapította: „helye van és szükséges minden egyéb ájtatosságnak is, de minden más ájtatosság csak eszköz, út.”⁴⁷

Az ország gazdasági problémáival foglalkozva komolyan tanulmányozta a világ különböző országaiban működő különféle mezőgazdasági és ipari termelő, beszerző, értékesítő szövetkezetek felépítését. Megállapította, hogy a szövetkezeti élet alap gondolata: a sok kis értéknek egy közös értékben való tömörítése, ez nem

43 Müller 1944. 371–372.

44 Petruch 1939. 80.

45 Petruch 1939. 80–81.

46 Petruch 1939. 80–84.

47 Bíró 1932. 4.

csupán anyagi tőke, hanem a tagok szellemi és jellembeli tulajdonságaiból összetevődő érték is.⁴⁸ Ezért ezek mintájára kívánt lelki szövetkezeteket létrehozni, ahol a lelki-szellemi értékek egyesítése és azok egymás közötti és másokkal való önzetlen megosztása lépne előtérbe. E célokat a Szent Szív mozgalomban látta megvalósíthatónak.⁴⁹ A mozgalom hatékonnyá tételéhez, a tagok összefogásához, egységes irányításához a jezsuita szerint feltétlenül szükség volt egy nyomtatott heti értesítőre. Így ezekből a célkitűzésekből született meg 1915. szeptemberében A Szív címet viselő hetilap. Petruch Antal a Szív apostoláról írt munkájában egy falusi lelkipásztort idézve ezt írta: "[...] abba a tanyavilágba, amelyben élek és működöm a Szív újság hozta az igazi tiszta, friss levegőt."⁵⁰

1916 őszén az újság német és szlovák nyelven is megjelent, így rövid időn belül elérte a 120 000-es példányszámot. Az első lapszámok megjelenésekor még senki nem gondolt arra, hogy a kirobbanó siker és az egyre növekvő eladási adatok (9000-250 000 példány) mellett további hatásai is lesznek a lapnak. A Szív terjesztésébe ugyanis bekapcsolódott néhány budapesti iskola lelkes kisdiák csoportja, ők voltak a kis önkéntes rikkancsok, *Jézus Szíve postagalambjai*. Jutalmazásukra P. Bíró a Szív egy hasábját a Gyermekrovatnak engedte át.⁵¹ Ebben megjelentek a Jézus Szíve tiszteletre buzdító jelképes alakok: Szív Gabi és Szíves Misi és hozzájuk kapcsolódóan a gárda és gárdista kifejezések is. A rovatnak és a kedves gyermekalakoknak köszönhetően vidékre is eljutott a lap híre, sőt az itteni nebulók is bekapcsolódtak cikkeikkel a munkába. Ennek köszönhetően a Jézus Szívét Tisztelők mozgalmában egyre erősebben formálódott egy gyermek „szárny”, igaz ekkor még csak a Szív újság Gyermekrovata köré rendeződve.⁵² Egy feltehetően korabeli ismertető füzetecskéből (*A Szívgárda rövid ismertetése*) tudjuk azonban, „hogy 1914 óta, mint tüzes ár ragadta magával a Jézus Szíve tisztelet a gyermekvilágot, az egész világon alakultak gyermekegyesületek.”⁵³

Magyarországon sem kellett sokáig várni a szervezetté alakulásra. Müller Lajos leírásából tudjuk, hogy a gyerekek levélben jelezték, hogy „szívgárdisták” akarnak lenni. Ekkor alakult meg Szegeden 1920-ban P. Sinkovics Frigyes ferencrendi atya és M. Modeszta iskolanővér segítségével az első gárdacsapat.⁵⁴ Hamarosan az ország minden részéről jelentkeztek gyerekek gárdistának. Bíró atya elképzelésének megfelelően a szervezetnek minden 6 és 15 év közötti kisiskolás tagja lehetett, a rossz tanulók, a szegények, a kis bűnösök is. Semmiképpen nem akart egy elit gárdát.⁵⁵ Ekkor tűnt fel Blaskó Mária, a lugosi származású tanítónő, aki hamarosan a mozgalom főszervezője lett, és a gyermekrovat szerkesztését is kézbe vette.⁵⁶ Így az újság olyan gyermekmozgalomnak lett elindítója, melyre eddig még nem volt példa, emberi kezdeményezés és elgondolás nélkül alakult

48 Horváth 2005. 67.

49 Horváth 2005. 68.

50 Petruch 1939. 99.

51 Horváth 2005. 71–73.

52 Horváth 2005. 73.

53 *A Szívgárda rövid ismertetése* é.n. 1.

54 Müller 1944. 403., Nagyllés 2016. 443., 445.

55 Horváth 2005. 74.

56 Horváth 2005. 74.; Müller 1944. 403.

ki.⁵⁷ „Nagyítás nélkül merem leírni, hogy szinte csodával határos az, amit a gyerekek művelni képesek a jó gárdavezetővel együtt.” – nyilatkozta róla 1936-ban Bíró atya.⁵⁸

A szervezet tömegmozgalommá vált és szinte minden katolikus iskolában és sok állami és községi iskolában megalakultak helyi csoportjai, 1944-ben már 250000-es létszámmal működött.⁵⁹ Célja „1. Jézus szentséges Szívének vigaszt és engesztelést nyújtani a gyermekszívek által. 2. Jobb és szeretőbb szívű gyermekeket nevelni. 3. Gyermekek által és gyermekeken keresztül apostolkodni a felnőttek között 4. Résztvenni a világegyház érdem és világgözösségében.”⁶⁰ Mindezek a célkitűzések olyan gyakorlati erények kialakítását szolgálták, mint a szülők iránti tisztelet, szeretet, engedelmesség, felebaráti szeretet, kötelességteljesítés, munkaszeretet, hazaszeretetre való nevelés. Az ezekhez szükséges fegyelem elsajátítására hozták létre a gyermekmozgalom katonás szervezetét, csoportbeosztását, a fiúknál katonás rangokkal és elnevezésekkel. „Katonasípkájukra szívárdapajzsos hófehér tollat tűztek és aki megtehetette, fölvette a nemzeti színű gárdista egyenruhát is: fehér inget piros nyakkendővel, zöld övvel és sötétkék nadrággal. Igazi kis katonasereggé lett a gárda.” – írja Petruch.⁶¹ Az apostolkodás legfőbb helyszínének a családot és a községet tartotta a szervezet, ebben is Jézus mintáját követve, aki 30 évig élt családjá körében egy faluban, egy sorban és egy sorsban élt a néppel. A családi apostolkodástól azt várta, hogy a jól nevelt gyermek által elvezethesse a szülőt is a valláshoz, és azoknak legyen kedvük a lelkükkel törődni. Ha például egy édesanya beteg volt, fontosabbnak tartotta, hogy a gyermek segítsen otthon a házimunkában, mint, hogy szentmisére menjen.⁶² Számára ugyanis fontos volt, hogy a keresztény élet középpontjába mindig Jézus Krisztust, az ő életét helyezze. Vélekedése szerint ez csak azáltal valósulhatott meg, ha mindenki belehelyezkedett az ő érzelmi, lelki állapotába rezdüléseibe, azaz szíve legmélyebb rétegeinek megismerésére törekedett.⁶³ Szervezetének eredetisége épp abban rejlett, hogy mindezeket a mély lelki tartalmakat nagyon közérthetően tudta a gyermekek számára közvetíteni. Céljait a gyakorlati étellel, a kötelességek teljesítésével, a házas erények gyakorlásával valósította meg, úgy, hogy a hangsúly nem az ájtatosságokon, nem az egyesületi életen, hanem a hétköznapi életen volt. Csak működési elveket mondott ki, szigorúan kötelező szabályok nélkül, így tehát az egyesület olyan tág keretekben mozoghatott, hogy minden körülmények között megfelelő alakban, más-más működési körrel lehetett megszervezni. Mindezek mellett szerves részét képezte a szervezeti életnek a felnőttekkel való (*Jézus Szíve Szövetség*) közös ima- eszme- és érdemközösség.⁶⁴

57 Horváth 2005. 75.

58 Petruch 1939. 118.

59 Müller 1944. 403.

60 *A Szívógárda rövid ismertetése* é.n. 1.

61 Petruch 1939. 113.

62 Petruch 1939. 113–114.

63 Bíró 1932. 10.

64 *A Szívógárda rövid ismertetése* é.n. 2-3.

Ezeket a célkitűzéseket segítették és erősítették a közös játékdélutánok, ünnepek, összejövetelek és a gárdához köthető különféle kiadványok, elsődlegesen a sajtótermékek. Ismerve a jezsuiták sajtóapostolkodásban játszott vezető szerepét talán nem meglepő, hogy ez ilyen hangsúlyos eszközzé vált az újonnan szerveződő lelkeségi mozgalomban is.

A sajtótermékek között a legismertebb a már bemutatott *Szív* újság volt, melyben külön helyet kapott a gyermekrovat. Emellett a (regionálisan különböző nevek alatt) havi rendszerességgel megjelenő *Gárdavezető* folyóirat segítette a vezetők munkáját.⁶⁵ A lapban imákkal, énekekkel, színdarabokkal, ünnepség forgatókönyvekkel, gyakorlati tanácsokkal segítették a szerkesztők a gárdavezetők munkáját.⁶⁶ Az, hogy nem csak az egylet tagjainak, de a vezetőség számára is külön lapot indítottak jelzi, hogy a Szívgárdában a vezetők megnyerése és képzése milyen hangsúlyos szerepet kapott:

Minden egyletvezetésnél a vezetők megnyerése és képzése a legfontosabb. A megnyerés módzatait a pásztori prudencia és ügyesség fogja diktálni. A kiképzés módzatait a pásztori prudencia és ügyesség fogja diktálni. A kiképzés módzatainak irodalma és tanfolyamrendszerei már készen állnak. A példák megemlítésénél a gárdavezetőt, a gárdaszabályzatot, Szív-hetet és Szívújságot kell előhozni. Ha egy kiképző tanfolyamon részt vett vezető őszinte jegyzetét olvasgatjuk, buzgó férfinél vagy nőnél: megdöbbenő hatásokat veszünk észre. Közömbös, kényszerből vagy talán félelemből résztvevő vezetőt is lényegesen tud befolyásolni a központ kiképző tanfolyama, melynek lendülete talán évekig is eltart a vezetői szorgalom formájában. – írta a gyermekegyletek, különös tekintettel a Szívgárda pasztorális jelentőségéről szóló tanulmányában Farkas Lajos 1943-ban.⁶⁷

Ezen túl évenkénti rendszerességgel jelentek meg a szívgárdisták számára összeállított naptárak és kézikönyvek. Ezekben az imák, énekek mellett havonkénti lebontásban hozta a szerző a hónap legfontosabb eseményeit és az azokhoz kötődő tennivalókat. Középpontba állítva a rendszeres szentáldozást, szentgyónást és a különböző imaszándékokat (például: *imádkozzunk, hogy sikeres legyen a rossz könyv és rossz mozdídarabok elleni küzdelem*⁶⁸). A feladatok kijelölését mindig egy tanmese követte, segítve ezzel a keresztény tanítás mindennapokba való gyakorlati megvalósítását:

Két sírhant. Két egymásmellett fekvő sírhant beszélgetett egymással suttogó hangon. [...] Ez csak egy példázat, mert hiszen a sírok nem gondolkoznak és nem beszélnek. De annál jobban megérzi a sírgöröngyök alatt nyugvó

⁶⁵ *Gárdavezető* 1926-1944; 1925-35 Erdélyben; majd 1935-től *Apostoli iskola* néven; Pozsonyban: 1923-33; Szatmárnémetiben 1929-35: *Szívgárdista* néven; Salzburgban: 1950-52. *Szívgárda* *Posta* névvel.

⁶⁶ Marton 2009. 1. Online hozzáférés: <http://www.keresztenyszo.katolikhos.ro/archivum/2009/majus/2.html>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

⁶⁷ Farkas 1943. 5.

⁶⁸ *Évi Kézikönyv Jézus Szíve gyermekeinek* 1944. 46.

*testnek túlvilágra jutott lelke, hogy imádkoznak-e érte, hogy imádkoznak-e értük földön maradt szeretteik, vagy pedig elfelejtették. November hó a megholtak hava. Mindig de különösen ebben a hónapban imádkozzatok az elhunytakért.*⁶⁹

E tanmesék írásában különösen Blaskó Mária tanítónő, író nő jeleskedett. Összesen 83 db füzetecske, könyv köthető hozzá, és ezeket szinte kivétel nélkül a gyermekeknek szentelte. Például: *Jézuska és én* – árvaházi leányiskola és fiúk történetei; *A kis hős* – Gonzaga Alajos élettörténete; *A királyfi lovagjai* – Szent Imre herceg és a hozzá írt példázatok jelentősége ma; *Pedro* – a mesteriskola diákjairól, akik Loyolai Szent Ignác nyomába erednek; *Kaszap István útján* – külön gyermekek számára készített résszel; *Királyi sarj* – elbeszélések Szent Józsefről és koráról; *Napsugárka* – Bogner Mária Etus néni életét dolgozza fel gyermeknyelven párbeszédes formában, hogy követhessék példáját; *Édesanyám* – Szűz Mária élete szépirodalmi feldolgozásban az ifjúság számára.⁷⁰ Mindig az ő nyelvükön, az ő szavaikkal mesélt a gyerekeknek, úgy, hogy történeteinek mindig legyen egy a hétköznapiakba átültethető tanulsága is. Azaz nem vallási ismeretek átadása volt az elsődleges célja, hanem az ifjúság mélyebb lelkiségre nevelése, a gyakorlati vallásos élet szabályainak átadása. Figyelemre méltó jellegzetessége műveinek a példaképek felmutatására való törekvés is. Ezért történeteit a korszak legnépszerűbb szentjeinek, hőseinek az életrajzába és eseményeibe ágyazta.

A kiadványok sorában külön csoportot képeznek az ugyancsak Blaskó Mária által jegyzett, ünnepek szervezéséhez kiadott segédletek forgatókönyvek és színdarabok stb. Ezek szintén nagy jelentőségűek voltak az egyet életében, hiszen a párhuzamosan működő szocialista (*Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesülete*) és egyéb gyermekegyuletekkel itt lehetett leginkább versenyre kelni.

A szocialista gyermekegyelet felszámolása nagy eredménye volt a szegedi gárdának. A „Gyermekbarát” heti rendszeres foglalkoztatással, nyelvórákkal, ismeretterjesztő előadásokkal, mozival és nyilvános előadásokkal, végül ajándécsomagokkal fogva tartotta valósággal a gyermekereget. Előnye volt, hogy székháza közel volt az iskolához. Ezt a gárda rendszeres, heti gyűjtésekkel, jutalmazásokkal, előadásokkal, tehát teljesen hasonló eszközökkel ellensúlyozta. Itt csak a becsületos munkáért járt ki a jutalom, ami komoly tevékenységre serkentette a gárdistákat. Öt évi keserves és mondhatni, megfeszített munka után már látszott az eredmény. A szülők kezdtek már szívesen engedni a gyerekeket a gárdába, mert az ünnepek alatt tapasztalhatták a két műsor közötti különbséget. A hetedik évben az ünnepeken

69 Évi Kézikönyv Jézus Szíve gyermekeinek 1944. 17.

70 A teljesség igénye nélkül néhány imakönyv a szerző tollából: *Cseréljünk szívet*. Gyermek imakönyv. Budapest 1924., *Jézusom, itt vagyok!* Imaóra elemista gyermekeknek. Budapest 1932., *Jézuska szeress!* Oktatás és napi imák kicsi gyermekeknek. Budapest 1934., *Krisztus király serege*. Oktató- és imádságos füzet a „Katolikus Akcióról” gyermekeknek. Budapest 1936., *Imádságos képeskönyvem*. Iskolás koron alóli és 1-2. o. kisgyermek számára. Budapest 1936. További írói munkásságáról részletes áttekintést ad MKL I. 1993. 870–871.

*olyan nagy volt a lelkesedés, hogy meg is kellett az előadást ismételni.*⁷¹ – olvashatjuk Farkas Lajos 1943-as, a gyermekegyletek pasztorális és pedagógiai jelentőségéről írott munkájában.

Összegzésül

A Szívőárda és kiadványai olyan mozgalmat kívántak létrehozni, amely kimagasló szociális érzékenységgel fordul a gyermekek felé, és felismeri a velük való foglalkozás, az ő nevelésük pasztorális jelentőségét is. Nem kiemelni akarta ezeket a fiatalokat családjaikból, hanem még jobban beleilleszteni, ezért soha nem egyéneken gondolkodott, hanem csakis szociális viszonylatban a gyermekben. Nem szólt soha csak férfiakhoz és nőkhez, hanem csakis családapákhoz és anyákhoz, vagy azokhoz, akik azokká lesznek. A tömegek érdekelték, nem az egyes ember, a rossz tanuló, az elesett, a szegény gyermekek ugyanannyira fontosak voltak számukra, mint a rendezett körülmények között élő katolikus családok gyermekei.⁷² Mindenkit részesíteni kívánt a mozgalom fő üzenetéből, a Jézus Szívéből kiáradó szeretet erejéből. Ennek egyik legmeghatározóbb eszközévé a sajtót és az olcsó füzet formájában megjelenő olvasmányokat tette, hozzájárulva ezzel a magyarországi sajtóapostolkodás megteremtéséhez.

⁷¹ Farkas 1943. 15.

⁷² Bíró 1932. 15–16.

Női identifikációs modellek

A katolikus modell

Könyvem e fejezetét néhány képpel szeretném indítani. E képek kivétel nélkül olvasó nőket, sőt imakönyvet olvasó nőket, illetve imakönyvvel modellt álló nőket ábrázolnak.

Kabinetfotó a századelőről.
Gläserné Nagyillés Anikó
tulajdona.

Illusztráció Ruschek Antal a
Keresztény nő című könyvéből
1898-ból, R. Hirsch Nelli rajza.

Gustav Adolph Henning:
Olvasó lány című képe (1828),
Leipzig, Museum der Bildenden
Kunst.

Nem kétséges, hogy e képek sokkal többek pusztán művészeti ábrázolásnál, beállításként. Egyfelől egy korszak tükörképei, hiszen a századforduló tömegtermelése, a hazánkban ekkor kibontakozó egyházi könyvkiadás elárasztotta a piacot imakönyvekkel, lelki olvasmányokkal. Ebben a nőknek szánt termékek kiemelt helyet kaptak, az imakönyv valóban az egyik tipikus női műfaj lett. Ennek hátterében részben a 19. század második felétől megfigyelhető sajátos női spiritualitás kibontakozását említhetjük. Több adat és kutatás mutat rá arra, hogy a jelzett korszakban érezhetően hangsúlyossá vált a nők egyházban, vallási életben és gyakorlatokban való részvétele. Egyes társadalomtörténeti munkákban ezt a folyamatot a vallás (néhol a klérus) feminizálódásaként írták le.¹

Képeinknek van azonban egy másik olvasata is. Egy vágyott ideált, egy követhető viselkedési modellt állítanak szemlélőik elé. A mélyen vallásos, individuális, imái által folytonos önvizsgálatot tartó vallásos anya, feleség és háziasszony képét. Ezt a modellt közvetítették az imakönyvek szövegei is, hiszen a tágan értelmezett 19–20. század fordulójának kiadványai már egy új típust képviseltek. Elvesztették mágikus sajátosságaikat, már nem pusztán a kegyesség gyakorlását,

1 Welter 1973., 1981., Bock 1989, Habermas 1993, McLoud 1988, De Giorgio 1994, Heller 1990, Busch 1995, Schlögl 1995.; Sohn-Krohntaler – Sohn 2008.; Sohn-Krohntaler 2016.

hanem az erkölcsök és a viselkedés szabályozását is szolgálták. A mindennapi élet problémáihoz felkínált imaszövegeikben és a helyes keresztény viselkedést bemutató elmélkedéseikben artikulálták a szerzők (klérus tagjai) ennek az identifikációs modellnek az ismérveit. E szövegek olvasása által látták megvalósíthatónak az egyén lelki introspekcióját, ami segíthette az elvárások belsővé tételét.²

Új típusú imakönyvek a nők és lányok számára a 19-20. század fordulóján Magyarországon

Míg a 19. század közepéig, alig ismerünk a magyarországi kínálatban olyan katolikus imakönyvet, amelyet célzottan nőknek címeztek volna,³ addig a 19. század második felétől látványosan megszorodott a nőknek, fiatal lányoknak, lánynevelő intézeteknek ajánlott imádságos könyvek száma. Természetesen itt egyáltalán nem arról volt szó, hogy ne olvastak és használtak volna imakönyveket a nők a 19. századot megelőzően. Csak éppen nem különültek el az egyes társadalmi csoportok imakönyvei, és egy többé-kevésbé meghatározott általános sémát követtek. Az is ismert, hogy számos 17–18. századi magyar imakönyv megrendelői, mecénásai, ritkábban szerzői között találunk – főként előkelő származású – nőket, akik komoly részt vállaltak szűkebb környezetük (például saját udvartartásuk)

Illusztráció Ruschek Antal a *Keresztény nő* című könyvéből 1898-ból, R. Hirsch Nelli rajza.

² A klérus, illetve általában a vallás által előírt elvárások belsővé tételéről kevés empirikus adattal rendelkezünk. Egy érdekes és figyelemreméltó vizsgálatról számol be Andreas Heller, aki élettörténetek kutatása során vizsgálta ezt a kérdést „Du kommst in die Hölle ...” Katholizismus als Weltanschauung in lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen [„A pokolba kerülés ...” Katolicizmus és világnézet az élettörténeti elbeszélésekben] című írásában. Bővebben lásd: Heller 1990. 28–55.

³ Eddigi ismereteink szerint csak Martin von Cochemnek, a Magyarországon is hallatlanul népszerű és számtalan kiadást megért *Grosse-, Mittlere- és Kleine Himmelschlüssel, oder höchst nützliches und trostreiches Gebetbuch für alle christkatholischen Stände, besonders für das Frauengeschlecht* című és a *Myrrhengarten des bitteren Leidens zum besondern Dienst des andächtigen weibliche Geschlechts eingerichtet* című imakönyvét tudjuk itt példaként felhozni. A zsidó nők számára is állítottak össze speciális női imakönyveket, technókat. Minden bizonnyal a magyarországi zsidóság asszonyai is használták ezeket. Ahhoz azonban még további kutatásokra lesz szükség, hogy pontosan feltárjuk a hazánkban használt példányokat.

vallásos életének irányításában és formálásában is.⁴ Ez a fajta női kegyesség az 1800 utáni években eltűnt. A kezdeményező szerepet a gomba mód szaporodó nyomdák, az önálló könyvkereskedelem és az egyházi könyvkiadás vette át.⁵ A számbeli gyarapodás mellett az imakönyvek tartalmi elrendezése is számos esetben újítást hozott. A 19. század előtti imakönyvekben többnyire egyáltalán nem, vagy csak a házasságkötés, szülés és özvegyesség témája kapcsán bukkant fel a nő élete. Egyébként a másutt is megszokott imák és áhítat gyakorlatok (mindennapi imák, egyházi liturgiák imaszövegei, egyházi év imádságai, szentekhez, Máriához szóló imák és áhítatgyakorlatok, litániák) töltötték ki a könyveket. Ezek továbbra is meghatározóak maradtak a könyvekben, de a „Különféle imádságok” című csoportban egyértelműen a női élethez kapcsolható szükséghelyzetek differenciálódását említhetjük. Sok esetben az általános tartalmú könyveknél hasonló tendencia figyelhető meg. Így találunk imákat a szűzek, hajadonok, egyedülálló nők, árvák, menyasszonyok, újasszonyok, gyermeket váró nők, szülő nők, gyermekágyas nők, férjes asszonyok, családanyák, beteg gyermeket, férjet ápoló nők, gyermeket nevelő anyák, cselédes gazdasszonyok, hazáért, háborúban harcoló férfiakért imádkozók, koros nők és özvegyek számára egyaránt. Emellett a – főként fiatal lányok számára összeállított – könyvekben újdonságként megjelenő erkölcsnemesítő, nevelési, életvezetési szándékkal írott elmélkedéseket kell

4 Az 1800 előtti asszonyi kegyesség egy ismert példája és központja volt a hazai klarissza apácák közössége. Köztük öt olyan szerzetesnőt is említhetünk, akik kegyességi művek fordításával és írásával szereztek hírnevet maguknak. Így említhetjük a nagyszombati Fodor Zsuzsannát, Ujfalussy Juditot és Viczay Anna Teréziát, illetve a pozsonyi, majd budai Sigray Rózsát és Csáky Éva Franciskát. Munkáik között ott találunk olyan „sikertörténeteket” mint a *Jó illatú rózsás kert* (Sigray Rózsa, 1703) című imakönyv fordítása (Bővebben lásd. Knapp 2016.b 468–502., Knapp 2016.c), a *Makula nélkül való tükör* (Ujfalussy Judit, 1712) című több száz oldalas Jézus életrajz fordítása (Bővebben lásd: Frauhammer 2015b 1–50.), vagy Bonaventúra Szent Ferencről írott életrajzának magyar fordítása (Csáky Franciska, 1722), valamint Kempis Tamás Krisztus követése alapján íródott elmélkedés-gyűjteménye (Viczay Anna, 1720). Csáky Franciska emellett maga is írt imakönyvet. (Kéziratban lévő imakönyvét az esztergomi Simor-könyvtár őrzi, és jelenleg is zajlik kiadásra való előkészítése.) Az imakönyvek megrendelői, anyagi támogatói között is szép számmal szerepeltek nők. Így például Kethesi Pethe László Kapi Anna nevű feleségét említhetjük, akinek kérésére született meg Pázmány Péter *Keresztényi imádságos könyve* 1606-ban. A sort Eszterházy Miklós özvegye, Bedegi Nyári Krisztinával folytathatjuk, akinek egyéni épülésére ajánlotta híres imakönyvét Hajnal Mátyás (*Jézus szívét szerető szíveknek ájtatossága*, 1629, Bécs). Kopcsányi Márton ugyancsak őt kéri, hogy fogadja szeretettel tőle *Szűz Mária élete* című művét (Bécs, 1631), és ösztönzésére készült az 1643-ban megjelent *Officium* is. A következő főrangú hölgy, Báthori Zsófia, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem özvegye. Az egykori hitehagyó nagyasszony férje halála után visszatért a katolicizmushoz és minden eszközzel azon igyekezett, hogy jóvátegye vétkeit. „A jezsuiták segítségével hatalmas birtokain uralomra segítette a katolicizmust, maga pedig rendszeres lelkiélettel vezekelt ifjúkori lépéséért. 1661-ben belépett a Szeplőtelen Szűz ungvári kongregációjába s a Mária-tisztelet terjesztésének és erősítésének lelkes munkatársa lett.” mutatja be őt Gajtkó István (Gajtkó 1936. 8.). A főrangú asszonyok nemcsak ösztönzői voltak az imádságoskönyv íróknak, hanem anyagilag is elősegítették azok megjelenését. Gróf Czobor Krisztinát, Wesselényi Annát említhetjük itt példaképpen (Gajtkó 1936. 8.). Végezetül azokról az előkelő származású asszonyokról kell szólnunk, akik maguk is alkotói voltak műveiknek: a híres Arany Korona (1712, Nagyszombat) című imakönyv összeállítójáról Pongrácz Eszterről és Csáky Katalin írónőről, aki két imakönyvet (*Mennyei igyekezet*, 1768, Kolozsvár és *Mennyei oltalom*, 1788, Kolozsvár) is kiadott. De itt említhetjük Bethlen Katát, Zay Annát, Petróczi Kata Zsófiát, Rákóczi Erzsébetet, Kajali Klárát, Ujlaky Krisztinát, Révai Erzsébetet, Barkóczy Borbálát is. Róluk és a 17-18. századi magyar asszonyi kegyességről bővebben lásd: Bajáki – Báthory 2015.

5 Fülöp 2010. 49–51.

említenünk. Ezek még direktebb lehetőséget adtak a szemlélet formálására, mint az imák szövegei.⁶

Az eddigi vizsgálódásaim alapján az körvonalazható, hogy a 19. század második felében, vagy utána megjelent imakönyvek közül sokat célzottan városi lánynevelő intézetek, egyházi iskolák számára állítottak össze. Ez a tény részben a szerzők célközönségét, másrészt a könyvek lehetséges olvasói közönségét is kijelölte. Ezt a feltételezést erősíti a szerzők köre is, akik szinte kivétel nélkül pap, vagy szerzetes gimnáziumi, főgimnáziumi tanárok az ország különböző városi iskoláiban (Budapesten, Székesfehérváron, Szegeden, Eperjesen).⁷ Ezek a középszintű oktatási intézmények elsősorban a középosztály tagjai számára nyújtottak tanulási lehetőséget.⁸ Ismert, hogy az oktatásügy a kiegyezés után is döntő mértékben egyházi kézben maradt. A katolikus iskolák átfogó rendszere mind méreteit, mind eredményeit, hatását tekintve a legfontosabb kultúrateremtő és ismeretközvetítő szereppel bírt az országban. Különös tekintettel arra, hogy az óvodától a felsőfokú tanulmányokig az oktatás–nevelés minden szintjére kiterjedt.⁹ A kontrollnak, a katekizmus gyerekkori- vagy korai indoktrinációjának ez kiváló és meglehetősen nagy terepet teremtett.¹⁰ Emellett a nagyobb fokú szabaddossággal, a polgári világ újdonságaival (mozi, színház, sajtóhoz, regényekhez való könnyebb hozzáférés) rendelkező városi közeg önmagában is indokoltta tette az egyház álláspontjának erősítését. Az akkor még tömegirodalmi terméknek számító imakönyvek jó eszköznek bizonyultak e célok eléréséhez.

Ahogy arra már több helyütt is utaltam, forrásaim szerzői, két kivételtől (Blaskó Mária, Reiner Irma)¹¹ eltekintve, valamennyien a korabeli hazai klérus, illetve a katolikus értelmiség meghatározó (többen az MTA tagjai), magasan iskolázott férfijai közül kerültek ki: írók, költők, teológusok, szónokok. Amikor tehát ima- és elmélkedésszövegeiket elemzés tárgyává tesszük, az ő nőkről alkotott képükről olvashatunk. Ez nem egy deskriptív kép, hanem egy normatív és preskriptív. Elsősorban azért, mert a nők elé állított normák legtöbbször nem csak a férfiak elé állított normáktól különböztek, hanem vélhetőleg a női élet realitásaitól is.

Női spiritualitás, a vallás feminizálódása?

A 19. század közepétől nagy mennyiségben piacra kerülő, női közönséget célzó lelkiségi irodalomra több kutató is olyan indikátorként tekintett, amely a korszak

6 Bővebben lásd e könyv *Erényvirágok – Az imakönyv műfaja mint a nevelés eszköze a 19–20. század fordulóján* című fejezetét.

7 A speciálisan fiatalok számára összeállított imakönyvek szerzőiről lásd a könyv *Erényvirágok – Az imakönyv műfaja mint a nevelés eszköze a 19–20. század fordulóján* című fejezet ... lábjegyzetét.

8 A korabeli elemi és középszintű oktatás társadalmi bázisáról bővebben lásd: Müller 2000. 131–205.

9 Gergely 1999. 246.

10 Kádár 2014. 32.

11 Blaskó Máriáról (1891–1956) lásd az *Erényvirágok – Az imakönyv műfaja mint a nevelés eszköze a 19–20. század fordulóján* című fejezetének ...lábjegyzetét. Reiner Irma (1878–?) vallásos művek fordítójaként, íróként vált ismertté. MKL XI. 2006. 542.

feminizálódó vallásosságát jelezte. E nemzetközi kutatásokban nagy karriert befutott toposz középpontjában a női vallásosság 19. században meginduló látványos megerősödésének (és a férfiak ezzel párhuzamosan zajló vallásgyakorlásának visszaesésének) tézise állt.¹² Képviselői abból az alapvetésből indultak ki, hogy a nők és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi dilemmák felekezettől függetlenül kiemelt helyet kaptak a klérus 19-20. századi diskurzusaiban valamint pasztorális tevékenységében. A jövő társadalmának, a korszak lanyhuló vallási életének elmélyítését és stabilizálását remélték tőlük. Ezért a 19. században meginduló dekriztianizációs folyamatok ellensúlyozására az egyház egy érzelmekre építő kegyességi gyakorlat kialakítására törekedett, amiben a nőkre kiemelten épített.¹³ A toposz egy másik alapvetést is implicált a kutatók körében. Eszerint maguk a nők is fokozták szerepvállalásukat az egyházban, részint a vallás jelenségeire való nagyobb nyitottságuk, érzékenységük okán, másrészt az ebben rejlő új társadalmi szereplehetőségek (karitatív, nevelői, oktatói) okán, ami a női vallásgyakorlás látványos megerősödését eredményezte. E tendenciák hatására a nők egyházon belüli helyzete és szerepe felértékelődött, magasabb pozícióba kerültek, ami a vallás feminizálódásához vezetett. Mindezen folyamatok igazolását természetesen nem pusztán a női lelkeségi irodalom népszerűségének növekedésében látták a kutatók. A gyónók, áldozók, búcsújárók többségében női résztvevőire, a különféle kegyességi és jótékonyági női egyletek látványos gyarapodására, és a megsokszorozódott női szerzetesrendek és tagjaik számára ugyancsak ilyen bizonyítékként tekintettek. Ez utóbbi elképzeléshez kapcsolódott Michaela De Giorgio 1995-ben a klérus feminizálódásáról szóló tézise, melyben éppen e gyors létszámbeli gyarapodásra utalt a szerző.¹⁴

Hazánkban a vallás feminizálódásának elképzelése eddig nem kapott figyelmet és nem képezte kutatás tárgyát. Átfogó elemzések hiányában jelen munkában csak egy-két szórványos adattal tudunk szolgálni a vallásgyakorlatban tapasztalható női dominanciáról. Így például a tatai plébánia történetét feldolgozó Mohl Adolf a szentáldozásokon való részvétel száma felett sajnálkozva 1909-ben a következőket jegyezte fel:

12 Welter 1976. 137–154., 1981. 326–355.; McLeod 1988. 134–156.; Bock 1989. 364–391.; Habermas 1993. 25–148.; De Giorgio 1994. 187–220.; Busch 1995. 203–219.; Schlögl 1995. 13–49.; Sohn-Kronthaler – Sohn 2008.; Sohn-Kronthaler 2016.

13 Itt talán érdemes felhívunk a figyelmet arra a megváltozott társadalomtörténeti perspektívára, amelynek köszönhetően az 1990-es évektől kezdődően – főként a német társadalomtörténeti diskurzusok hatására – a dekriztianizáció jelenségét új megvilágításba helyezték. Erről bővebben lásd: Lehmann 1996. 278–285. Ennek alapvetését Juliane Brandt a következőképpen fogalmazta meg: „A szervezett vallásosság csökkenő jelentősége a társadalmi kontroll gyakorlásában nem jelenti szükségszerűen a vallási jelenségek szerepének általános csökkenését, és hogy a vallás értelmezési hatalmának csökkenése egy funkcionálisan differenciált társadalomban nem azonos a vallási – esetleg az egyházzal elfogadott spektrumon kívül mozgó – értelmezések és cselekvési motívumok csökkenésével, vagy eltűnésével az egyének esetében.” Brandt 2006. online elérés: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_tarsadalomtortenetbe/ch04s02.html, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

14 De Giorgio 1994. 187–220.

„Mindennek dacára a fönti számarány nem felel meg a plébánia lélekszámának s ezen a téren különösen ami a férfiakat illeti, a régi jó időkhöz képest határozott visszaesés állapítható meg [...] Tért hódított a férfiak körében a nemzetközi szocializmus is és sokakat elidegenített a templomtól és vallási gyakorlatoktól. Mégis inkább a meggondolatlan, vérmes reményű fiatalság köréből toborozzák híveiket.”¹⁵

Másik adatunk szintén egy plébániatörténetben (Csépa) olvasható, és ebben is a szentségekhez járulók számáról kaphatunk érdekes adatot:

„A hitélet fokmérője a szentségekhez való járulás; ez utóbbinak arányai rendesen az egyházközség hitéletének a körvonalai. [...] Az egészségesek között azonban alig vannak, akik a szentségekhez járulnak. A férfinép egyáltalán távolmarad a gyónatóséktól és az oltártól.”¹⁶

A templomlátogatók, áldozók, gyónók, zarándokok, társulati tagok nemi arányai mellett több esetben a különféle vallási egyesületek tagságának nemi megoszlásával is érvelnek a vallás feminizálódásának elmélete mellett.¹⁷ Elmondhatjuk, hogy hazánkban is több országos ernyőszervezet működött, különösen az 1900-as évek első évtizedeiben. Ezek látták el az életkor, foglalkozás, társadalmi helyzet, cél és funkciók szerint mélyen tagolt nőmozgalmi szerveződések országos koordinálását. A legfőbb ilyen szervezet a *Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége* volt, amely Zichy Rafaelné grófnő kezdeményezésére 1918. december 18-án alakult meg, és kisebb átszervezések, név módosítás után egészen 1949-ig működött.¹⁸ Emellett ismert volt még a *Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége*,¹⁹ a *Katolikus Tiszviselőnők Országos Egyesülete*, az *Országos Katolikus Nővédő Egyesület*,²⁰ a *Katolikus Tanítónők Országos Egyesülete*, valamint az életkor

¹⁵ Mohl 1909. 146.

¹⁶ Fekete 1970. 148.

¹⁷ A katolikus nőegyesületek jelentőségéről, egyesületi életéről példaértékű áttekintést olvashatunk a Sohn szerzőpárostól Svájc, Ausztria, Németország és Luxemburg vonatkozásában, bővebben lásd: Sohn-Kronthaler – Sohn 2008. Norbert Busch a századforduló német püspökségeiben vizsgálta a Jézus Szíve tisztelethez tartozó imaapostolságokat és egyesületeket, illetve azok tagjainak nemek szerinti megoszlását. A 17 egyesületben a nők egyértelműen felülreprezentáltak voltak, számarányuk 76,6%-os volt. Busch 1997. 270–271.

¹⁸ Annak ellenére, hogy a szövetség országos szerveződés volt, valójában csak egy Budapesten működő központjuk volt, amely tényleges összehangoló szerepet nem tudott betölteni. Többszöri átszervezés után 1936-ban az Actio Catholica női szervezete lett. Taglétszámáról egyetlen adattal rendelkezünk az 1931–1936 közötti időszakból: 450 fő. MKL VIII. 2003. 355.

¹⁹ A szervezet 1908–1941 decembere között működött a háztartásban dolgozó katolikus nőket irányító és védő intézmények és szakosztályok központi szerveként. Célja a háziasszonyok lelki életének és családban betöltött szerepének támogatása, a háztartási alkalmazottak összefogása és a leányvédelem. Háztartási, főző- és varrótanfolyamokat, kiállításokat rendezett. MKL VIII. 2003. 351.

²⁰ Az egyesület Budapesten működött, 1896–1946. júl. 20. között. Célja a kenyérkereső nők valóságos kölcsönös fejlődésére, szellemi és anyagi támogatására, az életben szükséges önállóság képzése. MKL X. 2005. 220.

szerinti szerveződések közül a *Katolikus Leányok Országos Szövetsége* (KLOSZ),²¹ a *Katolikus Leányörök Szövetsége* (KALÁSZ)²² és a *Katolikus Dolgozó Leányok Országos Szövetsége* (DL).²³ Ezekhez az országos szintű szerveződésekhez számos további helyi tagegyesület és kisebb szerveződés tartozott. Mellettük működtek még a lányok és nők körében szintén népszerű vallási társulatok is (például: *Rózsafüzér Társulat*, *Oltáregylet*, *Mária-kongregációk* és *Mária lányok* stb.). Gyáni Gábor vélekedése szerint a nők fokozottabban egyesület alapítása azzal magyarázható, hogy a nő számára a nyilvánosság lehetőségei korlátozottabbak voltak és ebben a helyzetben a templom, valamint az egyesületek kilépési alkalmat biztosítottak számára.²⁴ A nőre, mint a gyermekek vallásos nevelőjére, a családi otthonok vallásos légkörének megőrzőjére tekintettek. Ezért az egyházi nyilvánosságokban az önkéntes munkával, jótékonykodással érvényt szerezhettek a női hangnak és a női mondanivalónak.²⁵ Egy olyan veszélytelen időtöltés volt, amikor a családi otthon terén kívül sok lány és nő, baráti körre találhatott.²⁶

Néhány szórványos adattal azonban szükséges árnyalni ezt a képet. Barna Gábor a rózsafüzér társulatokat vizsgálva mutatta be Kunszentmárton példáját, ahol a kezdeti vegyes tagság után, a 19–20. század fordulóján elnőiesedett az imaközösség. Írásában szép számmal hoz azonban olyan példát is, ahol kis létszámban ugyan, de férfiak is részesei voltak a rózsafüzéres imaközösségnek.²⁷ Smid Bernadett a jezsuiták nők, lányok, asszonyok között végzett belmissziója nyomán foglalkozik több munkájában is a *Mária Kongregációk* tevékenységével és nőnevelésben betöltött szerepével. Ő is megjegyzi, hogy ugyan a fiúkat nehezebb volt a vallásos társulatokba terelni, mégis egyes esetekben a jezsuiták alapítottak fiúk számára is Mária Kongregációt vagy levente tagozattal rendelkező Szívgyárdát.²⁸ Ismertek továbbá a domonkos Bőle Kornél által alapított *Credo* katolikus férfi egyesületek is.

21 A Katolikus Leányok Országos Szövetsége (KLOSZ) a Katolikus Legényegyletek megfelelője volt: a gyáriparban, kisiparban, kereskedelembe foglalkoztatott katolikus leányok érdekvédelmi és nevelő szervezeteként működött. A falura nem terjedt ki, míg az értelmiségi pályákra készülő vagy ott dolgozó leányok számára szakmai rétegszervezetek álltak rendelkezésre. MKL VI. 2001. 364.

22 A szervezet 1935–1946 között működött, majd 1982-ben újra alakult és azóta is folyamatos a működése. Az Erdélyi Katolikus Nőszövetség tapasztalataira alapozva, 1935–36-ban Lutzenbacher Rita és Stettner Andrea alapította, falusi lányoknak a családanyai feladatra való felkészítésére, keresztyén és nemzeti szellemű nevelésére, művelődésük és szórakozásuk megszervezésére. MKL VI. 2001. 364.

23 A szervezet ezzel a névvel 1933. december 8-tól 1938-ig működött, munkásnők számára létrehozott hitbuzgalmi és szociális segítő szervezetként. Célja a fiatal munkásnők érdekvédelme, szakképzése, vallási nevelése volt, valamint leányotthonokat létesített fiatal munkásnők számára. Hasonló célokat szolgált az 1904-ben alapított, de 1919-ben feloszlott Katolikus Munkásnő Egyesülete. Ennek utódszervezeteként hozta létre 1933-ban Slachta Margit kezdeményezésére, a Szociális Testvérek Társasága a Dolgozó Leányok Országos Szövetségét, amely 1938-ban más katolikus nőszervezetekkel egyesülve a Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Országos Szövetségébe tömörült. MKL VI. 2001. 377. továbbá Balogh 2000. 229–237. Mona 1997.

24 Gyáni 1998. 46.

25 Sári Szabó 2013. 45.

26 McLeud 1988. 145.

27 Barna 2011. 311–312.

28 A Mária-kongregáció kiadványai között magam is találtam férfiak számára alapított kongregációt. Így például Kalocsán, Budapesten (Budapesti Urak Mária-Kongregációja, Budapesti Iparos Mesterek Mária-Kongregációja). A Mária kongregációk és Mária lányok szervezetének lánynevelő tevékenységéről bővebben lásd: Smid 2013. 304–305., 2010. 457–464., Varró 2007. 247–254.

Ezek taglétszámairól nem rendelkezünk áttekintésekkel, ezért hazai adatokkal ez esetben sem tudjuk megerősíteni a női túlsúly hipotézisét. Csupán arra a tényre tudjuk felhívni a figyelmet, hogy a vallási jellegű egyesület alapítások a férfiakat, ifjakat sem kerültek el, különösen az 1900 utáni évtizedekben. Az ő igényeikre is több vallási szervezet jött létre és több olyan lelkeségi mű is megjelent, amely kifejezetten a férfiak spiritualitásának gondozását célozta meg.²⁹

Továbbá a vallás feminizálódását szemléltető jelenségek bemutatásában a különféle női kongregációk és rend alapítások nagyarányú bővülésével kell folytatnunk a sort. Michela De Giorgio tanulmányában egyenesen a klérus feminizálódásáról beszél.³⁰ E jelenség vizsgálatához magyar adatokkal is rendelkezünk. Tudjuk például, hogy a 45 jelenleg hazánkban működő női szerzetesközösség közül 27, a 6 apostoli élet társaság közül 4, és a 4 világi intézmény közül 1 alapítása esett az 1850-1940-es időszakra.³¹ Fazekas Csaba tanulmányának köszönhetően pontos kimutatásokkal rendelkezünk arról is, hogy e korszak első évtizedeiben hogyan módosult a női és férfi szerzetesrendek létszamaránya.³² A szerzetesség 19. századi alakulását vizsgáló szerző figyelemreméltó megállapítást tesz számadatainak elemzésekor:

„A XIX. század második felében – különösebb adminisztratív korlátozás nélkül – a szerzetesség válsága elmélyült. [...] Az, hogy a szerzetesrendek összességében mégis pozitív mérleggel zárhattak, elsősorban a különféle apácarendek 1850-1870-es években tapasztalt rendkívüli megerősödésének köszönhető. A rendházak száma mintegy hétszeresére, az apácák száma mintegy háromszorosára nőtt,

29 A teljesség igénye nélkül néhány ilyen, a férfiak spirituális elmélyülését segítő munka: Spett György: *Hitvalló imakönyv*. A művelt férfiközönség számára, Stephaneum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1903. Egger Ágost: *Keresztény apa*. Fordította egy szatmármegyei áldozópap, Stephaneum nyomda és Kiadó Rt., Budapest 1904., Czapi Gyula: *Imakönyv férfiak számára*. Korda R.T. Budapest 1928.; Vanyó Tihamér: *A modern katolikus férfi vallásossága*. Panonnhalma 1937. Ebbe a sorba illeszkedik Dr. Tóth Tihamér (1889–1939) ifjúságnevelő könyvsorozata is, amely nagyon olvasott és népszerű volt. Ezt igazolják kötetének több ezres, olykor több tízezres példányszámai. A sorozat kötetei: 1. *A tiszta férfifűsűség*. Szt. István Társulat, Bp. 1919-1938. 19 kiadás; 2. *Ne ígygyál!* u.o. 1919-1928. 7 kiadás; 3. *Dohányzol?* u.o. 1919-1939. 8 kiadás; 4. *A művelt ifjú*. u.o. 1924-1928. 7 kiadás; 5. *A jellemes ifjú*. u.o. 1925-1937. 6 kiadás; 6. *A vallásos ifjú*. u.o. 1926-1940. 4 kiadás; 7. *Krisztus és az ifjú*. u.o. 1938. A szerző több évtizedes hitoktatói és írói munka (folyamatosan jelentek meg cikkei a korabeli katolikus sajtóban) után, 1918-tól a budapesti Központi Papnővelde tanulmányi felügyelője és az egyetem hittudományi karának tanára volt. Itt kezdte közreadni *Levelek Diákjaimhoz* ifjúsági jellemnevelő könyvsorozatának első kötetét, amelyeket lelkes érdeklődéssel fogadott az egész ország ifjúsága. Művei külföldön is nagy sikert arattak: angol, cseh, flamand, francia, holland, horvát, lengyel, litván, német, olasz, román, szlovén, szlovák, spanyol, ukrán nyelvre fordították le, sőt az első kötet braille írással is megjelent. MKL XIV. 2009. 242–243.

30 Giorgio 1994. 187–220.

31 A Magyar Püspöki Konferencia 2006-os nyilvántartásában nyomon követhetőek a Magyarországon működő női szerzetesrendek. A lista alapján az egyes szerzetesrendek honlapja, illetve a Katolikus lexikon adatai alapján feltérképezhető e rendek hazai megtelepedésének dátuma. A női szerzetesrendek listája az alábbi honlapon érhető el: <http://www.adorans.hu/node/105>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

32 A táblázatokat Fazekas Csaba tanulmánya alapján idézem. Fazekas 2000. online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/02200/02214/html/03.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

valamivel több, mint három évtized alatt. A szerzetesség ilyen mértékű „elnőiesedésének” okát részben a külföldi apácarendek gyors térhódításában, részben pedig e közösségeknek a polgári viszonyok közötti lehetőségei (betegápolás, szociális gondozás, alsófokú iskolai oktatás stb.) kiszélesedésében jelölhetjük meg. A rekrutáció oldaláról nézve ugyanis a polgári társadalomban a nők számára a szerzetesség vállalása korábban ismeretlen méretű lehetőséget jelentett az elhelyezkedésre.”³³

Hogy valóban az elhelyezkedés lehetősége növelte-e meg a női szerzetesek létszámát, vagy a vallásosság nőiesedésében kell keresnünk az okokat, ahhoz még további vizsgálódásokra lenne szükség. Egy azonban bizonyos, a századfordulóra a tendencia tovább folytatódott, a férfi szerzetesrendek 1846-hoz képest már 600 fős veszteséget, az apácák majdnem 6000 fős nyereséget (!) könyvelhettek el Fazekas Csaba kimutatása szerint.³⁴

Az itt felsorakoztatott szórványos adatok is jól mutatják, hogy a vallás elnőiesedéséről, a vallásos nőkről és vallástalan férfiakkal tett megállapítások fenntartásokkal fogadhatóak csak el és finomítást kívánnak. A feminizálódás, illetve a mögöttes mentális és társadalmi folyamatok ilyen egyértelmű kétpólusú szemlélete vélhetőleg csak az extrém esetekre vonatkoztatható, és a valós kép sokoldalúbb, ambivalensebb lehetett. Hiszen a nők mögött (még ha számszerűleg többen is voltak jelen az egyházban, a különféle jótékonyági, segítő egyesületekben) vélhetően ott álltak férjeik, elfogadást, legitimációt, megélhetést biztosítva számukra. Így nem mondhatjuk, hogy az ortodox, hithű katolicizmus a kompromisszumra képtelen szekuláris gondolkodással állt szemben. Valószínűleg a férfiak nem utasították el feleségeik vallásosságát, sőt köztük is akadtak mélyen hívő, az egyház-községükben, egyesületekben, társulatokban aktívan tevékenykedők.³⁵ A felekezetek között sem alakult egyformán a nemek részvételi aránya. A feminizációs tézis maga is protestáns példák alapján született, hiszen a protestáns államokban 17–18. században kibontakozó pietizmus, majd a 19. századi ébredési mozgalmak és belmisszió okán még erőteljesebb, életerősebb volt a nők egyházon belüli aktivitása.³⁶ Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a nők mely csoportjáról beszélünk, mert feltehetően nem minden társadalmi csoportra igazak egyformán a toposz alapállításai. A városi, polgári rétegben hatottak leggyorsabban a szekulációs folyamatok, itt szerezhetett leginkább érvényt magának a feminizációs paradigma. E kérdések tisztázához komoly forrásfeltáró munkára lenne még szükség. Különösen, ha figyelembe vesszük a hazai vallás társadalomtörténetével foglalkozó

33 Fazekas 2000. online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/02200/02214/html/03.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

34 Fazekas 2000. online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/02200/02214/html/03.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

35 McLeud 1988, 142.

36 Welter 1973., 1981. 326–355., Sárai Szabó 2013. 41–52.

kutatások hiányosságát.³⁷ Annyit bizonyosnak tekinthetünk, hogy a nők erősebben, nagyobb mértékben jelentek meg a korábbi korokhoz képest a konkrét egyházi életben, például az egyesületi életben, a szociális tevékenységekben, a családi áhítatgyakorlatokban, de korántsem mondhatjuk azt, hogy kizárólagosan csak ők voltak jelen ezeken a területeken.³⁸

Az anya-feleség-háziasszony ideálja

A 19. században a katolikus egyháznak nemcsak a felvilágosodás eszmeiségének kihívásaival kellett megküzdenie, hanem azzal is, hogy a vallásos-társadalmi kontroll sem működött ugyanúgy, fellazultak az egyház által előírt korábbi keretek. Az újonnan formálódó társadalmi csoportok önálló értékrendszert alakítottak ki, és a vallástól független identitások, életvilágok alakultak.³⁹ Átalakultak a társas élet formái, teret hódított a polgári kiscsaládos életforma, és az új társadalmi mobilitási pályák a társadalmi presztízs új kulturális jelenségeinek növekvő szerepét eredményezték. Előtérbe került a művelődés, a családi nevelés, és új megvilágításba helyeződött az anya szerepe, a nemek közti kapcsolat és a házasság intézménye is.⁴⁰

Ebben a helyzetben a társadalmi kérdések megoldásának egyik alapjává a keresztény család vált. Ezt tekintették az evangéliumban olvasható kizöldülő mag legfőbb menedékének, ebben látták a biztosítékát annak, hogy a modernitás ellenséges érzelmeivel dacolva biztosítja a keresztény hitet és azáltal az egyház, mint intézmény prosperitását is.⁴¹ Az ima és elmélkedés szövegek egyértelműen rámutatnak, hogy ebben a rekrisztianizációs folyamatban a nőre, különösen az édesanyákra kiemelt feladat hárult: *A katolikus hitélet ébresztésében és erősítésében, hazánk újjáépítésében és talpraállításában nagy hivatás vár a női nemre. E fonséges hivatásuknak csak akkor lesznek képesek megfelelni, ha erősek lesznek a hitben és a hiten alapuló, meg nem ingatható erkölcsben.*⁴² Ő volt a vallási ismeretek és elköteleződés gyermekbe nevelésének legfőbb letéteményese. Példája volt a legfőbb záloga annak, hogy családja a társadalom alappillérévé, ezáltal pedig az állami jólét letéteményesévé váljon.⁴³ Példájával, életével e tekintetben is elől kellett járnia a családban, így részletes útmutatásokkal látták el őket az imakönyvek: a csecsemő homlokára esténként rajzoljon keresztet, hintsen szentelt vizet, amint beszélni kezd, a gyermeket tanítsa imára, legyen gondja a reggeli és esti imára, szoktassa rendszeres templomba járásra és ott fegyelmezett viselkedésre, istenfélelemre, áhítatra.

37 Brandt 2006, online elérés: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_tarsadalomtortenetbe/ch04s02.html, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

38 Sohn-Kronthaler – Sohn 2008. 21.

39 Schlögl 1995. 13.

40 Wessely 2004. 190.

41 Schlögl 1995. 15.

42 Dr. Csernoch János előszava Blaskó Mária *Imádság és élet* című imakönyvéhez 1923.

43 Schlögl 1995. 14.

Gondod legyen, mint jámbor ker. anyának, hogy gyermekeid lefekvéskor és felkeléskor, étel előtt és étel után imádkozzanak. – Vezesd őket mindjárt kis-korukban a templomba, és ne engedd, hogy ott illetlenül viseljék magokat. Mondogasd előtök gyakran, mit a szent királyné Blanka, Lajos kis fiának mondott: „Inkább szeretnélek, édes fiam, meghalva látni, mint hogy Istent csak egyetlen halálos vétékkel megbántsd.”⁴⁴

Tőlük várták a család vallási életének fenntartását, a családtagok, tágabb értelemben pedig a hívők közösségének vallási elmélyülését. Szinte szakralizálódott ez a szerepkör, amit jól tükröznek az imakönyvekben gyakran megjelenő toposzok: *házioltár papnői; házi tűzhely őrzői; családi oltár szolgálói.*

A családi élet tűzhelyének őrzése állt a női hivatás abszolút csúcán. Emellett a vélekedés mellett az egyházi felfogás vizsgált korszakunk egésze alatt kitarzott, sőt megkövetelte ennek elfogadását. A fiatal lányok oktatását, munkavállalását (az 1930-as években kibontakozó keresztény feminista mozgalmakon kívül) alapvetően elutasította a katolikus közvélemény. Bennük sokszor a családi élet szétrombolásának veszélyforrásait látták, hiszen a nő egyedüli természetes közegének kizárólag a családot tekintették. A szabadosabb felfogású közvéleménnyel szemben a klérus elszánt „erkölcsi ellenállásra” szólította fel híveit. Így kívánta védelmezni nézeteit, amelyben hangsúlyosan megjelent a gyanakvás és a hagyományos családi értékeket féltő aggodalom. Ezek az aggodalmak tovább erősítették a tradicionális hármas női szereprepertoár kívánalmát. Ennek sarokpontjaként a férj iránti engedelmességet, és a kibontakozó női emancipációval dacoló alárendeltség elfogadását kérték a katolikus feleségektől az imakönyvek elméledésszövegei:

*A férfi segítőtársra szorul. A férjednek te vagy a segítőtársa és életfelfogásod, lelki beállításod olyan legyen, hogy az is maradj. Ez van küldetésedben, amely nehéz, mert egy életen keresztül másodrendű szerepnek tűnik fel kiválasztottságod. Férjedet megelőznöd soha sem szabad s mint családnak, házad népének erős vára, a háttérben kell meghúzódnod. Szereped, feladatod kifelé a védelem; befelé pedig szíve vagy a családnak. Szív, mely a legfontosabb feladatot végzi a szervezetben. Azt fenntartja, termékenységre készíteti, a megújulási folyamatot beindítja. Jókedvre serít, szomorúságot elűz. Önmaga hatalmas munkát fejt ki, nagyon szenved, de a szenvedés fájdalmai keresztül is életet lehel. Egy jó hitvesnek ebből a szerepből kiesni sohasem szabad. Van jutalma az örömnnek és van a könnynek is. Ezt ésszel megmagyarázni, fölérni nem tudjuk, ezt csak a könnyező hitveseknek és vérzőszívű édesanyának sokszor ellentmondónak látszó, de mindig következetes cselekedeteiből és megnyugvásából ismerjük.*⁴⁵

44 *Katolikus lelki kalauz* 1866. 141.

45 *Mária, légy anyám* 1938. 16.

*Észrevétlenül, csendesen, zaj és feltűnés nélkül, az áldozat, a lemondás, az önmagából való kibontakozás minden tüntetése nélkül munkálkodik a nő a maga vagy a mások családjában, ahová őt Isten rendelése elhelyezte. S ha az orvos a test egészségére, a pap a lélek üdvére ügyel, a nő gondoskodása mind a kettőre és még sok egyéb apróságra kiterjed, mi e kettővel összefügg.*⁴⁶

Ugyanezek az elvárások köszönnek vissza az imakönyvek gyónási előkészületet segítő lelki tükreiben:

*Engedelmeskedtél-e férjednek, mindenben amiben Isten parancsolta? iparkodtál-e kedvét keresni? vagy talán feleselő voltál? keresményét haszontalanságra elköltötted-e? a szent házasság ellen vétkeztél-e? Hogy vagy apósoddal és anyósoddal?*⁴⁷

*[...] megvettem, megbúsítottam, rágalmaztam, róla rosszat beszéltem, hallgattam-e előtte, amikor szükség lett volna hallgatásomra, nem tagadtam-e meg azt, miben, mint házastársnak kötelességem lett volna engedelmeskednem? Nem gyakoroltam-e jogomat a szemérem és a természet ellen vétkezve? Nem ingereltem-e őt haragra? Mogorva magaviseletem, daczos hallgatásom, gyűlölködésem által nem adtam-e neki okot hűtlenségére?*⁴⁸

A férfi iránti engedelmisség, valamint a vele szembeni alázat fontos eleme lett a korszak feminista és női egyenjogúság ellenes egyházi védekezésnek. A *Keresztény Nő* című folyóirat hasábjain az emberiséget fenyegető végzetesen sötét viharként jelent meg ezeknek az erényeknek az elvetése.

*A Nő ösztönösen is elismerte a Férfi vezetését, uralmát (a legnemesebb, misztikus szavakkal alig körülhatárolható uralmat értem ez alatt, ami féltésből született férfiember lelkében a Nő iránt), igen, elismerte a Férfi uralmát, sőt megkívánta, hogy olyan Ember álljon mellette az Életviharásokban, akire ő, mint erős, dönthetetlen, szilárd és szívós valakire fel tud nézni!” – védelmezi a cikk írója a férjek feljebbvalóságát.*⁴⁹

A házassági nehézségek esetén is önmegtagadó lemondást, türelmet és hallgatást tanácsolnak az imák szövegei az olvasóknak. Arra buzdítanak minden feleséget, hogy úgy viselkedjen, hogy azzal ne adjon okot a férj hűtlenségére.

És mennyi lelki erőre van szüksége akkor, mikor a forró szeretet helyét a hideg megszokás kezdi elfoglalni. Mikor a nő észre kezdi venni, hogy a férj arcának csak komoly felhője az övé, derült mosolya már a másé; zokszó esik

46 *A keresztény nő* 1898. 27–28.

47 *Dicsértessék a Jézus Krisztus* 1891. 97.

48 *Égi orgona virágok* 1925. 78–79.

49 *Élet és Öröm* 1932. április 52. (Gálosiné Ottlik Mária: Hová emancipálhatja magát a nő?)

csak otthon, az édes enyelgést, minek zenéjét egykor ő hallgatta, most a más szíve élvezi. [...] Elfeledve, csak emlékein tépelődik, s gyűjtögeti a lelki erőt, ő a gyenge nő, hogy állhatatos tudjon lenni a hűségben, mely nem csak védekezik, de nem is gondol a vételkre, s bánatát a szent Szűz oltára előtt panaszolván, önmegtagadás és lemondás közt, egyetlen gondja: visszavezetni az eltévedtet a hűség elhagyott útjára. [...] És ez önmegtagadó lemondás még igen sokszor áll őrt kettőjük szívének boldogsága mellett.⁵⁰
A nő hamarabb legyőzheti gonosz férjét hallgatással és türelemmel, mint civakodás és sértő szavakkal.⁵¹

Az imaszövegek alapján jól felsorakoztathatóak azok az erények, amelyekkel a jó feleségnek rendelkeznie kell: engedékeny, szerény, szelíd, nem hiú, nem szélsőséges, nem önfejű, nem zsémbes, nem pletykálgodik, nem cicomázkodik, okos beosztással szervezi a napot, soha nem tétlenkedik, szorgalmas, takarékos, vallássosságban elől jár, gondját viseli a cseléd lelki életének, nem kegyetlen vele. Imák hosszú sorát lehetne itt idézni, ezek közül álljon itt egy:

Ahol sövény nincs, elpusztul a jóság; és ahol asszony nincs, fohászkodik a szűkölködő. (A családátya e szűkölködő, kinek vagyona leromlik, mert idegenre kell bízva azt.) Aki jó asszonnyal bír, a jólét alapját bírja, hozzája hasonló segítsége vagyon és nyugalom oszlopa. A szorgalmas asszonynak kedvessége gyönyörködteti férjét. Annak jámborsága Isten adománya. Kedvesség feletti kedvesség a szent és szemérmes asszony; és minden, ami becsültetik nem hasonlítható a megtartózkodó lélekhez. Mint az Isten magas egén felkelő nap a világnak, olyan a jó asszony szépsége az ő házának ékeségére. Ragyogó szövetnek a szent gyertyatartóban orcája (lelke) szépsége a megállapodott időben. Mint erős kőszikla az örök alapok, úgy Isten parancsai a szent asszony szívében.⁵²

A feleséggel szemben támasztott elvárások sokasága persze nem jelentette azt, hogy ne állított volna elvárásokat az egyház a férjek elé is. Kíváncsalmként fogalmazódik meg több helyütt, hogy a férj ne éljen vissza családfői jogkörével és ne tekintse feleségét szolgálonak, rabszolgának.

A férj nejét, mint segédjét és ne, mint szolgálóját tekintse. Ő feje ugyan nejének; de valamint fejünk testünk egyéb részét soha sem sérti meg: úgy a férj is soha se bántsa meg nejét, annálkevésbé szabad vele keményen vagy kegyetlenül bánnia. [...] A férj és asszony egy test; márpedig senki sem gyűlölő valaha saját testét. [...] Különben a férj Jézus Krisztus személyét képviseli; Jézus Krisztus pedig szelíd és alázatos volt mint a bárány. [...] A nő ellenben férjének mindenben engedelmeskedjék, mi Isten törvényével nem ellenkezik.

50 A keresztény nő 1898. 97.

51 Katholikus lelki kalauz 1866. 130.

52 Mennyei szép koszorú 1928. 378.

(Efez. 5, 22-2 Mindenben szótfogadjatok férjeteknek, - világos, hogy a vét-
ket kivéve.) [...] Igy az asszony is az élet minden baját férjéért keresztény
türelemmel viselje mindhalálig.⁵³

Fontosnak tartották a házaspárok közötti kölcsönös szeretetet, egymás tiszteltben tartását és az egymás iránti bizalmat. Ennek megfelelően elvetették a feleség ve-
rését, szidalmazását: *A férj rossz nejét könnyebben megjavíthatja barátságos szavakkal, mint verés és káromlás által.*⁵⁴ Albach Szaniszló sokszor újranyomtatott, híres ima-
könyvében szintén ezeket a kívánalmakat fogalmazza meg a férjek számára írott elmélkedésében:

*Istenem! az emberek közt létező legrégebb és legtisztelésebb szövetségre lép-
ni engedél, midőn szeretetem és oltalmamra egy olyan lényt bízál, kiben
rendelésed szerint megelégedést és örömet, minden körülményeimben rész-
vétet és szomorúságban rokonérzelmet és vigasztalást, és egész siromig a
hív barátság áldását fölhaláljam; de kinek részemről mindazzal tartozom,
mi az ő napjait, mennyire tőlem telhetik, nyugodtá és megelégedetté tegye.
[...] Mindenek előtt a férjnek nagy hibája, ha magán semmi hibát sem akar
elismerni, hanem minden hiánytól magát mentnek gondolja. [...] Még na-
gyobb igazságtalanság, ha a férj hibáit megismervén, azoknak eltávolításá-
ról nem gondoskodik. [...] Továbbá a férjnek nagy hibája, ha parancsolólag
és keményen bánik. Az előjáróktól bölcsesség és béketűrés kívántatik. Te
a nőt a férjnek hitvesül, nem rabszolgául adád; és gyalázat az erősb durva
jogát egyedüli törvényül választani; míg a szeretet gyöngeségeket eltűrni és
azokat lassankint szelíden megszüntetni tudja. [...] Éppen oly nagy hibája a
férjnek, ha kivétel nélkül minden dologba engedelmisséget kíván. [...] Nagy
hibája tovább a férjnek, ha külön titkai levén, tulajdon ösvényeken halad.
[...] akár mint dühöngjön az üldözés, gyűlölet és irigység kívülről, a házi
öröm csöndes ölében leljen a férj mindezért kárpótlást. [...] Végre férjnek
nagy hibája, ha hitvesén változatlan erőt, ifjúságot és külkellemet kíván;
ha fősvénységből neki a szükségést megtagadja; ha röstség s hivalkodásba
merül, s minden gondot és fáradságot könnyelműen ő rá hárítván, vele
életszövetségükben csak a házasság terheit érezteti; vagy ha a legrosszabbig
sülyedvén, a hívőség szent fogadását szemérmetlenül megszegi.*⁵⁵

A feleséghez kapcsolt erények között a női szerepkör másik nagyon fontos pillé-
re is megjelent: a háziasszonyi feladatkör (szorgalom, a takarékos, beosztó háztar-
tásvezetés, házimunka, tisztaság, rendszeret, meghitt családi fészek kialakítása).
Az imák és elmélkedések szövegei ezeket az értékeket egy tágabb kontextusba is
belehelyezték. Az anya ezek által vált a társadalom hasznos tagjává és munkája

⁵³ Katholikus lelki kalauz 1866. 129.

⁵⁴ Katolikus lelki kalauz 1866. 130.

⁵⁵ Szent Hangzatok 1841. 316–323.

így vált ökonomiailag is alapvető fontosságúvá, hiszen áttételesen ugyan, de az állam jólétéhez járult így hozzá.

Unalmas? Egyhangú: Mindennap ugyanaz a körforgás reggeltől estig! Nézd a nap is ugyanazt teszi és mégsem unja meg [...] a törvény szerint igazodik és minden őutána. És ha a családanya is betartja pályájának törvényét: az Istentől rendelt kötelességek útját, úgy fölségesen nagy vezető munkát fog végezni családjában, társadalomban és messze családján túl – az otthon által, vagyis olyan keretek között, melyek úgy fizikai életének, mint pszichológiájának a legjobban megfelelnek.”⁵⁶

A sajtóban, regényekben, képeslapokon és egyéb ábrázolásokon egyre erőteljesebben teret nyerő modern, konvenciókat is gyakran áthágó nő képével azonban nehezen volt összeegyeztethető az imakönyvekben vázolt ideál.

Összegzésül

Az imakönyvek sajátos leképezését adják a hazánkban a 19. század közepétől megélénkülő, nőkről, női szerepekről, nőiességről folytatott teológiai és egyházi diskurzusoknak. Egyrészt mutatják a nő felértékelődését és magasabb pozícióba kerülését az egyházi nyilvánosságban. Másrészt az egyéni olvasásra és egyéni élethelyzetekre szabott imák és elmélkedések jól szemléltetik a vallás individualizálódásának folyamatát és az imákon, elmélkedéseken keresztül megvalósuló önvizsgálat, önkontroll hangsúlyossá válását. Egy önálló női spiritualitás kialakulását ragadhatjuk meg bennük, ami utat talált a korszak társadalmának egyházi és világi tereibe egyaránt. Különösen a család és a házasság intézménye épített erre az erősödő női vallásosságra. Olyan eszközt láttak benne, amely által a keresztény család megőrizhette a modernizálódó polgári társadalomban is hitét, ezáltal az egyház sikerét is biztosítva.

⁵⁶ *Élet és Öröm* 1934. január 13. (Leszkay Irén: Vezető női egyéniségeket!)

Példaképek

A példaképek, követhető modellek alkalmazása nagyon fontos eszköze a társadalmi normák formálásának és a nevelésnek. A mintául állított személyek életvitelében és tulajdonságaiban olyan értékek és eszmények emelhetők ki, amelyek segíthetnek a mindennapi élet viszontagságaiban eligazodni, fogódzókat adnak. Azt is mondhatjuk, hogy tulajdonképpen szociális és kulturális produktumok, hiszen rajtuk keresztül egy adott kor, vagy társadalmi közeg erkölcsi és kulturális értékei jelennek meg.⁵⁷ Ebből a megállapításból kiindulva mutatom be, a korszak női imakönyveit felhasználva, hogy a 19–20. század fordulóján a magyar katolikus egyház milyen példaképeket népszerűsített az általa ideálisnak tartott nő modelljének megalkotásához. Kiket állított mintául, illetve élettörténetükből milyen epizódokat, eszméket és erkölcsi tulajdonságokat emelt ki ideáljának formálásához?

A római katolikus egyház a szenteket tekinti a legfőbb példaképeknek. Tiszteletük és követésük abban a felfogásban gyökerezik, hogy ők a krisztusi eszmény megvalósítói, a híveknek pedig egész életükben ennek az eszménynek a megvalósítására kell törekedniük.⁵⁸ Amikor tehát az imakönyvekben példaképek után kutatunk, elsősorban a női szentekhez intézett imaszövegek nyújtanak segítséget. A szövegek elemzésekor azonban látni fogjuk majd azt is, hogy számos férfi szent is modellé válhatott, egy-egy életútjában kiemelt erény által.

A szentekhez írott fohászok és elmélkedések korszaktól függetlenül minden imakönyvnek szerves részét alkották. Ugyanakkor némi elmozdulást tapasztalhatunk a tekintetben, hogy az imaszövegekben milyen funkcióban jelentek meg az egyes szentek. Míg a 19. század előtti gyökerekkel rendelkező, népi használatban lévő könyvekben egyes meghatározott szükséghelyzetekben (betegség, természeti katasztrófa) hathatós közbenjáróként lehetett hozzájuk folyamodni,⁵⁹ addig a 19. század végének, 20. század elejének szövegeiben elsősorban példaértékű életük és tulajdonságaik kerültek a középpontba. A felvilágosodás racionalis szellemiségének hatása tapintható ki ennek a háttérében. Az az igény és törekvés, hogy a szentek tiszteletében a barokk kori csodatevő szerep helyett, egy

57 Mihály 2006, online elérhetőség: <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00099/2006-01-vt-Mihaly-Hosfogyatkozás.html>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

58 MKL XII. 2007. 800–802.

59 Példaképpen az egyik legnépszerűbb magyar imakönyvet az *Arany Koronát* említhetjük, amelyet Pongráz Eszter előkelő asszony állított össze 1719-ben legkedvesebb imádságaiból. Ezután még 38 alkalommal adták ki imakönyvét egészen 1911-ig. Ebben a könyvben Szent Borbálához a jó halálért, Szent Annához gyermekáldásért, jó házasságért, Szent Katalinhoz halál közeledtével irgalomért, Mária Magdolnához bűnbocsánatért lehetett fohászolni. Általános ismert volt még, hogy Szent Apollónia fogfájás esetén, Szent Rozália járványos betegségek esetén, Szent Margit a veszélyben forgó szülő asszonyoknak segít.

követhető mintát kapjon a hívő.⁶⁰ Ezáltal más síkra helyeződött a szentek tisztelete, ami lehetővé tette, hogy bizonyos erényeiket kiemelve nagyobb szerepet kapjanak a női olvasók viselkedésének formálásában.

A női szentek közül a következőkkel szinte kivétel nélkül találkozhatunk a vizsgált korszak imakönyveiben: Szent Erzsébet, Árpádházi Szent Margit, Szent Anna, Alexandriai Szent Katalin, Avilai Szent Teréz, Szent Mária Magdolna, Szent Cecília, Szent Klára, Szent Ágnes. Akikkel ritkábban találkozhatunk: Lisieuxi Kis Szent Teréz, Alacoque Szent Margit, Szent Róza, Szent Ilona, Szent Julianna, Szent Filoméla, Szent Apollónia, Szent Borbála, Sziénai Szent Katalin, Szent Veronika, Szent Ludmilla, Szent Lucia, Chantal Szent Franciska, Boldog Gizella.

Ha végig tekintünk ezen a listán, azt láthatjuk, hogy többségében vértanúhalált halt szűz leányok és szerzetesnők jelennek meg benne. Személyükben olyan női élethelyzetek jelentek meg, ahol fiatal, házasság előtt álló lányok örök szüzességet fogadnak, hogy így teljesen az Isten iránti szerelemnek szentelhessék életüket. Ennek megfelelően a hozzájuk intézett fohászokban is legfőképpen a szüzesség, testi lelki tisztaság és az Istennek szentelt élet erényei kaptak szerepet. Például Blaskó Mária imakönyvében a Szent Margithoz írott imában: *Segíts a Mester után vágyódni [...] serkents áhitatra, hogy elmerüljek az Úrban [...] taníts önfeláldozásra, hogy kész legyek mindenemet feláldozni Jézusért [...] ösztönözz kitalásra és Mesterem iránti hűségre [...]*.⁶¹ Vagy egy másik, Szent Alajoshoz írott imában: *Légy segítségemre, hogy úgy tudjam megvetni a földi hiúságokat, gyönyöröket és csábításokat, amint te megvetted a királyi udvar pompáit és kísértéseit [...]*.⁶² Majd néhány oldallal később a következőket olvashatjuk: *Virágoztasd, ápold magadban a szereteten alapuló hősi erénybimbókat, melyeknek az otthon boldogítására már nem sokára kinyílniuk kell. Szived az Úr Jézusé és azután vőlegényedé. Másé nem lehet.*⁶³

Számos további imaszöveget lehetne még hozni annak igazolására, hogy a szentek például állítása legfőképpen a testi lelki tisztaságra, engedelmességre, önmegtagadásra, lemondásra épülő mértékadó modell legitimálását és hangsúlyozását szolgálta. Ebben az elképzelésben a szerelem érzése elsősorban az Isten iránti szerelemben kellett megvalósuljon, ez fölötté állt minden evilági szerelemnek, ugyanakkor nem zárta ki azt. Sőt, ez biztosította a lány, a feleség, az anya és a háziasszony boldogságát.

⁶⁰ Itt természetesen utalnunk kell arra, hogy a szövegeket a papság írta. Így elsősorban a hivatalos egyház szemléletváltozását tükrözi, amikor a szentekhez írott imákban a közbenjáró szerep helyett a példaértékű erények kerültek a középpontba. Ennek háttérben azt a 19. század elejétől lassan kibontakozó törekvést kell látnunk, melynek során az egyház, igazodva a kor megváltozott vallási, társadalmi viszonyaihoz és elvárásaihoz maga is racionalizálni igyekezett tanítását. A városi polgárság barokk kegyességi ideáltól eltávolodó szemlélete, a vallásgyakorlás háttérbe szorulása mind erre készítette. A népi vallásosságban azonban a szentekhez társított csodatevő erőbe vetett hit, továbbra is élő valóság maradt. Ezt részben a népi kultúra barokká válásának hosszan elhúzódó folyamatával magyarázhatjuk. Másrészt azzal, hogy a vidék lakosságára a polgári értékrend és ethosz kevésbé tudott hatással lenni.

⁶¹ *Imádság és élet* 1923. 450.

⁶² *Imádság és élet* 1923. 440.

⁶³ *Imádság és élet* 1923. 549.

A tiszta szív visz Istenhez az égbe. Az érzékiség lehúz a földbe, sárba, bűnbe. Az érzékiség leküzdése felemel, ég felé irányítja lelkünk szárnyait. [...] A tisztaság Jézus iránti szeretetünk próbaköve. [...] A nőiesség, amely a nőt az állatiasságból felemeli a férfi előtt – a tisztaságban nyeri glóriáját [...].⁶⁴

Különösen a fiatal lányoknak címzett imakönyvekben tapasztalható, hogy a testi lelki tisztaságot piedesztálra állító erkölcsi nevelés eszközévé váltak az imákban megjelenő női és férfi szentek. A hozzájuk intézett imák olvasása, újramondása által lehetővé vált ennek a normának a tudatosítása és belsővé tétele. Ismerve, hogy a korszak (nőtörténeti szempontból) egyik lehangsúlyosabb témája a fiatal lányok erkölcsi nevelése volt, nem meglepő ez a kiemelt szerep. A klérus tagjai is felismerték a kérdés fontosságát. A lányokban nem pusztán a nemzet jövőjének, hanem az egyház és a katolikus hit vitalizálásának zálogosát is látták.⁶⁵ Így a középpontba a lányok vallásosságának elmélyítése, világi veszélyforrásoktól való elszigetelése került. Ez a modern polgári élet minden területét érintette ez. *Légy rendkívül óvatos a világi örömekben és lehetőleg maradj távol tőlük. [...] égi anyád nyomán örömet és üdüléset (felüdülés) otthon a családi körben keresd.* – írta Ágoston Károly 1894-ben hajadonoknak összeállított imakönyvében.⁶⁶ Az egyházi felfogás tehát abból indult ki, hogy a nő morális tisztessége a családja körén kívül sérülhet, így féltve óvta a lányokat a mértéktelen tánctól, sporttól, mulatozástól, mozitól, színháztól.⁶⁷ Példaképpül Árpádházi Szent Erzsébet életét hozta fel a szerző:

Táncban és világi ünnepségekben egyáltalán nem lelte kedvét, de ahol kénytelen volt, részt vett ilyeneken, hogy botrányt ne okozzon. De aztán ha egyet lejtett, abbahagyta és így szólt: ezen egy tánc elég volt a világnak; a többivel felhagyok Jézus nevéért.⁶⁸

A helytelen szórakozási formák mellett a rossz könyvek olvasását teszik leggyakrabban felelőssé az ifjúság rossz erkölcsiért az imakönyvek elmélkedései. Itt szintén a nagyon erős korlátozás, a csupán vallási témájú művek preferálása volt a jellemző. Elrettentő példaként Lisieux-i Szent Teréz életének egyik epizódját olvashatjuk az Ágoston-féle imakönyvben:

⁶⁴ *Imádság és élet* 1923. 65.

⁶⁵ A nemzetközi szakirodalomban ehhez kapcsolódóan széles körben elterjedt az az elképzelés, hogy a klérus fokozott nők felé fordulása (pasztorálása) a vallás feminizálódásához vezetett. A feminizálódást elsősorban a nők hagyományos vallási gyakorlatokban, társulatokban, női szerzetesrendekben való felülreprezentáltságán lehetett tetten érni. Erről bővebben lásd e könyv előző fejezetét.

⁶⁶ *Mária hű leánya* 1894. 146. Meg kell jegyeznünk, hogy Ágoston Károly az imakönyvnek csak fordítója volt. A könyv eredetijéről nincsenek adataink.

⁶⁷ Smid Bernadett hasonló megfigyeléseket tett a Mária Kongreganisták számára kiadott sajtótermékek elemzésénél: „Az erkölcstelen divat elleni küzdelemben az irányadók megvetően szóltak a korabeli „új hóbortokról”, az erkölcstelen szokásokról, a lányok kihívó magatartásáról, a fényűzésről. Egyértelműen bűnként értelmezték a luxust.” Smid 2015. 79.

⁶⁸ *Mária hű leánya* 1894. 151.

[...] regények kerültek kezébe s eleinte gyanútlanul olvasta, csupán kíváncsiságból, de csakhamar szenvedélyből. És ettől fogva istenessége mindinkább hanyatlott [...] langyossá és hanyaggá lőn (lett), szívébe lopózott a fogékonyság a hiúságra és önszeretetre. Feléledt benne a vágy látni [...] magát és ami ezzel karöltve jár, megszerette piperét és mulatságot. [...] De már a veszély annyira a fejére tornyosult, hogy Isten később megmutatta neki a pokoli helyet, hova jutnia kell, ha folytatta volna hibás szokását.⁶⁹

Ugyanebben az imakönyvben két kevésbé ismert férfi szent életútját is ismertette a pap tanár. Oliér Jakabét, aki minden új ruháját megmutatta Szűz Máriának, hogy így győződjön meg ruházata erkölcsösségéről,⁷⁰ és az ugyancsak nagy Mária tisztelő Szent Ödönt, aki mindig kitért a rossz társaság elől.⁷¹ A hazánkban szintén kevésbé ismert Chantal Szent Franciska⁷² is bemutatásra került, mint előkelő származású árván maradt lány, akit társalkodónője mulatozásra és cicomázkodásra csábít. A szent életű lány természetesen ellenállt a kísértésnek és később egy igazhitű erényes ifjúval váltott jegyet és elvonultságban, elmélkedéssel és imával, jó cselekedettel és a szentségek gyakoribb vételével készült e fontos lépésre.⁷³

Az említett szentek mellett – igaz ritkábban – feltűntek azok a női szentek, akik példaértékű feleségként, vagy édesanyaként is az egyház mintaképeivé váltak. Így szinte minden imakönyvben találkozhatunk Mária édesanyjával, Szent Annával, akiről a női élet szükséghelyzeteinek egész sorában példát lehetett venni: eljegyzés előtt, boldog házasságban, gyermektelenségben, nehéz szülésben, özvegységben, imádságos magatartásban, gyermeknevelésben, jótékonykodásban, elesettek pártfogásában.⁷⁴ Ott találjuk a nők között az első magyar királynak, Szent Istvánnak a feleségét Boldog Gizellát, aki feleségként mindvégig hűséges és mélyen vallásos maradt.⁷⁵ Szent Blanka is megjelenik, aki Szent Lajos édesanyjaként, özvegyen is anyai hivatásának élt és mindvégig fia mellett állt, buzgó vallássosságra tanítva őt.⁷⁶ [...] aki királyi gyermekének azt mondta: inkább szeretnélek ravatalon látni, mint tudni, hogy bűnnel az Istent megbántottad [...].⁷⁷ Végül Árpádházi

69 *Mária hű leánya* 1894. 145.

70 Az imakönyvben olvasható epizód alapján Oliér Jakabot nem sikerült egyik ismert (Piacenzai, Salez, Griesinger, Marchiai) Boldog Jakabbal sem azonosítani.

71 A katolikus egyház két Szent Ödönt is ismer. Egyikőjük Kelet-Anglia királya, aki vértanú halált halt hitéért (841–870), a másikuk Cantenburyi érsek és teológus volt (1170–1240). Az imakönyvben leírt epizód egyikőjük élettörténetében sem található meg. MKL 2005. X. 291.

72 Chantal Szent Franciska (1572–1641) boldog házasság és hat gyermekszülés után özvegyült meg. Ezt követően két társával megalapította a vizitációs nővérek rendjét. MKL 2000. V. 878.

73 *Mária hű leánya* 1894. 163.

74 Nevét és élete egyes eseményeit a Jakab apokrif evangéliumból ismerjük. Jakab művében a hosszú ideig gyermektelen asszony volt Szűz Mária édesanyja. A legenda szerint még megélte a kis Jézus születését. Ő az ügyes-bajos gondokkal küzdő nők legfőbb védőszentje. MKL 1993. I. 292–295.

75 Boldog Gizella az első magyar királynak Istvánnak a felesége. A bajor származású hercegnő mélyen vallásos, imádságos lelkű nő volt, kolostorba akart vonulni. Szülei kívánságára ment feleségül a magyar királyhoz (985–1065?). MKL IV. 1998. 111–113.

76 Szent Blankát (1188–1252) hivatalosan nem avatták szentté, de az őt övező tisztelet miatt a köztudatba így rögzült alakja. MKL I. 1993. 869.

77 *Mária, légy anyám!* 1938. 19–20.

Szent Erzsébetet⁷⁸ és Chantal Franciskát említhetjük újra, ezúttal mint különösen jámbor feleséget és édesanyát. A személyükhöz fűzött imákban, nem az átlagos-tól eltérő életszentségük, csodáik, misztikus Istentapasztalásuk, szerzetesrendbe lépésük került előtérbe, hanem azok a tulajdonságaik, amelyek egy hétköznapi asszony számára is elérhetőek. Így Chantal Franciskában azt a nőt jeleníti meg az imaszöveg [...] *aki gyermekeinek neveléséért mindent megtett és a szentség koronáját vesztette el [...]*,⁷⁹ Árpádházi Szent Erzsébetről pedig a következőt olvashatjuk: *a bűnbánat öltönyében vezekelt és kísérte figyelemmel gyermekeinek nevelését és többre becsülte az Istentől ráért vesztéseget, mint a császári koronát.*⁸⁰ Az idézett történetek rámutatnak arra, hogy a szentek élet gyakorlatilag „igény szerint” kiszínezhető és alakítható volt. A lényeg a megjeleníteni kívánt erényen volt, ehhez kellett az életrajz epizódjait igazítani vagy bizonyos részeit hangsúlyossá tenni.

Mária a legfőbb modell

A 19–20. század fordulójának nőkről folytatott diskurzusa a feleség-anya-háziasasszony hármas szerepkörben jelölte ki az asszonyok helyét. Ebben a tekintetben a laikus és az egyházi közbeszédben nem volt véleménykülönbség. Egy-egyesen a házioltár papnőiként, a házi tűzhely őrzőiként, a családi oltár szolgálóiként aposztrofálták őket. Ezek a kifejezések azt is jelzik, hogy ez a szerepkör szinte szakrális jelentéssel bírt.⁸¹ Természetes volt tehát, hogy a katolikus egyház Szűz Máriát állította a legfontosabb példaképül hívei elé.⁸² Mária az édesanya, az ács felesége, a gyermeket nevelő szülő volt a legfőbb mértékadó modell, ahogy ezt a híres magyar piarista pap, Sik Sándor *Dicsőség! Békesség!* című imádságoskönyvében olvashatjuk:

A Boldogságos Szűz valódi tisztelete abban áll, hogy őt mindenekelőtt példányképpül vegyük, s életünket az ő élete szerint szabályozzuk. Erre kell törekedni minden kereszténynek: mer Mária élete rövid foglalata a keresztény minden kötelességének és tökéletességének. A hívőknek folyton e szűztől kell megtanulnia, hogy mit kell kerülni, elhagyni, javítani, megtartani és gyakorolnia. Istennek az volt a szándéka, hogy Mária életében a leghősiebb erények példáját és mintaképét állítsa elénk. Elmélkedjünk tehát minél gyakrabban a fölött, mit és hogyan tett Mária, és tapasztalni fogjuk, mily hatékony az ő példája. Ez nem csak biztos életszabályul fog szolgálni

78 A külföldön Magyarországi, illetve Tübingiai Erzsébetként (1207–1231) is ismert szent II. Andrásh magyar király és Merániai Gertrúd gyermeke volt. Férje tübingiai Lajos örgróf volt, akivel boldog házasságban élt. Három gyermekük született. MKL II. 1996. 281–285.

79 *Mária, légy anyám!* 1938. 19–20.

80 *Mária, légy anyám!* 1938. 19–20.

81 Pukánszky 2006. 32.

82 McLeud 1988. 152.

*számunkra, hanem az egyedül neki sajátos szép, meleg jámborság által lelkésíteni és erősíteni is fog bennünket.*⁸³

Mária élete jól ismert volt, nála hitelesebb, meggyőzőbb példaképet aligha lehetett találni. Tiszteletében az egyház megvalósította a nők felé fordulást, másrészt pedig egy elfogadható pozitív nőképet mutatott fel.⁸⁴ Itt nyilván nem egy új ideál megalkotásáról volt szó, inkább csak bizonyos tulajdonságok (anyaság, jámbor, engedelmes és alázatos nő) előtérbe helyezéséről, ahogy ezt a szentek esetében is láthattuk. A következő fohászban erről olvashatunk:

*Lebegjen előttem szüntelen a tisztaság liliomának, a boldogságos szűz Máriának szeplőtelen példája, hogy az élet ösvényén az ő nyomdokait kövessem. Szerényen magányba vonulva élt ő, egész alázatossággal hódolva szent akaratoknak, szelidség, angyali tisztaság, béketűrés voltak a szép erények, melyek őt előtted oly kedvessé tették; add, hogy ezek által igyekezzem én is megnyerni szent tetszésedet.*⁸⁵

A korábbi égi királynő, fájdalmas anya, közbenjáró, csodatévő Mária anyai alakja mellett az erényes keresztény nő került a középpontba.⁸⁶

*De kiváltképp erényeiben, főleg a szent tisztaságban kövesd Máriát. Irtózzál a fajtalan gondolatoktól, kívánságoktól, beszédektől és cselekedetektől. Csak az tiszteli igazán Máriát, ki szent tisztaságban is hozzá hasonlóvá lenni iparkodik.*⁸⁷

*A tisztaság megtartásáért, nem csak imádkozni kell, hanem némi önsanyargatást is gyakorolni. A köteles böjtökön kívül Szűz Mária tiszteletére is böjtölj. [...] Tartsd féken szemeidet; veszedelmes arra nézni, amit megkívánni nem szabad. [...] Jámbor könyveket olvass, hogy hitedben és a vallás szertartásaiban tudományod növekedjék. [...] mulatságok alkalmával ne feledd, hogy keresztény vagy és Szűz Mária híve.*⁸⁸

*Őrizz meg, Uram! a szűz ártatlanság legfőbb ellenségeitől, a hiúságtól és tetszelgéstől. Zárd el füleimet és szívemet a hizelgés és csábítás bármi veszélytelennek látszó szavaira. Gerjessz bennem megvetést és irtózást minden olyastól, mi miatt én magam s a te mindent látó tiszta szemeid előtt pirulnom kellene.*⁸⁹

83 *Dicsőség! Békesség!* 1944. 626.

84 Schlögl 1995. 17.

85 Vezércsillag az örök üdv elnyerésére 1860. 380.

86 Schlögl 1995. 37.

87 *Dicsértessék a Jézus Krisztus* 189? 171.

88 *Mária kongreganisták kézikönyve* é.n. 89.

89 *Hajadonok őrangyala* 1858, 268.

A fiatal lányok számára felkínált imaszövegek jól szemléltetik, hogy a teljes bizalmatlanság jellemezte a katolikus vélekedést, mindenben, ami az akkor kibontakozó modern polgári világhoz tartozott, az erkölcsöket romboló bűn lehetőségét látott. A kor extrémításra, erotikára, szentimentalizmusra hajló végzet asszonya (*femme fatal*) szimbolikus alakjának ellenpólusaként a keresztény tisztaságot, szüzieséget és engedelmességet megtestesítő szeplőtelenül fogantatott Mária alakját emelte legfőbb példaképpé.⁹⁰ Ennek megfelelően a „máriás” erények tudatosítása már a női életre való felkészítésben fontos szerepet kapott. Az imakönyvek címében és szövegeiben felbukkanó *Mária hű leánya* és *Mária gyermekei* kifejezések szintén erre utalnak. Az ekkor meginduló katolikus lánynevelés legfőbb alappilléret képezte ez a gondolat. Olyan hívó szóként működött, amelytől a klérus azt remélte, hogy a hívek, jelen esetben a fiatal lányok és asszonyok ellenállnak a kor kísértéseinek és távol maradnak a bűnös úttól. Ez fontos volt, hiszen a nőkön, anyákon keresztül a papság az egész társadalom erkölcsi, vallási, mentális megújulását is megvalósíthatónak látta. Máriának mint második, tökéletes Évának a középpontba állítása ezt a tanítást húzta alá.

Az 1854-ben elfogadott szeplőtelen fogantatás dogmája deklarálta az egyháznak ezt az elképzelését. A dogma kihirdetése és az ezzel meginduló ún. „Máriás évszázad” jól illeszkedett az egyház szekularizációs folyamatok miatt szükségessé vált belső konszolidációjába.⁹¹ Wolfgang Beinert vélekedése szerint az ellenreformáció óta Mária mint a különбözőség, az önbizonyosság jelképe jelent meg. Alakja mindig akkor lett előhívva, ha a katolikus identitás, fölény megerősítésére volt szükség. A 19. század vallási életében Európa szerte megfigyelhető visszaesés újra ilyen helyzetet teremtett. Ennek ellensúlyozására bizonyos speciálisan katolikus vallási tanokat és viselkedési módokat újraélesztettek, hogy így is formálják az egységes katolikus tudatot és a hívőket szigorúan alhatárolják a világnézeti konkurensektől. Ebben a katolikus élet revitalizálására irányuló elképzelésben tanúi lehetünk a Mária ájtatosságok szokatlan dinamikájának és ezek mobilizáló erejének. Ezek mentén számos társulat alakult, Mária-Világkongresszusokat, Mária-szombatokat, ima-kilencedeket, ima-nyolcadokat, máriás öt éves terveket szerveztek.⁹² Kegyszobor másolatokat utaztattak körbe, népeket ajánlottak Má-

90 Hasonló megállapításokat tesz Smid Bernadett is a Mária Kongreganista lányok számára kiadott sajtótermékek, illetve a 19-20. század fordulóján újra népszerűvé váló Immaculata ábrázolások elemzésekor. „A jezsuiták a 20. században igyekeztek Mária alakján, ábrázolásán keresztül érzékeltetni: az Okosság, az Igazságosság, a Mértékletesség és az Erősség (Stabat Mater) forrásaként jelenítették meg az ifjúság előtt.” Smid 2015. 75–96. különösen: 86–93.

91 A periódust a Szeplőtelen fogantatás (1854) és a Mennybevétel (1950) dogmája foglalta kezretbe. A felvilágosodás és a racionalizmus által háttérbe szorult Mária-tisztelet ebben az időben újra felvirágzott és nagyon népszerű lett. Beinert 1984. 71–85.; Söveges 2007. 221–223.

92 A Mária személyét s tiszteletét középpontba helyező nemzeti kongresszusok a vizsgált korszakban: Livorno 1895, Torino 1898, Lyon 1898; nemzetközi kongresszusok: Fribourg 1902, Róma 1904, Einsiedeln 1906, Zaragoza 1908, Salzburg 1910, Trier 1912. MKL 2003. VIII. 652.

ria Szívébe, könyveket adtak ki életéről,⁹³ folyóiratokat⁹⁴ jelentettek meg. Mária újbóli és gyakori megjelenései ugyancsak erősítették kultuszának erősödését.⁹⁵

Összegzésül

Az imaszövegeket olvasva kitapintható, hogy a klérus tagjai igyekeztek olyan példaképeket állítani hívő asszonyaik és lányaik elé, amelyekről úgy vélték, hogy hathatósan tudják majd ellensúlyozni a korszak vonzó Nóráit, Bouvarinéit, Anna Kareninait. Olyan mintákra volt szükség, amivel azonosulni lehetett, amelyben ellentmondások nélkül egységbe lehetett hozni az egyházasan kegyes hitet és a hétköznapi polgári egzisztencia megőrzésének igényét.⁹⁶ Ez nem volt könnyű, hiszen a katolikus keresztény és a városi polgár szerepe nem feltétlenül esett egybe. Választható, egymással variálható szerepkörök voltak, összeegyeztetésük erőfeszítést igényelt a hívőktől.⁹⁷ A klérus tagjai világos útmutatást adtak ebben a helyzetben: hasonlóvá válni a legfőbb példaképhez, Szűz Máriához és az ő érényeit (tisztaság, engedelmesség, lemondás) utánozva a család oltárának papnőivé válni. A szentek életútjaiban is a máriás érényeket emelték ki az ima- és elmélkedés szövegek szerzői. Szinte görcsösen ragaszkodtak ezekhez, mert a modern világban lesekedő veszélyforrásokkal szemben csak e szigorú tiltásokban láttak védelmet. Ez az elképzelés az általam vizsgált imakönyvekben az 1850-es évek végétől egészen az 1940-es évekig bezáróan változatlan maradt. Míg azonban a társadalomban a legkülönbébb funkciójú életterületek differenciálódásának lehetünk tanúi, addig az egyház konzerválta álláspontját, megnehezítve ezzel a különféle szerepek összeegyeztetésének lehetőségét.

93 A korszak legismertebb Mária életrajzai Magyarországon: Munkay János: *A boldogságos Szűz Máriának élete*. Pest, Bucsánszky, 1854.; Intay Vazul András: *Jézus és Mária élete*. Pest, Emich Gusztáv Nyomdája, 1867.; Lévy Mihály: *A boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szenthelyei, legendái* – művelt nagyközönség számára. Budapest, Franklin Társulat, 1935.; Kühár Flóris: *Szűz Mária élete*. Budapest, Szent István Társulat, 1938.

94 Ilyen volt például: Nagyasszonyunk, Mária kongregáció, Rózsafüzér Királynője, Mária Virágoskertje.

95 Labouré Katalin látomása – 1830., La Salette – 1846., Lourdes – 1854., Fatima – 1917.

96 Schlögl 1995. 17.

97 Schlögl 1993. 110–111.

A szexualitás kérdésköre

Egy dolog kétségtelen. A modern Magyarország fejlődése lépést tart a külföldével, bajaik tehát közösek: a középosztály elszegényedése, a házasságok számának apadása nálunk is ijesztően mutatkozik. Tehát a nőkérdés is mind sürgetőbben fogja a társadalmat megmozgatni. Keresztény irányítását ne engedjük a kezünkől kisiklani.⁹⁸

Így zárta a Katolikus Szemle hasábjain három részes női emancipációról szóló tanulmányát 1900-ban Vetési József, a kor neves katolikus újságírója.⁹⁹ A cikk szerzője arra figyelmezteti a keresztény értelmiségi olvasói kört, hogy a nők ügyével, szerepkörével és helyzetével az egyháznak is foglalkoznia kell. Keresztény válaszokat kell adnia a formálódó polgári társadalom nőket is érintő kérdéseire, így például a nők oktatásának, munkavállalásának, jogi helyzetének, családban betöltött szerepkörének ügyére. E fontos közéleti kérdések mellett, olyan látszólag jelentéktelenebb ügyek is egyházi állásfoglalást kívántak, mint a nők szexuális viselkedése és morálja. Az okok között elsősorban azoknak a jelentős társadalmi és szellemi mozgalmaknak (naturalizmus, feminizmus, pszichoanalízis) a megjelenését és hatását kell látnunk, amelyek kapcsán a szexualitás kérdése az emberi szabadság általánosabb problémakörének részeként megjelent a kor nyilvános diskurzusában, illetve a hagyományos (irodalom, képzőművészet) és a modern (fénykép, film) médiumokban.¹⁰⁰

A szexualitás kérdésköre a 19–20. század fordulóján

Maga a szexualitás fogalma is egy új, mesterséges konstrukció volt, ekkor került be a köznyelvi használatba.¹⁰¹ Gyökerei a 18. századig nyúlnak vissza, amikor a

⁹⁸ Katolikus Szemle 1900/10: 898. (Vetési József: A nőemancipáció).

⁹⁹ A Katolikus Szemle a korszak legnagyobb egyházi kiadójának, a Szent István Társulatnak irodalmi és tudományos folyóirata volt 1887–1944 között. Az egykor papnak készülő Vetési József (1860–1909) bölcséleti doktor és újságíró számos cikket írt a lapnak. Színnyei 1891–1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

¹⁰⁰ Szigeti 2002.

¹⁰¹ Az egyén nemét leíró szex főnévből képzett szexuális melléknév jelentést csak a 18. században kezdték kiterjeszteni a nemzésre. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy a biológia és az orvostudomány egyre gyorsabb ütemű fejlődése lehetővé tette az anatómiai sajátosságok és a viselkedés összefüggéseinek megállapítását. Például azt, hogy a növények és állatok is nemi lények, s nemük erősen befolyásolja viselkedésüket. A szex és a szexualitás fogalma így új dimenziót kapott, és a 19. század folyamán egy sor újabb és pontosabb megjelöléssel bővült. Megjelentek például a „szexuális vágy”, a „szexuális funkció”, a „szexuális aktus” fogalmak. Michel Foucault mutatott rá arra, hogy a fogalmak bővülése és pontosabbá válása mellett a 19. században egyre növekedett a témáról folytatott diskurzusok száma is, legalábbis jogi és orvosi vonatkozásban. A szexuális viselkedés pszichológiai tanulmányozása – vagyis a szexuális szerepek, képességek, motivációk és teljesítmények komolyabb vizsgálata – azonban a 19. században épphogy megkezdődött, s csak a 20. században bontakozott ki. Bővebben lásd: Szilágyi 2005. 11–13., Foucault 1999. 19–52., Frevert 1986. 129–130.

szexualitás dolgairól való gondolkodás alapvetően megváltozott. Kialakulóban volt egy újfajta látásmód, amelyet a szabadságról, individualizmusról, természeti törvényről folyó 19. századi diskurzusok és a rohamosan fejlődő orvostudomány formáltak.¹⁰² A 19. század előtt a nemi élet témaköre az emberi élet szerves részét képezte, a koraujkori állam e kérdéseket csak a házasság vonatkozásában vette figyelembe, és fontos szocioökonómiai, büntetőjogi ügyekkel kapcsolta egybe.¹⁰³ Elsősorban a nők szexuális reprodukív szerepére fókuszált, hiszen annak anyagi vonatkozásai is voltak. Ennek megfelelően a közélet meghatározó szereplői kétféle szexuális viselkedésformából indultak ki: a házasságon belüliből és a házasságon kívüliből. Mivel a házasságon kívüli kapcsolatból született gyermekben problémát láttak (a közösségnek kellett felnevelni), a testi kapcsolat egyedüli helyéül a házasságot jelölték meg. Minden egyéb más szexuális forma kívül esett az elfogadhatón.¹⁰⁴ E gondolat közbeszédben való egyre gyakoribb kifejtése mögött azt is látnunk kell, hogy a nők szexuális reprodukív szerepe aggodalommal töltötte el az új európai elitet. A kor vezető férfijai attól féltek, hogy a nő viselkedésével szétszakíthatja, szétrombolhatja a társadalmi rendet. Ebből adódóan szükségesnek tartották a nemi élet legális és következetes figyelését és korlátozását.¹⁰⁵ Egy olyan morális ideált, viselkedési mintát alakítottak ki a társadalom jólétének érdekében, amelyben a moralitást összekapcsolták a szexualitással. A nők ebben az elképzelésben egyszerre voltak erővel teli és gyenge egyének. Gyengék és jelentéktelenek voltak abban az értelemben, hogy másodlagos és engedelmes szerepet osztottak rájuk. Ugyanakkor jelentős is volt a szerepük, hiszen a privát szférába tolva őket, szexuális erőt ruháztak rájuk, hiszen ők voltak azok, akik gyermekeket szültek, és az ő dolguk volt a család és a társadalom morális rendjének fenntartása.¹⁰⁶

Mindezen folyamatok hatására a szexualitás a polgári korszak egy fontos témájává vált és ebből az egyház sem vonhatta és nem is vonta ki magát. Azonban, míg a világi intézmények és nyilvánosság fórumainak e témában folytatott diskurzusairól könyvtárnyi irodalommal rendelkezünk, addig az egyház álláspontjáról, különösen Magyarországon, nagyon hiányosak a feldolgozások. Sőt, néha az a benyomása a kutatónak, hogy szinte tabusítva lett az utóbbi évtizedekben ez a téma és egyfajta szemérmes hallgatás övezi. Nem vállalkozom arra, hogy a korabeli magyar katolikus egyház szexualitásról kialakított álláspontját a maga teljességében áttekintsem. Csupán a 19–20. század fordulóján (1885–1925) Magyarországon kiadott katolikus, elsősorban nők, fiatal lányok és ifjak számára összeállított imakönyvek, elmélkedésgyűjtemények szövegeiben közvetített nézeteket kívánom elemezni, és a kortárs közvélemény álláspontjával összevetni. Célom az egyház évszázadok során formált toposzának – mely szerint a test a

102 Hull 1988. 49.

103 Hull 1988. 50–51.

104 Hull 1988. 52.

105 Fuchs – Thompson 2005. 24.

106 Fuchs – Thompson 2005. 34.

Szentlélek temploma¹⁰⁷ – és az ebből fakadó szexuális viselkedés egyházi megítélésének és normáinak bemutatása, értelmezése. Arra keresem a választ, hol jelölte ki a korabeli klérus a szexualitás elfogadható határait, és miként érvelt e határok kijelölésekor. Azaz, nem egy, a katolikus egyházhoz kapcsolódó teológiai tételt mutatok be. Sokkal inkább azokat az álláspontokat, amelyekkel a hívő találkozhatott a mindennapi vallásgyakorlást segítő ima- és elmélkedésszövegek olvasása közben, és hatással lehettek mentalitására és mindennapi viselkedésének formálására.

Középpontban a tisztaság erénye

Én édes Istenem és Atyám! vajha gyakrabban s jól meggondolnám, hogy az erény a valódi szépség, s hogy a szelidség és szemérmesség nem mem legszebb diszei [...] Oh a test szépsége elhervad, mint a virág! – Oh a czifraság nem szerez nekem semmi értéket és el nem fedi hibáimat. – Az emberek kedvezése, dicsérete s hizelkedése nem tesznek engem jobbá, mint vagyok. Csak a tiszta szív, az ártatlan és feddhetetlen élet tesznek kedvessé előtted és az okos s jó emberek előtt. [...] Minden bűnre való alkalmat el fogok távoztatni. Minden szabad vagy titkos társalkodást a másnemű személyekkel szorgalmasan elkerülök, sem énekelni, sem beszélni, sem hallgatni, sem cselekedni vagy helyben hagyni nem fogok olyasmit, mi a szüzességgel ellenkezik. Ruházatomban, beszédemben s mozdulatimban kicsapongó, könnyelmű s vakmerő nem leszek. Ez a szentelenek szokása, kikhez én nem akarok tartozni. Sőt úgy fogom magam viselni, hogy mindenki láthassa, mikép én szívemben az erényt szeretem és a bünt utálok. A szemérmesség legyen ártatlanságomnak őrzője s ifjuságomnak és nememnek disze!

Kegyelmes Úr Isten! segíts meg szent malasztoddal, hogy nememnek még más hibáitól is őrizkedjem. Add, hogy szelid, nyájas és béketűrő is legyek; nehogy idővel oly ellenkező és haragos czívakodó váljak belőlem, kivel senki ki nem jöhet, kinek soha nincs nyugalmas békessége, és ki másnak sem hagy békét. [...].¹⁰⁸ (kiemelések a szerzőtől)

Áts Benjamin népszerű Közép Arany Korona című imakönyvében olvasható a fenti imaszöveg Szűzek imádsága címen. Sok-sok ilyen, és hasonló imát találhatunk a korszak imakönyveiben. Így meglehetősen hosszú lista állítható össze azokból az erényekből, amelyek mentén megrajzolták a szerzők az ideális keresztény nő

¹⁰⁷ A gyakran használt kép eredetét Szent Pál korinthusiakhoz írott levelének szavaira lehet visszavezetni: *Nem tudjátok, hogy aki tisztátalannal egyesül, az egy testté lesz vele? Az Írásban ugyanis ez áll: Ketten egy testté lesznek. Aki azonban az Úrral egyesül, egy lélek vele. Minden bűn, amelyet az ember elkövet, a testén kívül van, de a kicsapongó a tulajdon teste ellen vét. Nem tudjátok, hogy testetek a bemetek lakó Szentlélek temploma, akit Istentől kaptatok? Nem tudjátok, hogy nem vagytok a magatokéi? Nagy volt a váltságdíjatok! Dicsőítsétek meg tehát Istent testetekben.* (1 Kor. 6, 16–20.)

¹⁰⁸ Közép Arany Korona 1899. 311–313.

alapvonásait. Ezek alapján a modell a szerény, alázatos, szerető szívű, erős lelkű, áhítatos, megértő, kegyes, bölcs, hűséges, könyörületes, az Urat félő, mások boldogságán munkálkodó, áldozatkész, nemes lelkű, csendes, halk, nem pletykás, a jó kedély, ízlés őrzője, odaadó, engedelmes, lemondó tiszta szívű és lelkű, mérsékletes (táncban, ruhában, szórakozásban, érzékiségben, gondolkodásban), ártatlan, romlatlan, fegyelmezett erkölcsű, önmegtagadó, feddhetetlen, lilium tisztaságú, érzékiséget leküzdeni tudó, nem paráználkodik, nem buja, szorgalmas, házias, takarékos, kötelességtudó, nem dorbézoló, nem cicomázkodik nő volt. Az erénykatalógusként is funkcionáló hosszú listából látható, hogy a sok általános érvényű és vallásos lelkületet segítő tulajdonság mellett kiemelkedően sok irányul a nő erkölcsösségére, ami legfőképp a testi tisztaságot és romlatlanságot jelentette. Az imák sokasága egyértelműen azt mutatja, hogy a középpontba állított tisztaság erénye elsősorban etikai értelmezést nyert a korszakban. A polgári világból érkező veszélyektől való mentességet, a testi tisztaságot és romlatlanságot értették elsősorban alatta. Ezek megőrzéséért volt leginkább kíváncsi fohászkodnia a fiatal lányoknak és az őket nevelő anyáknak. Ez a legtöbb imában és elmélkedésben központi témaként kerül elő.

A tiszta szív visz Istenhez az égbe. Az érzékiség lehúzza a földbe, sárba, bűnbe. Az érzékiség leküzdése felemel, ég felé irányítja lelkünk szárnyait. [...] A tisztaság Jézus iránti szeretetünk próbaköve. [...] Mily szép a tisztaszívű, tisztaarcú, nőies szemérméből fenségessé váló leány! Igazán, nemesen, boldogítóan megszeretni csakis tisztaszívű leányt lehet. A nőiesség, amely a nőt az állatiasságból felemeli a férfi előtt – a tisztaságban nyeri glóriáját. A tisztaság elleni bűnök a legborzasztóbb hatásúak. Elmélkedjünk fölötté! [...] A tisztátalan lélek útja egyenesen a pokolba visz. [...] A tisztátalanság tönkreteszi a szellemet. Széptől, jótól, nemestől elvon a tisztátalan szenvedély. [...] a szellem elsatnyul, az értelem elsötétül; az ész, gondolkodás, emlékezés ereje gyöngül. Az ambíciók letörpülnek. A szellem egyre fogy és amellet terpeszkedve nő az emberben az állat. Tönkreteszi a testet. Kíri az arcból, a gyűrött vonásokból, a bizonytalan nézésű szemből. Mily rút, ocsmány, állati a tisztaságát elvesztett nőnek képe! [...] A tiszta leány névre nem elég az, hogy csupán testében érintetlen legyen. Tiszta leány az, akinek nemcsak tettei, hanem érzései, beszédei, olvasmányai, örömei, vágyai és gondolatai is tiszták; öltözködése, viselkedése, szórakozása is a szent tisztaságnak megfelelőek. [...] Mi tulajdonképpen a tisztaság? A lélek uralkodása a test érzéki vágyai és gyönyörei fölött.¹⁰⁹

A szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a tisztaság erényének gyakorlása az egyén egész életét formáló habitus és morális hozzáállás is volt, melyen folyamatosan munkálkodnia kellett a keresztény lányoknak.

Az imakönyvek szerzői, Blaskó Máriához hasonlóan elsősorban lányoknak címezték útmutatásaikat, az ő erkölceikért és tisztaságukért aggódtak leginkább, a

109 *Imádság és élet* 1923. 63.

fiúkról szinte szó sem esik a felhasznált katolikus forrásokban. A háttérben vélhetőleg az a sokat hangoztatott általános elképzelés állt, mely szerint a nő erkölcssein keresztül vezet az út az erkölcsös társadalomhoz, hiszen kezében van, illetve lesz családanyaként a gyermekek nevelésének felelőssége. A tisztaság erénye ilyen módon tehát nem pusztán az egyén üdvözlésének a záloga volt, hanem jóval tágabb kontextusba helyeződött és az egész társadalom boldogulásának kulcsává is vált. Fogalma egy normatív jellegű, etikai, teológiai értelmezést nyert és az ártatlanság, szüzesség, rendezett, nem öncélú szexualitás, evilági hiúságoktól való mentesség, büntelenség kifejezéseinek szinonimájaként jelent meg. Jelentésében a sok rizikót, fenyegetést magában rejtő hétköznapi életben megvalósuló sikeres morális életvitel, belső tartás került a középpontba.¹¹⁰

A testiség témája

Az egyházi beszéd ugyanúgy, mint a századforduló évtizedeinek világi közbeszéde, került a testiség témáját, pontosabban direkt módon nem beszélt arról. A testi tisztaság piedesztálra állításán keresztül, képekkel, kódolt kifejezések és szavak segítségével fejezte ki a szexualitásról, testiségről alkotott elképzeléseit a – „nő legundorítóbb és legutálatosabb tulajdonságának” tartva a szemérmertelenséget.¹¹¹ Míg a szavak többségét tabusította, ezzel a sajátos, metaforikus nyelvezet segítségével a szexualitás minden megnyilvánulását szabályozta.¹¹²

Nemde, kedves hugom, helyesen döntött a kertész? Mily szép virág is a lilium! Mily előkelő és nemes a tartása. Lágyan hajladozó kehelyszája, mint ha csak azt suttogná: vigyázz magadra és ne légy soha közönséges! A mily édes, bájos az illata! Az is azt leheli, susogja: őrizd meg szíved nemességét, érintetlen tisztaságodat. Sértetlen, ragyogóan tiszta leveleit néhány aranyos erecske élénkíti s ezek hótiszta levelek is mintha azt mondanák a szemlélőnek: ugye, mily szép a hószív-lélek, az ártatlanság! Mily kedves látvány, midőn reggeli harmatfürdője után habfehér koronáján ragyogó harmatcseppek tündöklének és minden cseppből egy-egy napocska sugárzik feléd, édesen kérve téged: légy te is tiszta, szép; vigyázz szíved liliumára.¹¹³

A fenti, Mária-lányokhoz írott elmélkedés jól szemlélteti, hogy melyek voltak azok a kodifikált képek és célzások, amelyekhez előszeretettel nyúltak a női testiség leírásakor a katolikus értelmiség tagjai. Leggyakrabban a tisztaság szimbólumaként ismert virágok (rózsa, lilium) fejlődése és sajátosságai képezték a párhuzam alapját, hiszen a szó szoros értelmében lehetőséget adtak a téma virágnyelven való tárgyalására. Ez volt tehát a nyelvi közleményeknek az a rendszere,

¹¹⁰ Lexikon für Theologie und Kirche, továbbiakban: LThK VIII. 1963. 1143–1149.

¹¹¹ Magyar 1895. 259.

¹¹² Foucault 1999. 19.

¹¹³ Jámor 1915. 11.

amelyen belül megengedetté vált a nemiségről való beszéd.¹¹⁴ Az itt elemzett könyvek szövegei arra engednek következtetni, hogy egy meglehetősen egységesen alkalmazott fogalmi hálóról van szó, legalábbis az imák, elmélkedések műfajában.¹¹⁵ Nyilvánvalóan maga a műfaj is indokolja ezt a képi megjelenítést. Ugyanakkor számos olyan forrásszöveggel is rendelkezünk, amelyek azt sejtetik, hogy e virágnyelv mögött nem pusztán a szemérmesség nyelvi kommunikációját kell látnunk, hanem egy tudatos, tudományos felvilágosítás–ellenességet is. A korabeli katolikus felfogás szerint ugyanis, a felvilágosítás célja nem az „élet nagy vegykamrájába való tudós belátás” elérése volt, hanem a gyermekek erkölcsi védelme, ezen belül is az „akarat ellenálló erejének a kiképzése”.¹¹⁶ Arról egyébként is kevés adattal rendelkezünk, hogy a nők mennyit tudtak a szexualitásról. Kádár Judit tanulmányában egy további fontos szempontra is felhívja a figyelmet: „Miközben a szexualitásról szóló szabadabb diskurzus hatására az 1910-es években az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felében is megjelent a pedagógia új ága, a német nyelvű művekre támaszkodó szexuális pedagógia, melynek célkitűzése az ifjúság felvilágosítása volt, Magyarországon a nemi felvilágosítást szolgáló könyveknek is a keresztény normákhoz kellett igazodniuk. E kiadványok, köztük a középiskolai hajadon lányok, fiatal férjezett nők és külön a női cselédek számára összeállított életvezetési kalauzok jelentős részének szerzői is az egyház, illetve valamelyik szervezetének tagjai köréből kerültek ki.”¹¹⁷ Ez is a tabusítás részét képezte, ahogy arról Dr. Csaba Margit nagylányoknak írott 1934-es felvilágosító könyvében olvashatunk. A katolikus orvosnő véleménye szerint a házasság előtt álló lányoknak semmi szüksége nincs arra, hogy a nemi életéről részleteket tudjanak meg. Elég, ha férjhezmenetel után megtapasztalják azt, akkor pedig „örüljön, hogy nem tud többet.”¹¹⁸

A katolikus vélekedés szerint a mélységes vallásosság, így például az imák és elmélkedések gyakori újra olvasása, gyakori gyónás, áldozás lehetett az egyik leghatékonyabb eszköze az elvárások és kötelességek memorizálásának és az „érzéki vágyak szabályozásának”.¹¹⁹ Az imádkozó leány, anya, feleség, özvegy a felsorolt kötelességek sorában magát ismerhette fel, az elmélkedések segítségével átgondolhatta saját helyzetét. Az ima funkciójának egyfajta pedagógizálódását figyelhetjük meg ebben, ami a korszak áhítatirodalmi alkotásainak egy jellemző

¹¹⁴ Foucault 1999. 19–20.

¹¹⁵ Jelen tanulmányban kevésbé kapnak szerepet a prédikációk és vallásos tárgyú erkölcsnevelítő olvasmányok. Átfogó feldolgozásuk híján egyelőre csak elszórt adatokkal, de igazolható ez a megállapítás.

¹¹⁶ *Katolikus Szemle* 1908/4: 411. (Dr. Komócsy István: A gyermekek nemi fölvilágosítása).

¹¹⁷ Írt ilyet kamaszlányok számára Bánhegyi Jób bencés pap, Szegedy-Maszák Aladárné és Stumpf Károlyné, a Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetségének elnöke és alelnöke, valamint a keresztény orvosnők nevében felvilágosító könyveket publikáló Csaba Margit doktornő. A témáról bővebben lásd: Kádár 2014. 32.

¹¹⁸ Csaba 1934. 111–112.

¹¹⁹ *Katolikus Szemle* 1908/4: 414. (Dr. Komócsy István: A gyermekek nemi fölvilágosítása).

sajátossága volt.¹²⁰ Ezt a nevelő jelleget erősítették a korszak imakönyveiben újként megjelenő erkölcsnemesítő, moralizáló elmélkedés-betoldások.

A szűzesség a hajadon erénykoszorújában a legszebb gyöngy, lelkének legékesebb kincse, állapotának legmegfelelőbb erénye. Rajta fordul meg minden, vele áll vagy esik minden. Elvesztése fertőzött ifjúság és birtoka nagyobb becsű, mint a világ minden aranya. [...] Légy erkölcsedben tiszta és szemérmes, magadra hagyatva is, gondolataidban és pillantásaidban, testtartásodban és mindenben, amit művelsz. Tested a Szentlélek temploma.¹²¹

Látható tehát, hogy a lány tisztasága kulcsfogalomként és alapmotívummá vált a katolikus ima- és elmélkedésszövegekben. Minden további erényt ebből eredeztettek, így szinte görcsös félelemmel igyekeztek óvni őket a szexualitásnak még csak a gondolatától is. Ennek a belsővé tételét és elmélyítését számos ima szöveggel kívánták az imakönyvek segíteni.

Mindenható Isten! aki az embert saját képedre teremtetted és éppen azért gyűlölsz benne minden tisztátalant: oltsd ki szívemből a fajtalanság lángját, hogy méltó hajléka legyen a Szentléleknek. [...] Add, hogy az élet tiszta örömeit keressem és szeressem és azokat a világ gonosz mulatságaival, léha gyönyöreivel soha össze ne tévesszem, vagy föl ne cseréljem.¹²²

Ez a vélekedés természetesen bőven merített a katolikus egyház évszázados hagyománnyal rendelkező tanításaiból is.¹²³ Az újdonság itt nem a testi tisztaságnak, illetve az azt megjelenítő különféle szimbolikus képeknek a használata volt, hanem annak kitartó tematizálása és ismétlése.¹²⁴ Ahogy a címben szereplő toposz is utal rá, a katolikus klérus és értelmiség ideálja az a lány, illetve nő volt, aki vágyait elnyomva folytonosan a Szentlélek befogadására készítette fel testét, lelkét egyaránt. A kedvelt képet a következőképpen magyarázza egy imaszöveg:

Mindenható Uram, Istenem, ki lelkemet saját hasonlatosságodra teremtetted, ne enegedd, kérlek, hogy valaha bemocskoljam képedet. Te elvesztéssel fenyegeted azokat, kik megszentégtelenítik szent templomodat; az én testem, ó Istenem, a te megszentelt templomod, melyben a Szentlélek lakozik kegyelmével s melyet Jézus Krisztus annyiszor megszentelt imádandó jelenlétével, midőn velem a szentáldozásban egyesült. Azért, ó Istenem, ne

¹²⁰ Saurer 1990a 356.

¹²¹ Mária hú leánya 1930. 105–106.

¹²² Mária gyermeke 1924. 283–284.

¹²³ E szerint a testi vágy bűnnek számított, egyedül a gyermeknemzés céljából létesített nemi kapcsolat fért bele a megengedett kategóriába. A bűnbeesés által azonban „az ember önteltségében elhagyta Istent, s mivel nem engedelmeskedett Istennek, ezért nem tudott önmagával sem engedelmeskedni” írta Szent Ágoston. Szavaival arra utal, hogy a test eredeti tisztaságának elvesztése miatt minden hívőnek folyamatosan őrködni kell saját testi vágyainak megengedése fölött. Bővebben lásd: Szent Ágoston 2006. 255–257.

¹²⁴ Saurer 1990a. 352.

*túrd meg e templomban amaz ocsmányságokat, melyeket olya nagy utálattal gyűlölsz, és ne engedd, hogy szívem vagy testem tisztaságát bármi módon is megsértsem.*¹²⁵

A vágyak féken tartása a házasság alatt is kívánatos volt. Az azonban, hogy mi az elvárt és megengedett az egészség és a szaporodás érdekében, szigorúan tabusítva volt, különösen, ha nőkről volt szó.¹²⁶ Az imák és elmélkedések tanúsága szerint a katolikus felfogás abból az alapvetésből indult ki, hogy a házasság legfőbb célja a gyermekek nemzése, így a szexualitás is csak e keretek között volt megengedhető. Ugyanakkor a születések szabályozása, korlátozása is tiltott volt, ami komoly dilemma elé állította az asszonyokat. Dr. Csaba Margit tanácsadó könyvében számos történettel példázza ezt. Több olyan történetet is leírt leány olvasóinak, amelyben házas asszonyok keresték fel őt abortusz céljából. Megoldásként a vágyak megölését, a házaselet felfüggesztését és a testvéri egymás mellett élést javasolta.¹²⁷

Az imakönyvek nyilvánvalóan nem tárgyalták ezt a témakört ennyire részletesen, csak a gyónáshoz tartozó lelkiismeret vizsgálatok kérdései között bukkant fel olykor a születésszabályozás tilalma. Az azonban az imádságokból és elmélkedés szövegekből is egyértelműen kiderül, hogy az egyházi vélekedés alapvetően kizárta a szexuális aktusnak, mint a házasságot megszentelő szentségi anyagnak, illetve alapvető biológiai igénynek a lehetőségét. Néhol állatiként (lásd fent), néhol a házasság iránti engedelmességből elviselt rosszként olvashatunk róla forrásainkban:

*Aki férjhez megy, számolnia kell azzal, hogy férjének alá lesz rendelve a házaseletben, házastársi kívánságainak bűn terhe alatt köteles megfelelni, nehogy férjét hűtlenségbe, halálos bűnbe kergesse. A csak eszményi házasság leányábránd. Kiváltságos szenteknél, közös megegyezésre, látunk szüzi együttélést házastársakként (Szent Imre) de ez csak közös megegyezésre a kiváltságos lelkek hivatása lehet, éppúgy, mint a szerzetesi élet. De a házasság nem lehet csak érzéki. A házastársak egy lélek is; az is kell, hogy legyenek.*¹²⁸

A szövegek egyben utalnak arra is, hogy a kor szexuális modelljében az aktivitás mindig a férfihez volt rendelve, a nő szerepe passzív volt, ösztön nélküli.¹²⁹ Ennek megfelelően a kor extremitásra, erotikára, szentimentalizmusra hajló végzet asszonya (*femme fatale*) szimbolikus alakjának ellenpólusaként a keresztény tisztaságot, szüzességet és engedelmisséget megtestesítő szeplőtelenül fogantatott Mária alakját emelte legfőbb példaképpé.¹³⁰

125 *Imádságoskönyv egyszersmind kalauz a lelki életre* 1913. 367.

126 Frevert 1986. 130.

127 Csaba 1934. 18.

128 *Imádság és élet* 1923. 549.

129 Hull 1988. 61.

130 Erről bővebben lásd a *Példaképek a női imakönyvekben* című fejezet vonatkozó részeit.

A bűntudat ébren tartása

*Adj nekem szeretetet Te irántad, gyűlöletet enmagam iránt, vonzalmat felebarátaim s undort a csábító, bűnös világ iránt*¹³¹ – olvashatjuk Niedermayer Antal lányok számára összeállított imakönyvében. A szöveg jelzi, hogy a tisztaság hangsúlyozása mellett, a bizalmatlanság volt a katolikus vélekedés másik fő sajátossága. Mindenben, ami az akkor kibontakozó modern polgári világhoz tartozott, az erkölcsöket romboló bűn lehetőségét látta. Minden kihágás, akárcsak gondolati síkon történt is halálos bűnnek számított. Ezért kulcsfontosságú volt a bűntudat ébren tartása, az ösztönök megfékezése és a megfigyelés fontossága. Mindezek a belső világra is kiterjedtek. Már Szent Ágoston óta érvényes az az önmegfigyelési doktrína, amely szerint a bűnös gondolat kerülése miatt szükségünk van az állandóan munkáló belső szemre.¹³² *Cselekedj azon alapos félelem szerint, hogy a mit bűnnek gondolván cselekszünk, hogy ez mindig bűn.* – tanácsolja Molnár József az Égi orgona virágok című imakönyv lelki tükrében.¹³³ Láng Incze 1902-es *Venite Adoremus* című imakönyve szintén a bűntudat ébren tartásának eszközét alkalmazza. Elmélkedésében arra emlékezteti az ifjakat, hogy az özönvíz, Szodoma és Gomorra pusztulása szintén a Isten fajtalankodásért járó büntetése, majd folytatja:¹³⁴

Igy tehát ez a bűn nyilván iszonyat tárgya Isten előtt, valóban ég és föld előtt iszonyat tárgya. Nemcsak az Isten utálja ezt a bűnt, mely az ő képét emberben, Jézus Krisztus tagjait és a Szentlélek templomát minden más bűnnél jobban megbecsteleníti és meggyalázza; az emberek is, ha még oly alávalók és elvetemedettek volnának, ők maguk mégis undort és irtózatot éreznek az ilyesféle bűnösökkel szemben.”¹³⁵

Az elrendelt penitenciák, a kódolt utalások mind arra utalnak, hogy a híveknek is gondot okozott az előírások betartása. A papok pedig – például a gyóntatás intézménye által – tudtak ezekről, olykor vélhetőleg többet is, mint híveik erényeiről, házasságuk sikerességéről. Egyfajta kettősség ragadható meg ebben: a tagadó hallgatás, amivel szemben ott áll a kérdés erkölcsi szempontból történő aprólékos vizsgálata.¹³⁶ A gyónáshoz kapcsolt lelkiismeret vizsgálatok és lelki tükrök, amelyekben olykor meglepően kimerítő részletességgel járták körbe a paráznaság és a házasságtörés témáját szintén a szexuális vétkek halálos bűn voltát igazolják.

Tudnod kell, hogy e két parancsolatnak szabad akaratodból való megszegése, hacsak gondolat és vágygal történik is, mindig halálos véték. Vizsgáld meg tehát magadat: Nem gyönyörködtem-e öntudatosan tisztátalan gondolatok

131 *Magasztaljátok az Urat!* 1903. 40.

132 Pléh 2010. 404.

133 *Égi orgona virágok* 1925. 81.

134 *Venite Adoremus* 1902. 49.

135 *Venite Adoremus* 1902. 49–50.

136 Vergote 2008. 88.

*és vágyakban? Nem gondoltam-e örömet előbbi ilyenemű bűneimre, nem tetszettek-e tudtommal s akaratommal tisztátalan álmaim? Nem mondtam-e parázna beszédek, nem nevettem-e ilyeseket hallván, nem hallgattam-e örömet másokat, nem engedtem-e alattvalóimnak ily beszédekbe ereszkedni? Nem voltak-e jelen gyermekek és más ártatlan személyek? Nem daloltam-e parázna dalokat, nem irtam-e, nem hallgattam-e örömmel ilyeseket, nem tanítottam-e ilyesekre másokat? [...] Nem akartam-e szemtelen járás-kezelés, illetlen ruházat, tisztátalan tekintet, kacintgatás által másokat e bűnre csábítani? Nem történt-e magában a templomban? Nem vétkeztem-e túlságos hízéget, csók, ölegetés, vakmerő érintés által? Nem engedtem-e ilyeseket másoknak? [...] Nem voltam-e éjjel másnemű személyeknél? Nem vétkeztem-e ott valamiképpen a tisztaság ellen? Nem ártatlanok voltak-e még azon személyek, kikkel vétkeztem, nem hízéget, ajándék vagy erőszakkal vittem-e őket ilyes tettekre? Nőültek vagy nőtlének voltak-e? Nem rokonok, nem Istennek szentelt vagy fogadás által szüzesség és tisztaságra kötelezett személyek voltak-e? [...] Nem valami különös módon vittem-e azon cselekedeteket véghez? Nem vonatkozott-e vágyam valami lelketlen teremtményre, állatra?*¹³⁷

Ezáltal „a lelkiismeret-vizsgálatot, mely a hitben az önismeret és az őszinteség gyakorlására való, megfosztják valódi szerepétől, és elsősorban az érzelmi képzelgés és az önkéntelen testi megnyilvánulások kiirtására irányuló önmegfigyelés eszköze lesz.” – írja Antone Vergote, valláslélektan-professzor.¹³⁸ Foucault véleménye szerint a katolikus lelkipásztorkodásban a bűnbocsánat szentségéhez kapcsolódó gyónatás teremtett olyan beszédhelyzetet, amikor némileg feloldódott az engedélyezett szóhasználat, a kodifikált célzások és a metaforák retorikája.¹³⁹ A 18–19. századi gyónatási segédkönyveit vizsgáló Edith Saurer a gyónás morális hasznosságáról írott tanulmányában hasonló következtetésre jutott. Azt hangsúlyozza, hogy a gyónás az egyházi pasztoráció számára a morál, a hűség, az engedelmség, az őszinteség megtanulásának és megtanításának eszközévé vált. Általa volt lehetséges, hogy a pap, akire mint nevelőre tekintettek, közvetítse a hívek felé a bűnnek, mint a viselkedési szabályokról alkotott vallási elképzelésnek a mibenlétét.¹⁴⁰ Ez sokakban ellenérzéseket is keltett, ahogy arról például egy korabeli antiklerikális írásban olvashatunk:

A prédikáló székéből elhitetik a szegény néppel (ti. a papok – a szerz. megjegyzése), hogy a ki az összes titkait, családi magándolgait az ő fülébe nem súgja bele, az pokolba megy. Mi a pokol? A katekizmus erre a kérdésre így felel: „A pokol az a hely, a hol az elkárhozottak lelkei örökké kínlódnak.” Tudjátok mi ez a szó örökké? Elhiszitek-e azt, hogy a jóságos, bölcs, irgalmas

137 *Égi orgona hangok* 1925. 81.

138 Vergote 2008. 87.

139 Foucault 1999. 20–29.

140 Saurer 1990b 143–145.

*isten, azért, mert a papnak nem mondjátok meg valamelyik bűnötöket, örök kínlódásra kárhoztat? Persze, hogy elhiszitek. Az emberi természet olyan, hogy ha valamit sokszor mondanak neki, utoljára elhiszi. Ezzel a gyónással a markában tartja a pap az asszonyt, az asszonynál fogva a gyermekeket, a családnál fogva a férfit is.*¹⁴¹

Milyen megoldást kínált az egyház? Az érzékiség veszélyeinek fő ellenszerei a teljes elzárkózás, elfojtás és az érzelmek tudatos elnyomása voltak. A hívő lányoknak, asszonyoknak folytonosan azon kellett örködniük, hogy ezeket a védelmi funkciókat működésben tartsák, gond esetén pedig lelki vezetőjüktől kérjenek tanácsot.

Összegzésül

A középpontba állított katolikus ima- és elmélkedésszövegek, valamint az ezek mellett felvonultatott egyéb, katolikus források mind arra mutatnak rá, hogy Foucault represszió tézise ebben a kontextusban is teljesen helytálló.

„A házaspár a modell, a norma, az igazság letéteményese, és csakis a házaspárnak van joga ahhoz, hogy beszéljen a titokról. Mind a társadalmi térben, mind otthon, a négy fal között, egyetlen elismert, hasznos hajtó és termékeny színhelye van csak a szexualitásnak: a szülők hálószerobája. Minden, ami ezen kívül van, ködbe vész; az illetendő viselkedés kerüli a testiséget, az illetendő beszéd sterilizálja a nyelvet. Az öncélú szexualitásra pedig – ha nagyon makacsodik, ha maga mutogatóbb a kelleténél – egykettőre rásütik a természetellenesség szégyenbélyegét: ez meg is szabja státusát, és azt is, milyen büntetés jár érte.”¹⁴²

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy – jóllehet a kora újkorban mind az állam, mind az egyház intenzívebbé tette a szexuális viselkedésről folytatott diskurzust – érdekük eltérő volt. Míg az állam a külső rend, a téma fiskális vonatkozásai miatt tartotta ezt fontosnak, addig a katolikus egyház az ember, tágabb vonatkozásban pedig a társadalom egészséges lelki állapotának megőrzésére fókuszált.¹⁴³ A korabeli katolikus egyházi érvrendszernek az egyik legélesebb sarokpontja a néhol állatiként, néhol a házafél iránti engedelmességből elviselt rosszként megjelenő szexuális aktus bűnnel való összekapcsolása volt. A bűn elkerülésének legfőbb eszközeül-, a test tisztaságának túlfokozott mértékű elvárását állították. Különösen a fiatal lányok számára felkínált ima- és elmélkedés szövegekben jelent meg ez markánsan. A piedesztálra állított-, és szakralizált testi tisztaság leírásának

¹⁴¹ Egy római katolikus polgár é.n.

¹⁴² Foucault 1999. 7.

¹⁴³ Fuchs – Thomson 2005. 34.

metaforákból és kódolt célzásokból épített saját nyelvezete mind e köré a gondolat köré épült. Sem az eddig megismert korabeli neológ zsidó, sem pedig a protestáns imakönyvek szövegeiben nem kap olyan kiemelt szerepet a nemi erkölcsök védelmének a kérdése, mint a katolikusoknál. Véleményem szerint itt, tehát a hangsúlyok különbözőségében: a büntudat belsővé tételében, a tabusítás fokában és mértékében, ragadhatjuk meg a katolikus imakönyvekben közvetített álláspont legfőbb sajátosságait. E tekintetben az egyéb kiegészítésül idézett forrásszövegek sem hoztak más eredményt. Nyitva maradt azonban a kérdés: mennyire tudták a szövegek olvasóikat fegyelmezni? Azaz a felkínált ideálképeket mennyiben és hogyan fogadta be az olvasó? Azt feltételezem, hogy sokszor szemérmes hallgatással, máskor az elvárások nyomasztó terhével, és minden bizonnyal sok esetben az előírások ellenében megnyilvánuló természetes viszonyulással.

A zsidó modell

Mirjamok és Deborahák, imakönyvek a modernizálódó zsidó nők szolgálatában

A nő imája egy egész világot ölel fel [...] ¹⁴⁴ – írta Kiss Arnold Mirjám című imakönyve 100. kiadásának előszavában. Tanulmányomban zsidó nők számára írott imádságokon és elmélkedéseken keresztül próbálom meg feltárni ezt a világot. Arra keresem a választ, hogy milyen szerepeket osztottak rá és hol jelölték ki helyét a társadalomban? Vizsgálni kívánom azt is, hogy milyen szerepet kaptak a nők a zsidóság vallási életében a századforduló során. Ismert, hogy a zsidó (és nem mellesleg a női) emancipáció, az asszimiláció korszaka ez Magyarországon, így az is megválaszolandó, hogy hogyan hatottak a nőkre, lányokra mindezek a folyamatok? És végül, egy rövid fejezet erejéig szeretnék kitekintekíteni más felekezetekre is, felvillantva a nőkről, női szerepekről folytatott felekezeti diskurzusok azonosságait és különbségeit.

Kérdéseim megválaszolásához egykor Magyarországon is használatban lévő, zsidó nők számára összeállított imakönyveket használtam fel: Fanny Neuda: *Stunden der Andacht* (1903¹⁹),¹⁴⁵ Daniel Pillitz: *Deborah* (1890⁵ német nyelvű),¹⁴⁶ Kiss

Újévi üdvözlés, képeslap (Nők a zsinagógai karzaton). MILEV K754.

¹⁴⁴ Mirjam 1939. 11.

¹⁴⁵ Fanny Neuda (született Schmiedl) író 1819-ben született a csehországi Eibenschitzben és 1894-ben Meranban halt meg. A nikolsburgi rabbi, Abraham Neuda (1812-1854) felesége volt. Számos kiadást megélt imakönyve mellett elbeszélések szerzője is. Ismertebb művei: Naomi; Ifjúsági elbeszélések az izraelita családi életből; Hogy neveljem a lányomat? Beszélgetés egy anyával. Bővebben lásd: Jüdisches Lexikon továbbiakban JL IV/1. 1987. 463.

¹⁴⁶ Daniel Pillitz rabbi és pedagógus. Székesfehérvári működését követően 1843-47 között iskolaigazgató és rabbi, hitszónok volt Szegeden. 1847-ben egy liberális szellemű röpirat miatt több tekintélyes rabbi elítélte, és a rabbi hivatal viselésére alkalmatlannak mondták ki. Bővebben lásd: Magyar Zsidó Lexikon továbbiakban MZSL 1929. 710. A Szinnyei József által összeállított „Magyar írók élete és munkássága” című kötet szerint ez az imakönyve az 1849-ben megjelent „*Andachtsstunden für Israeliten beiderlei Geschlechtes*. Eine möglichst vollständige Sammlung von Gebeten und religiösen Betrachtungen, zum Gebrauche bei der öffentlichen sowohl, als bei der häuslichen Andacht” című imakönyv 10., vélhetően átdolgozott kiadása 1895-ből. Lásd: Szinnyei 1891-1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10. Ennek ellentmond az általam használt, a szegedi zsidó hitközség könyvtárában fellelhető 1890-ban megjelent, 5. kiadásként megjelölt példány.

Arnold: *Mirjam* (1939¹⁰⁰, 1942¹⁰³ magyar nyelvű),¹⁴⁷ Dr. Hevesi Ferenc: *Fohász. Zsidó nők imakönyve*. (1930 magyar nyelvű)¹⁴⁸.

A könyvek mindegyike a 19–20. század fordulóján jelent meg, magyar, illetve német nyelven. Mind a német, mind pedig a magyar könyvek szerzői a zsidóság reform irányzatához tartozó, jómódú, nagyvárosi környezetben élő és működő rabbik vagy rabbi feleségek voltak. Itt hamarabb érezte hatását a zsidóság emancipációja, így a megújulás iránti igények is hamarabb jelentkeztek. Éppen ezért a modernizáció, asszimiláció tekintetében élen jártak e gyülekeztek tagjai. Ezek a szempontok egyben e könyvek célközönségét is kijelölték, így elemzésük során elsődlegesen a – vallási hagyományokhoz és emancipációhoz való

147 Kiss Arnold: 1869-ben Ungváron született, Klein Mór nagybecskereki főrabbi fiaként. Tanulmányait Nagybecskereken majd az Országos Rabbiképző Intézetben végezte. 1894-ben doktorrá, majd 1895-ben rabbivá avatják. Ezt követően a zsolnai, majd a veszprémi, végül pedig a budai hitközség rabbija lett. E tisztsége mellett jeles egyházi szónoklatai, írói, költői, műfordítói és közéleti munkássága tette híressé. 1840-ben Budapesten halt meg. Bővebben lásd MZSL1929. 483.; Szinnyi 1891–1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

Kiss Arnold *Mirjam* című imakönyve több mint 100 kiadást ért meg. Az általam ismert, és az Országos Széchényi Könyvtárban tanulmányozott kiadások kiadási éveit és helyeit: 1898. – Veszprém – Köves és Boros, 1903. Schlesinger – Budapest – Korvin Nyomda (5. bővített kiadás), 1904. Schlesinger – Budapest – Márkus Nyomda, 1905. (5. kiadás), 1906. Schlesinger – Budapest – Kunossy Nyomda (10. bővített kiadás), 1909. Schlesinger – Budapest (15. kiadás), 1909. Schlesinger – Budapest – Márkus Nyomda (19. bővített kiadás), 1910. Schlesinger – Budapest – Pápai Nyomda (22. bővített kiadás), 1914. Schlesinger – Budapest – Márkus Nyomda (30. bővített kiadás), 1915. Schlesinger – Budapest – (34. bővített kiadás), 1916. Schlesinger – Budapest – (36. bővített kiadás), 1918. Schlesinger – Budapest – Schmidl és Manheim Nyomda (48. 50. bővített kiadás), 1922. Budapest – Neuwald Nyomda (64. bővített kiadás), 1922. Schlesinger – Budapest – Schmiedl és Manheim Nyomda (96. bővített kiadás), 1922.. Schlesinger – Wien – (80. jubileumi kiadás), 1924. Schlesinger – Budapest – Papír Nyomda (80. bővített kiadás), 1924. Schlesinger – Budapest (83. bővített kiadás), 1942. Földes – Budapest – Wagner Nyomda (103. újonnan átdolgozott és bővített kiadás), 1958. Sinai – Tel Aviv (104. kiadás), Német fordításai: 1. *Mirjam. Gebet und Andachtsbuch für israelitische Frauen und Mädchen*. Übersetzt von Frau Moritz Klein. 1907. Budapest Druck Kunossy, 2. *Mirjam. Gebet und Andachtsbuch für israelitische Frauen und Mädchen*. Übersetzt von Frau Moritz Klein nebst Originalgebeten von Moritz Klein. 1929. Schlesinger – Wien, Budapest (3. verbesserte Auflage).

148 Hevesi Ferenc: A híres Hevesi dinasztia tagja. Lugoson született 1898-ban és 1952-ben az USA-ban halt meg. 1921-ben doktorált majd 1922-ben az Országos Rabbiképző Intézetben rabbivá avatták. Innen került első székhelyére Székesfehérvárra, ahol 1931-ig működött rabbiként. Szónoki képességeit édesapjától örökölte. Publikációi magyarul és héberül jelentek meg. 1931-től Budapesten rabbiként, majd 1943-tól főrabbiaként működött. Amikor kellett, kemény hangon állt ki a zsidóság érdekében, ugyanakkor az önvizsgálat szükségességét, az önkritika fontosságát hangsúlyozta. 1939–46 között a Rabbiképzőben tanított. Közben megírta *Az ókor zsidó bölcselete* című művét, amely kiváló összefoglalása a zsidóság filozófiai eszméivilágának. 1945–46-ban tábori főrabbiaként, vezérőrnagyi rangban tevékenykedett. Majd 1946-ban, politikai okok miatt elhagyta az országot. Az Egyesült Államokban telepedett le. Tehetsége ott is kiteljesedett. 1946-tól Hawaii rabbiként működött. Bővebben lásd Schöner 2007. Ez az imakönyv a saját tulajdonomban van, antikváriumban vásárolt példány. Érdekessége, hogy egy sziddur imádságos könyvvel egybekötötték. Ez a része a könyvnek nagyon erősen használt, míg a Hevesi által szerkesztett *Fohász* lapjai közül csak az alkalmi imádságokat tartalmazó oldalak mutatják rendszeres olvasás nyomait. Ezek a jelentéktelennek tűnő részek a könyv használata szempontjából több fontos információval is szolgálnak. Használója vélhetőleg a zsidó hagyományokat gondosan ápoló és gyakorló személy lehetett. Ehhez a tradicionális imakönyvet használhatta és a speciális, női élethelyzetre vonatkozó imák esetében kerülhetett csak elő a sokkal individuálisabb, mindennapi élethelyzetekre is alkalmazható *Fohász* imakönyv.

viszonyulásában egyébként nagyon tagolt – zsidóságnak ehhez a részéhez tartozók esetében relevánsak megállapításaim.

A zsidó emancipáció és a nők megváltozott kettős szerepe

A 19. század második felében szerkesztett zsidó női imakönyvek sajátos aspektusból láttatják velünk a zsidó emancipáció folyamatát, középpontba állítva a nőt, aki meghatározó szerepet kapott ezekben az akkulturációs folyamatokban, sőt a modernizáció szimbólumává vált.¹⁴⁹

A Magyarországon élő zsidókat polgári és politikai jogok tekintetében 1867-ben egyenjogúsították az ország többi polgárával. Ez a folyamat megváltoztatta a zsidók politikai státusát, azaz kirekesztettekkel széles körű jogokkal rendelkező állampolgárokká tette őket, másrészt ezzel szoros összefüggésben, megváltoztatta társadalmi státusukat: a zsidók lehetőséget kaptak arra, hogy az adott ország társadalmi és gazdasági struktúrájának szerves részeivé váljanak.¹⁵⁰ A hétköznapi életben azonos törvényi feltételekkel vehettek részt, mint a nem zsidó többség, a „Gründerzeit” éveiben bekapcsolódhattak a modern Magyarország megteremtésébe.¹⁵¹ Ezek a folyamatok a gazdag, évszázadok alatt felhalmozódott tradíciók újraértelmezésével jártak, ami különösen is érintette a vallás területét. A zsidóságnak a 19. század végén a modernitás új tendenciáinak, a hagyomány racionalizálásának, a vallási autoritás és intézményi legitimitás hanyatlásának, a vallásgyakorlás individualizálódásának kihívásaival kellett szembe nézni.¹⁵² A főképp fővárosi intézményekhez kötődő, tudatosan modernitásra törekvő közösségek (neológ és status quo) e kihívásokra a haladó, európai kultúra és annak mintái felé fordultak inkább és ezekhez a keretekhez próbálták mindennapjaik és vallásuk előírásait igazítani.¹⁵³

A nők helyzetére többszörösen is hatottak ezek az átalakulások. Nagy felelősség hárult rájuk az adott nemzeti kultúra adaptálásában, de ugyanakkor a zsidó tradíciók megőrzésében is. A szerepek megváltozásának hátterében a vallási kötelességek férfiatól való átvétele és a polgáriasodás játszotta a főszerepet. Az emancipációnak köszönhetően a férfiaknak lehetőségük nyílt polgári foglalkozások gyakorlására, ez azonban a vallásgyakorlás gyengülésével járt, ami a nőkre megnövekedett mértékű feladatokat rótt a meghatározó szerepű vallási tradíciók továbbélésében. Emellett a zsidó középosztály, a polgárság formálódásában is tevőlegesen részt vettek a nők, hiszen e folyamatok fő színtere a család volt. Az ő kezükben volt az ideális családi élet záloga, míg a férfi a társadalmi, gazdasági és politikai életben nyerte el szerepét.¹⁵⁴ Fanny Neuda, az özvegy rabbi feleség, nők számára írt német imakönyve utószavában így írt erről:

¹⁴⁹ Konrád 2002. 10.

¹⁵⁰ Frojimovics 2008. 41.

¹⁵¹ Konrád 2002. 10.

¹⁵² Glässer 2012. 67.

¹⁵³ Glässer 2012. 67.

¹⁵⁴ Hyman 2006. 29.

*A feleségnek kell tevékenysége révén férje szorgalmas munkáját áldásossá tenni. Neki kell az otthon a barátságosság és a jótétemények által áldásos helyé formálni. [...] Neki kell megértéssel, kiengesztelődéssel férje haragját, bánatát csillapítani, és neki kell a szerencsétlenség napjaiban vigaszt nyújtani férje számára, ő kell, hogy legyen férje gondoskodó anygala mindig és mindenhol.*¹⁵⁵

Ő jelenítette meg a család felé és kívülre a keresztény szomszédok, munkatársak felé a modern, nagyvárosi polgári kultúrát. Szabadidős tevékenységeket szervezett, szalonokba járt, jótékonyági egyletekben tevékenykedett, azaz kulturálisan is vezető pozícióba került és így az akkulturációs folyamatok egyik meghatározó személyévé vált.¹⁵⁶

Szerepük tehát kettős volt: egyrészt ők voltak a polgárosodásnak és az akkulturációs folyamatoknak az egyik fő letéteményese, másrészt viszont ők voltak azok, akik a hagyományos zsidó vallásosság, vallás megőrzésének legfőbb zálogosai lettek. Alakjában a haladás és hagyományosság ötvöződött, hiszen ők voltak a vallási tradíciók továbbélői is.¹⁵⁷

A család szerepe is megváltozott: hiánypótlóvá vált. A férfiak vallási hagyományok ápolásában betöltött szerepének csökkenésével egyre inkább a családi otthon töltötte ki az így keletkező vákuumot. Ez volt a zsidó vallásos érzések és odaadás kinyilvánításának legfőbb helyszíne. Ennek a családban megélt és gyakorolt vallásosságnak egyik felekezetnél sem volt ekkora jelentősége, és ebben a zsidó nők meghatározó szerepet játszottak. Ők „szőtték a hétköznapi fonalát” mellyel gyermekeiket beborították. Ők alakították ki azt a kulturális és szociális miliót, amelyben a hagyományos vallási érzéseknek meg kellett erősödniük.¹⁵⁸ Vallásosságával, imádkozó lelkületével neki kellett gyermekei számára a vallási belenevelődés háttérét is megteremtenie.¹⁵⁹ Hevesi Ferenc Fohász című imakönyvével ehhez a feladathoz kívánt segédeszközt nyújtani:

*Minden ember maradjon hű ahoz a valláshoz, melyben az anyja megtanította imádkozni” – ezeket a szavakat laikus ember mondotta, aki azonban nagy világtörténelmi alak és mint mondani szokták, szellemóriás volt. Ez a rövid mondás nagy fogalmakat kapcsol össze olyan igazsággá, melyet minden meggyőződéses zsidó aláírhat. A vallás, az imádság és az anya fogalmát kapcsolja össze és fűzi egymáshoz és talán azt is kifejezi, hogy az imádságból meg lehet tanulni a vallást és hogy egy jó imakönyv a vallás hittételes és erkölcsi tartalmát is magába foglalja és élettelses lendületbe hozza, midőn beleformálja az áhitat, az esdő, buzgó imádság érzelmeibe.*¹⁶⁰

155 *Stunden der Andacht* 1903. 169.

156 Kratz-Ritter 1995. 25.

157 Kaplan 1997. 295–303.

158 Kaplan 1997. 94–95.; Kratz-Ritter 1995. 38.

159 Kratz-Ritter 1995. 38.

160 *Fohász* 1930. 5–6.

Ezek az új feladatok a felelősségvállalás új területeit hozták magukkal, amelyekre, ahogy látni fogjuk, jól rávilágítanak az imakönyvekben felsorakoztatott egyéni élethelyzetek. Sőt már maguknak az imakönyveknek a megjelenése is ezt a megváltozott feladatkört volt hívatott kielégíteni.

*Minél szerényebb a nő helyzete a társadalomban, annál jelentősegtelje-
sebb a szerepe a családi otthonon belül, és annál nagyobb befolyással és
messzehatóbb hatással bír kettős szerepkörében: feleségként és anyaként.
[...] De csak egy nemes szív és egy tanult lélek tudja a nőnek ezt a szent, ket-
tős feladatát teljesen ellátni. Ehhez gondos útmutatás és nevelés kell, hogy
így lányaink házaik oltárainak papnőivé válhassanak.¹⁶¹*

Fanny Neuda 1855-ös imakönyvének függelékben olvashatóak ezek a gondolatok. Bennük a korszak általánosan ismert és hangoztatott toposzai olvashatóak, középpontban a házioltárok papnőjeként szolgáló nővel. Marion Kaplan szerint ez nem a nők szabad választása volt, hanem a megváltozott életkörülmények sodorták őt ide.¹⁶²

A nyelvi megújulás igénye

Mindezek mellé a folyamatok mellé oda kell tennünk a zsidóságon belül a 19. században kibontakozó, az asszimilációs törekvésektől nem függetleníthető vallási és nyelvi megújulás iránti igényeket is. Ez utóbbi nem csak a zsidóságot érintő probléma volt, hiszen mind az etnikai kisebbség, mind a külföldről betelepülő német, cseh, lengyel ajkúak számára aktuális feladatot adott a korban a nyelvi magyarosodás, különösen a fővárosban, ahol a 19. század közepéig a német volt az uralkodó.¹⁶³ Ezt jól szemléltetik Fáy Andrásnak a nőnevelésről írott sorai:

Különösen a nyelv az, melynek pártolásával, beszélésével nőink, mondhatom egész nemzetiségünk kulcsát kezökben hordják. Ők viszik a társalgást, s míg társalgási nyelvünk nem magyar, míg a két nem egymás közt idegen nyelven ömledezik érzelmeivel, míg nyelvünk csak tanácstermeknek, szükségnek, cselédségnek, pórságnak nyelve, addig tulajdonképpen magyarok nem vagyunk.¹⁶⁴

A nyelvi magyarosodás problémája a zsidóságot is erősen foglalkoztatta, hiszen „jiddisül beszélt a magyar zsidóság a maga túlnyomó egészében a 19. század közepéig, a német csak lassan szorította ki, a magyar nyelv pedig csak a 19.

¹⁶¹ *Stunden der Andacht* 1903. 168–169.

¹⁶² Kratz-Ritter 1995. 39. hivatkozva Marion Kaplan megállapítását az 1991-ben megjelent *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family and Identity in Imperial Germany* című műből.

¹⁶³ Az asszimiláció és a nyelvi magyarosodás problémájáról bővebben lásd: Gyáni 1995. 76–84.

¹⁶⁴ Fáy Andrást idézi Fábri 1999. 132.

század utolsó negyedében jutott végső uralomra a magyar zsidóságban.”¹⁶⁵ Ezen belül legélesebb elutasítás a jiddis nyelv vonatkozásában nyilvánult meg. A jiddisben a zsidó reformerek a Bildung¹⁶⁶ megszerzésének alapvető gátját, mondhatni jelképes antitézisét vélték felfedezni. Számukra a jiddis a zsidók redukálendő másságának jele, a többségi társadalomba való beépülés akadálya, a társadalmi, kulturális szeparatizmus jele volt.¹⁶⁷

A nyelvi asszimilációra való törekvés a magyar nyelv zsinagógai prédikációkon való használatában is megmutatkozott. Fenyves Katalin arra hívja fel a figyelmet, hogy a Pesti Reformegylet már 1848 és 1852 között radikális reformok bevezetését latolgatta, köztük az anyanyelvi prédikációk gyakorlattá tételét.¹⁶⁸ E törekvés ezt követően is hosszú ideig aktuális maradt még a modernítésre kevésbé nyitott ortodox hitközségekben is: *Valami sajtáságos áram kezd behúzódni az ortodox hitközségek közé. A magyarosodás vágya. Érzületben szívből, fölfogásban azok voltak régen is, de a nyelv, haj az a magyar nyelv csak nehezen hódított köztük.*¹⁶⁹ A folytatásban a cikk beszámol a szécsényi, és a nyitrai hitközség radikális elhatározásáról, mely szerint a rabbi ezentúl kizárólag magyarul köteles szónokolni. A neológianak szüksége volt a közösségen belül folytatott nyelvhasználati diskurzusok legitimálásához ilyen megerősítő, önigazoló esetek bemutatására.

Ezeknek a célkitűzéseknek a sorába jól beilleszthetőek a német, majd magyar nyelvű imádságos könyvek is. Előszavaikat fellapozva, szerzőik szinte kivétel nélkül megemlítették az adott nemzeti nyelv, illetve a magyar nyelv használatának fontosságát. Hevesi Ferenc erről így ír előszavában [...] *az imádságot is bensőségessé teszi az anyanyelv. Az imafordítások az anyanyelv meleg tolmácsolásával hozzák közelebb a héber szöveget a fohászokhoz és meghittebbé teszik a héber szót a mai áhitatos imádkozó előtt és megértetik azt vele.*¹⁷⁰ Kiss Arnoldnál a magyar nyelv használatában a neológia többségi nemzethez való igazodása is megjelenik motiváló tényezőként: *Erős hazafias érzelem nyilatkozott meg asszonyaink lelkében, amidőn édes anyanyelvüket vitték be az imádságnak bűbajos szárnyain templomainkba. Magyarul imádkozni annyit jelent minékünk, mint szent érzelmet szent nyelvet mondani.*¹⁷¹

A vallási élet megújításának az igénye

A nyelvi asszimiláció igénye mellett a zsidóságon belül is különösen égető problémát jelentett a vallásukat elhagyók, illetve nem gyakorlók problémája. Konrád Miklós véleménye szerint a neológ aktivisták a századfordulóra érve ismerték fel a magyar zsidóság kettészakadásának valóságos horderejét, mely szakadás

¹⁶⁵ Fenyves 2010. 31.

¹⁶⁶ A Humbolt-i elveken alapuló polgári műveltséggeszmény, amelyet a 19. században társadalom és rétegformáló jelentőségűnek tartottak. Megvalósulását elsődlegesen a nevelés hangsúlyos előtérbe kerülésében látták megvalósíthatónak.

¹⁶⁷ Konrád 2005. 1338.

¹⁶⁸ Fenyves 2010. 71.

¹⁶⁹ *Egyenlőség* 1898. január 16. 9. (Szabolcsi Miksa: Magyarosodó orthodox hitközség.)

¹⁷⁰ *Fohász* 1930. 4.

¹⁷¹ *Mirjám* 1942. 103.

felgyorsította az asszimiláns zsidók elvallástalanodásának önmagában is óhatatlan folyamatát.¹⁷² Tanulmányában a Magyar Zsidó szemlét idézi: *Sokkal aggasztóbb a zsidóság jövője szempontjából a belső ziláltság, a mely rajta erőt vett. a legfőbb aggodalom kiváltója: a legvégzetesebb jelenség az asszimiláns zsidóságnak a tulajdon zsidóságtól való eltávolodása volt.*¹⁷³

Az imakönyvek szerzőinek előszavai is jól rámutatnak arra, hogy itt nem csupán az anyanyelvűség liturgiába és egyéni áhítatba való beemelése volt a cél, hanem a zsidó vallási élet megújítása és a vallásukat elhagyók megtartására való törekvés is:

*A külsőségeket és a tiünekény dolgokat ápolják csak, de a szív, annak minden virágával és rezdülésével hanyag kezekben várja és az időre bízza, hogy mivé válnak e virágok, édesen viruló gyümölcscsé, gyommá, vagy épp mérgező növényné. A vallás tanítása mellékessé vált, csak formaként és beszédtemaként kezelik.*¹⁷⁴

Ahogy a fenti idézet is jelzi a nagyvárosi, jómódú zsidó körök asszonyai körében is sok gondot okozott a vallásgyakorlás elhanyagolása. Az Egyenlőség című zsidó hetilap 1898 folyamán több egymást követő cikkében arra is felhívja a figyelmet, hogy az édesanyák passzív hozzáállása vallásukhoz, gyermekeik nevelésében is komoly következményekkel fog járni. Ezekben a családokban ugyanis általánosan elterjedt gyakorlat volt, hogy gyermekeiket 12-14 éves korukig magántanulóként, nevelőnőkkel neveltették. Zsidó nevelőnő képzés hiányában azonban gyakorta előfordult, hogy a család katolikus magántanárokat fogadott a gyermekek mellé, akik katolikus neveltetésük és vallásuk elveire és tanítására alapozva végezték munkájukat. Szabolcsi Miklós így tudósít erről:

*[...] egy zsidó bankár feleségénél szolgáló katolikus nevelőnővel beszélgetve elmondja: Az ő nevelőnője is katolikus kisasszony volt. Ő nagyságáról tehát ne beszéljünk. Ő nagysága rég eltávolodott apái hitétől és ha egy szép napon arra ébredne, hogy gyermekét valaki megkeresztelte, de úgy, hogy azon többé segíteni ne lehessen, ő nagysága igen boldognak érezné magát.*¹⁷⁵

Néhány számmal később Kiss Arnold, a népszerű Mirjam imakönyv szerzője is aggódva ír e hölgyek hétköznapi, otthoni vallásgyakorlásáról:

Minden ami külsőség, megvan a mi zsidó asszonyainkban. [...] Igenis mélyen fáj, sebet ejt a lelken annak a meleg, őszinte, fonséges szellemnek a hiánya, a mely a techinák idejében otthonos volt asszonyaink hajlékában. [...] a zsidó közmondás szerint a férjnek háza, mindene, vagyonának

¹⁷² Konrád 2005. 1356.

¹⁷³ *A Magyar Zsidó Szemlét* (1900/1. szám) Konrád Miklós idézi a Századokban megjelent cikkében. Konrád 2005. 1354. 1900.

¹⁷⁴ *Stunden der Andacht* 1903. 172.

¹⁷⁵ *Egyenlőség* 1898. február 6. 1. (Szabolcsi Miksa: Nevelőnők.)

legértékesebbje a feleség. Annyit jelent ez, hogy a milyen a női hitves, olyan az egész ház. A férj állásával, jellemével, társadalmi helyzetének súlyával, vagyonának segítségével külső diszt és tekintélyt kölcsönöz a háznak, a családnak, a nő azonban annál többet hoz viszonzásul a családi hajlékba.

A következőkben felszólítja a nőket, hogy imádkozzanak gyermekeikkel lefekvés előtt és vegyék elő a héber imakönyveket, hiszen ismerve a zsidó családoknál szolgáló nevelőnők helyzetét, azt állítja, a zsidó nők nem foglalkoznak gyermekeik vallásos életével. Felrója továbbá, hogy ezeknél a zsidó családoknál karácsonyfa, húsvéti tojás, Mikulás és még megannyi kakukktójas van a házakban. Majd így folytatja:

[...] ezeken segíteni kell. Ég fölöttünk a ház. A zsidó ház. Járok házról-házra, keresem a péntek estét, a jótékony zsidó szellemet, az egyszerű életmódot, a hitvestársak egymáshoz való ragaszkodását, a szeretet erejét, a szegények, a nyomorultak támogatását, a két gyertyát nehezen találok, bálba készülnek ott mindig, nincsen szombateste.¹⁷⁶

Ebben a szituációban a nők vallásos és erkölcsi nevelése kiemelten is fontos, sőt egyre sürgetőbb feladattá vált, hiszen ők eddig ki voltak zárva a tradicionális vallási képzésből és szerepekből. A zsidó felfogás szerint Isten a férfi számára meghatározott számú előírást (*mizvot*) rendelt el, míg a nőre mindösszesen három vallási előírás vonatkozott. Ugyanúgy ahogy általában a zsidó kultúrában, a vallási életben is jól elhatárolt szerepe volt a nőnek. Így például őket nem számították hozzá a hivatalos zsinagógai imák közösségéhez (*minjan*); a zsinagógában külön karzaton ültek, függönnyel, fallal elválasztva a férfaitól; nem olvashattak fel a Tórából, és általában a szent nyelv, a héber ismeretébe sem lettek bevezetve. Legfontosabb vallási feladatuk a szombati gyertyák és étkek elkészítése volt, még a péntek esti zsinagógai szertartásokon sem kellett megjeleníteniük. A megváltozott társadalmi és vallási viszonyok mellett azonban nem volt továbbá tartható a nemi szerepeknek ilyen jellegű megosztása:

Őseink nem számoltak a mai asszonnyal. Azt az asszonyt látták, ki, mint bölcseink, egy zsoltárverset alkalmazva, magukat kifejezik, minden dicsőségüket benn a házban keresi [...] Fölmentették azért a nőt a legtöbb vallásos gyakorlattól, még templomba járásra, még imádkozásra sem kötelezték valami nagyon. Templom a ház, imádsága a gyermekei ingyenes nevelése.¹⁷⁷
– írja Hevesi Ferenc a Fohász című imakönyv előszavában.

Említésre méltó, hogy Fanny Neuda a *Stunden der Andacht* német imakönyv szerzője olyannyira fontos kérdésnek tartja a lánynevelés ügyét, hogy imakönyve

¹⁷⁶ Egyenlőség 1898. február 13. Melléklet 1-2. (Kiss Arnold: Levelek egy zsidó asszonyhoz.)

¹⁷⁷ Fohász 1930. 4.

végén egy tanulmányt is közöl e témában „Egy szó Izrael nemes asszonyaihoz és anyáihoz” címmel.¹⁷⁸

A nők eddigi hiányos vallási képzettségének emelése, a zsidó női identitás erősítése fontos célkitűzéssé vált tehát, hiszen erre alapozva tudták gyermekeik megfelelő vallási nevelését megvalósítani, munkát végezni és a vallási tradíciók megőrzésében szerepet vállalni.¹⁷⁹ A nők vallási és erkölcsi nevelése nem csak a zsidóság felvilágosult irányzataiban okozott problémát. Az első világháború után egyre nagyobb számban városokba költöző ortodoxia hívei is gyakran szembesültek azzal, hogy a városi modern zsidók, vagy keresztény szomszédok, illetve a nagyváros „kihívásai” (színház, mozi, egyetemek) az ő híveik körében is a vallás-gyakorlás háttérbe szorulásával jártak.¹⁸⁰ A katolikus és protestáns oldalon ugyanígy jelentkeztek ezek a problémák és a nők vallási, erkölcsi nevelésének igényei is, hiszen ezek egyben az országos oktatáspolitikának is aktuális kérdései voltak már a 19. század első felétől kezdődően.¹⁸¹ A neológ zsidóságot érintő kérdésekben tehát a korabeli európai és magyar női emancipáció dilemmái is erősen jelen voltak.

Az új lelki irodalom iránti igény

Mindezekhez a változásokhoz adekvát lelki irodalomra, vallásos olvasmány és imaanyagra volt szüksége a nőknek.¹⁸² Ezt a célt fogalmazta meg a budapesti Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem (ORZSE) tanára, Kaufmann Dávid is egy 1893-as írásában:

*A vallásos ismeretek szintjének emeléséhez és gondozásához, elsősorban lányaink és asszonyaink körében, életbevágóan szükséges egy zsidó „népi irodalom” megalkotására. Egykor rendelkeztiünk ilyenmel, de elvesztettük ezeket a műveket. Égető szükség van újak összeállítására, amelyek áldásos hatással lesznek és a régi művek helyébe lépnek.*¹⁸³

A 16. századtól léteztek már kifejezetten nők számára összeállított imakönyvek (Techinók), amelyek a 17. 18. sőt még a 19. században is széles körben elterjedtek voltak. Népszerűségükben közrejátszott, hogy a férfiak számára írott zsidó

¹⁷⁸ *Stunden der Andacht* 1903. 168–175.

¹⁷⁹ Kratz-Ritter 1995. 34–35.

¹⁸⁰ Glässer 2012. 69.

¹⁸¹ A nőnevelés kérdéséről a teljesség igénye nélkül bővebben lásd Fábri 1999., Fehér 2005. 267–289., Giorgio 1994. 187–220., Baubérot 1994. 221–236.

¹⁸² Kratz-Ritter 1995. 34.

¹⁸³ Az Österreichische Wochenschrift 1893. évi 5. és 6. számában „Wie heben wir den religiösen Sinn unserer Mädchen und Frauen?” címen megjelent cikket Bettina Kratz Ritter idézi. Kratz-Ritter 1995. 34.

imakönyvektől (*Siddur, Machsor*)¹⁸⁴ eltérően nem héber, hanem a mindennapokban használt jiddis vagy az adott nemzet nyelvén íródtak. Ezekből olvastak fel a zsinagógák női karzatain a liturgiából egyébként teljesen kizárt nőknek. Emellett az otthoni, hétköznapi vallásgyakorlás során is előkerültek, főképp a három női mitzwot (challa elválasztása, a szombati gyertya meggyújtása, alámerülés a mikveben) és egyéb zsinagógán kívül eső vallási rituálékhoz és szokásokhoz (terhesség, szülés) kötődően.¹⁸⁵

A neológia képviselői és az imakönyvek szerzői, lévén maguk is egy-egy zsidó közösség vezetői, érzékelték ezt a hiányt és az ebből fakadó igényt.

*Annak a női nemzedéknek a vallásos nevelése, a mely az emancipáció törvénybe iktatása után kezdett iskolába járni, el van hibázva; az őseink imádságos könyvéből vajmi keveset ismert; azt nemcsak nem érti, de nem is érzi a régi szellemet.*¹⁸⁶ – írta 1898-ban Haber Samu az Egyenlőség hasábjain.

Az ortodoxiában tapasztalható mélyebb vallásosság és jámborabb imádságos lelkület is serkentőleg hathatott a modern közösségekben. Vélhetőleg ilyen okok vezették őket ahhoz, hogy közösségeik hölgy tagjai kezébe, az ő igényeikhez és szükséghelyezeteikhez, de ugyanakkor a zsidó vallási hagyományokhoz is igazodó imádságos könyveket állítsanak össze. Fanny Neuda például nem is tervezte könyve megjelentetését, de a zsidó nőtársai részéről egyre erősebben jelentkező igények miatt megváltoztatta elhatározását.¹⁸⁷

Abban tehát egyetértés volt, hogy az ima által közvetített tanítás legfőbb feladata a lelki gyarapodás, az erkölcsi normák megváltoztatása kell legyen. Erre a zsidóságnak a modernizációval párhuzamosan megjelenő vallási szekularizációja során elengedhetetlenül szüksége volt.¹⁸⁸

Modern imakönyvek a zsidó nők számára

Mindezen előzmények után a 19. század közepétől új női imakönyvek jelentek meg a piacon. Ezekben esztétikailag megfelelő, vallásos-morális értelemben modernizált, a modern polgáriasult zsidó női élethelyzetekhez alkalmazkodó imák kerültek¹⁸⁹ a technókban eddig megszokott zsinagógai imák fordításai, a temetői és a három mitzvah-hoz tartozó imák mellé.

184 Siddur: szó szerint rendet jelent. A hétköznapi alapimádságokat tartalmazó imádságos könyv neve. Általában van mellettük jiddis, vagy a 19. század végétől kezdődően az adott ország nyelvének fordítása, tehát kétnyelvűek. Machsor: szó szerint időkört jelent. Az egész év ünnepi istentiszteleteinek imádságait és a zsinagógai költeményeket tartalmazó, zsinagógában használt imádságos könyv. Az imakönyvekről bővebben lásd: MZSL 1929. 547. 849.

185 A technókról a teljesség igénye nélkül bővebben lásd: Kay 2004., Chava 1998.

186 *Egyenlőség* 1898. augusztus 28. 8. (Haber Samu: Mirjam.)

187 JLI. 1987. 463.

188 Kratz-Ritter 1995. 47–49.

189 Kratz-Ritter 1995. 36.

A könyveknek már a címei is sokat mondóak. Az *áhítat órái* (*Stunden der Andacht*) és a *Fohász* imakönyv kevésbé beszédes címei mellett *Deborah*, *Mirjam* és *Noémi*¹⁹⁰ neve jelenik meg főcímként. Ők mindhárman az ószövetségi bibliai események kiemelkedő nőalakjai¹⁹¹, így e címek már önmagukban is egy-egy női ideált testesítenek meg és közvetítenek az olvasók felé. Közülük is a *Mirjam*-ról elnevezett imakönyv vált legismertebbé, melynek címválasztásában talán nem véletlen a katolikusok körében olyan kiemelt fontosságú Mária név héber megfelelőjének a kiválasztása. Ez a törekvés a katolikus imakönyvek címadásában is megfigyelhető. Ezeknél egyértelműen *Máriáé* a fő szerep, őt mint a mennyországba vezető úton vezérlő csillag, anya és példakép aposztrofálják a szerzők, ezzel is kifejezésre juttatva a *Máriában* megtestesülő szűzies tisztaságnak és az anyaságnak a jelentőségét, melyek a katolikus nőideál alappillérei lesznek. Kiss Arnold 1920-ban a *Múlt és Jövő* hasábjain maga jellemezte könyve címadóját:

*Milyennek ecseteli, milyennek rajzolja a mi Szentírásunk az igazi zsidó nő alakját? Ismeritek-e Mirjamot, az Áron főpap nővérét, aki hárfát vesz a kezébe, amikor a zsidó nép győzelmi dalt énekel? [...] Mirjamot nem vezeti hívságos dicsvágy, nem a hírnév dobverőit pergeti, nem csupán a hitvesének elismerésére törekszik bátor és lelkes népe mellé állásával, nem az ő ünnepelt fivérének nimbusa sarkalja és csábítja, az erkölcsileg szépet magáért az erkölcsi nemesért cselekszi, minden mellékgondolat és minden mellékél nélkül, [...] Mirjam, az igazi zsidó asszony.*¹⁹²

A könyveket fellapozva azonnal szembesül az olvasó azok legfőbb sajátosságával: felosztásukkal. Mindenütt helyet kapnak a nyilvános közösségi imák, az év és a nap megfelelő szakaszában, a különböző ünnepek alkalmából az otthoni egyéni áhítathoz használható imák és végezetül a női életkörülményekhez és szituációkhoz kapcsolódóak. Itt szintén hangsúlyoznunk kell a katolikus és protestáns felekezetek imakönyveivel való hasonlóságot, illetve az esetleges mintakövetés lehetőségét.

A nyilvános közösségi imák női imakönyvekbe bekerülésének a zsidóságnál különösen is fontos szerepe volt a héberül nem tudó, és a zsinagógái közös imákból eddig kirekesztett nők miatt. Kiss Arnold utalt is erre előszavában, tolmácsként aposztrofálva magát:

190 A *Noémi* című imakönyv bemutatására itt most nem kerül sor. Ennek szerzője szintén Kiss Arnold, pontos címe és bibliográfiai adatai a következők: *Noémi, imádságok zsidó lányok számára*. Schlesinger József Könyvkereskedése 1906.

191 *Debóra* az egyetlen nő a bírák között az Ószövetségben. Ő az, aki a széthúzó izraelita törzseket rábírta, hogy szálljanak harcba a kánaáni Sziszera ellen. Győzelmüket a Kr.e. 1125 körül keletkezett *Debóra*-ének örökíti meg, mely a legrégibb héber nyelvemlék. (Bír. 5.); *Mirjam* Mózes és Áron nővére. A Vörös-tengeren való átkelés után ő vezette a hálaéneket (Kiv. 15,21.). Később, amikor a kusita asszonyok miatt szembefordult Mózeszel, büntetésül leprás lett, de Mózes imájára megtisztult (Szám 12, 1.); *Noémi* Rút könyvének egyik főhőse, aki férje (Elimelech) és két fia (Machlor, Kiljon) halála után két menyével (Orpa és Rút) elindul, hogy visszatérjen Júdeába. Ő az, aki később Rútot bevezeti a zsidóság rejtelseibe. MKL II. 1993., IX. 2010. 202., 820.

192 *Múlt és Jövő* 1920. november 5. 1-2. (Dr. Kiss Arnold: *Mirjam*.)

A világosságnak óráján, amikor boldogság és öröm honol a családi körben, a fájdalomnak sötét idején, amikor égető könny fakad a sirató szemében, menyasszonyi hajnalhasadás napjaiban, avagy kisgyermeknek betegágya mellett, betellett vágyak bölcsőjénél, avagy frissen hantolt sírdombok fölé borulva – mennyi remény, mennyi hit, mennyi bánat fér el a nő szívében. Ezeket az érzéseket tolmácsolják annyi művészzel, annyi bensőséggel a héber imák, őseink imádságos könyve, amely örök időkre, nemzedékről-nemzedékre szent ereklyéje maradjon a zsidó nőnek is. Ne szorítsa ki ezt semmi más könyv, semmi más nyelv. Tolmácsot akarunk mi csak ehhez a könyvhöz a zsidó nő kezébe adni, tolmácsot, amely egy másik szent nyelven, az édes hazai nyelvnek imádságosan hangzó lágy szavaival a régi szellemben mondja el azt, amit az idők jele folytán zsidó lányaink és asszonyaink átéreznek bár, de meg nem értenek.¹⁹³

A nők számára szerkesztett imakönyvek abban kívántak tehát segítséget nyújtani, hogy a zsinagógai istentiszteletek alkalmával valamelyest ők is be tudjanak kapcsolódni a liturgiába.¹⁹⁴ E törekvések a már vázolt 19. századi társadalomtörténeti, mentalitástörténeti folyamatokba illeszkednek.

A női élet szükséghelyzetei

A nők mindennapi élethelyzeteihez írt imákban a nehézségek és szituációk nagyon széles spektruma tárul elénk, melyek végigvezetik a nőt élete egészen. Az alábbi táblázatban e női szükséghelyzetek sora látható. Az összevethetőség és viszonyítás kedvéért hasznosnak találtam feltüntetni néhány katolikus és protestáns női imakönyvben előforduló szükséghelyzetet is:

Ima a gyermekágyas nőért, képeslap. MILEV K751.

¹⁹³ *Mirjam* 1942.¹⁰³ 12-13.

¹⁹⁴ Ezen alkalmakra voltak a zsidóságnak külön, elsősorban héber anyanyelven íródott imakönyvei is (Siddur, Machsor). Ezek éppen a héberül nem tudó nők és a zsinagógai közös imából való kirekesztés miatt, főképpen a férfiak körében volt elterjedve. Mint ismeretes, a zsidó nők a zsinagógában egy elkülönített karzaton ültek, ahol a liturgiából teljesen ki voltak zárva. A nők zsinagógai elkülönítéséről lásd Oláh 2003. 88.

Zsidó imakönyvek	Katolikus imakönyvek ¹⁹⁵	Protestáns imakönyvek ¹⁹⁶
Leány imája	Születés énapján imádság	Leány kinek szülei élnek
Ima a szülőkért	Ima névszentünk napján	Árva leány
Árva imája	A szüz imádsága	Jegybenjáró leány
Leány imája avatáskor	Hajadon könyörgése	Koros hajadon
Ima a szülői ház elhagyásakor	A menyasszony imádsága	Új asszony
Ima eljegyzésre	Az özveggy imádsága	Terhes asszony
Menyasszony imája	A családanya imája	Gyermekágyas asszony
Anya imája lány esküvőjén	A családanya imája	Hölgy, mint nő, anya, gazdasszony
Anya imája fia esküvőjén	Az árva imádsága	Nő a házasi viszony kellemetlenségei között
A nő imája aki anyaként érez	Ima a szülőkért	Koros nő és anya
Az új otthonban	Leendő anya könyörgése	Anya, jó gyermekért
Ima a férjért	Az anya könyörgése gyermekért	Gyermekes özveggy
Boldogtalan családi életben	A szegény könyörgése	Gyermektelen özveggy
Ima gyermekáldásért	A beteg könyörgése	Leány atya vagy anyja betegségek
Gyermeket váró asszony imája	Betegség után könyörgés	Nő férje betegségek
Ima szülés előtt	Ima barátainkért	Anya gyermeke betegségek
Ima leánygyermek születésére	Ima ellenségeinkért	Hála a beteg kedves meggyógyulásáért
Fiatal anya először a templomban	Ima boldog halálért	Beteg lány
Ima távol lévő gyermekért	Ima Krisztusban meghalt Atyánk fiaiért	Beteg árvaleány
Ima katona fiúért	Ima az ország javáért	Beteg nő
Ima a fiú barmicváján		Beteg nő és anya
Anya imája leánya avatásakor		Beteg özveggy
Ima a jó gyermekért		Beteg koros hölgy
Asszony imája, mikor férje elutazik		Hála a meggyógyulásért
Anya áldása midőn fia az életbe indul		Leány, atya vagy anyja halálakor
Ima gondterhes órákban		Nő férje halálakor
Ima a szülőkért		Anya, gyermeke halálakor
Betegségben		
Ima betegségből való felgyógyulásra		
Beteg férjért		

195 Az összehasonlításához használt katolikus imakönyvek: *Vezércsillag az örök üdv elnyerésére* (1860), *Hétfájdalmu Boldogságos Szüz Mária nyomait követőknek mennybevezető kis Arany Korona* (1852), *Mária csillag, hit, élet és erények vezére: imakönyv a kathol. nőnem használatára* (189?), *Mária, légy anyám! Imakönyv nők részére* (1936).

196 Az összehasonlításához használt protestáns imakönyvek: *Ájtatos hölgy. Elmékedések és imák művelt hölgyek használatára* (1846), *Protestáns nők imakönyve. Különféle alkalmak- és esetekre* (1859).

Zsidó imakönyvek	Katolikus imakönyvek ¹⁹⁵	Protestáns imakönyvek ¹⁹⁶
Beteg szülőért		
Beteg gyermekért		
Beteg felnőtt gyermekért		
Apa betegsége esetén		
Anya betegsége esetén		
Fogadott gyermekért		
Özvegy, akinek szófogadatlan gyermeke van		
Anya gyermekért akit etetni kell		
Jövedelemért		
A szolgáló imája		
Ima türelemért és erősítésért szenvében		
Jólétben		
Ínségben		
Ima utazáskor		
Veszélyben		
Ima magas életkorban		
Ima gyógykezelésen		
Ima a tengeri utazáson		
Ima tengeri viharban		
Ima tengeri utazás után		
Ima bajból való menekülés után		
Országos baj, veszedelem idején		
Ima a Hazáért		

Látható, hogy a vizsgált protestáns és katolikus könyvekben némiképp szűkebb a listája a sajátos női élethelyzetekhez felkínált imáknak. Itt a különféle kegyességi gyakorlatokhoz, egyházi ünnepekhez tartozó imák, elmélkedések és énekek a hangsúlyosabbak, mutatva a nők nagyobb szerepét az egyház liturgikus alkalmain.

A zsidó imádságos könyvekben azonban a megszokott imarészek mellett különösen is törekedtek arra, hogy a nőt élete legapróbb nehézségeiben is imával segítsék. Igyekeztek fiatal házasság előtt álló lányként, anyaként, feleségként, háziasszonyként is bevonni a nőt az imaéletbe. A zsidó imakönyvek e szerepköröket, mint a nő három alapvető foglalkozását határozzák meg. E tekintetben nem térnek el a másik két felekezet elképzelésétől, a korszak általánosan elterjedt mintáihoz illeszkednek. Ugyanakkor tény, hogy a szélesebb repertoárnak köszönhetően a zsidó imakönyvekben sokkal inkább megmutatkozik a nő, annak hétköznapijai. Ez részint rámutat arra, hogy a nők helyzetének újragondolása, átértelmezése valós problémaként és feladatként jelent meg a zsidó vallási megújulás diskurzusában. Másrészt viszont összefüggésbe hozható a zsidó (női) életvilágok

sajátos szerveződésével is. A zsidó vallás a „mindennapi élet részfolyamataiban is – az étkezésben, a magánidő és a családi élettért beosztásában, a szexualitásban, a művelődésbe, a testi technikákban stb. nemcsak követhető magatartási mintákat nyújt, de sok szempontból kötelezően meg is határozza a magatartás normáit” írja tanulmányában Karády Viktor.¹⁹⁷

Az új típusú imakönyvek megszerkesztése azonban valószínű nem volt konfliktusoktól mentes. A nő életének legkülönbébb szükséghelyzeteire írt imák hosszú sora és azok költői megfogalmazása, érzelmi telítettsége újként hatott az addig megszokott imák sorában, ezek fogadtatása még a modernitásra törekvő pesti neológia köreiben sem volt egyértelmű:

Az ihletett pap tudása, mély vallásos meggyőződése s a költő emelkedettsége, szavainak szárnyalása, himes formája, zenéje, szívekbe lapozó gördülése. De néhány zsoltárt, több vallásos éneket láttunk volna szívesen, mert ezek könynyebben ragadnak meg az emlékezetben és lélekben. – írta Egyenlőségben megjelent cikkében Haber Samu.¹⁹⁸

Az újragondolás és a modern nyelvezet kialakítása tehát komoly kihívások elé állította a szerzőket.

A szükséghelyzeteket és a hozzájuk tartozó textusokat felhasználva lehetőségünk van arra is, hogy néhány összehasonlító jellegű megállapítást tegyünk a három felekezet női szerepekről és elvárásokról alkotott nézeteiről, elsősorban a házasság kérdésköre kapcsán. Elsőként a férfival szembeni női viselkedés alap elvárásait hozom példaként, itt is felemlítve a katolikus és a protestáns álláspontot:

Add nekem szüntelenül a szelídség, a türelem és a békesség lelkét; tartsd meg választottam szívét szerelemben és figyelemben és tedd lehetővé számomra, hogy folyvást az erény és kedvesség köntösében díszelgejek.¹⁹⁹

Add mennyei Atyám! hogy férjemhez hű legyek mind halálig, a mint az oltárnál ígertem; szeressem őt, mint önmagam, tiszteljem őt és engedelmeskedjem neki minden nem tilos dologban.²⁰⁰

Nő vagyok. Férjem boldogsága az én boldogságom, - ő és én egy vagyunk, egymásért s egymásban élve lelénk föl édenünket. Az ő boldogítása leend ezután is egy fő törekvésem.²⁰¹

A férfival szembeni viselkedés alapja mindhárom felekezet esetében a hűség, az állhatatosság, és férj iránti szeretet voltak. Figyelemre méltó, hogy az egykori

197 Karády 2005. 192.

198 Egyenlőség 1898. augusztus 28. 8. (Haber Samu: Mirjam.)

199 Stunden der Andacht 1903. 83–84.

200 Vezércsillag é.n. 374.

201 Ájtatos hölgy 1846. 153–154.

szegedi rabbi, Daniel Pillitz ezen viselkedési elvárások leírásának külön fejezetet is szentelt imakönyve alkalmi imákat tartalmazó részének elején *A nő meghatározása és A nő kötelezettségei* címmel.²⁰² Ebben a nőt, mint a valóságban is gyengébbik nemet mutatta be, jelezve ezzel a férfival szembeni alárendeltségét is:

*A nő ingerlékenyebb, mint a férfi; érzékenyebb az értelem megnyilvánulásaira mindenki másnál. Érzései finomabbak, változékonyabbak [...] ha nemének gyengeségei fölé emelkedik, ő az asszonyok ékessége [...] ezért nem természetes és visszataszító, ha elfelejti nőiségét és minden szándékát keresztül akarja vinni és a ház uralkodója kíván lenni.*²⁰³

Legfőbb tulajdonságai is ezt a pozícióját hivatottak segíteni: engedékenység, kiengesztelődés, kompromisszumkészség. Ezeknek az erényeknek a birtokában legfőbb feladatául az otthon szentélyében való szolgálatot jelölik ki számára az imakönyvek, még az 1930-as Hevesi-féle Fohászban is:

*Áldj meg engem, hogy segítőtársa lehessen hitvesemnek, legyek én is az élet munkása, a kenyérkeresőnek munkában társa; kezeim munkája járuljon hozzá életünk megszépítéséhez és szolgálhassam serénységgel férjem céljait, azzal is, hogy számára meleg, kedves otthon kellemét és a békés megértés összhangját biztosíthassam, mely üdítő, tiszta forrásitalként újítja meg az élet gondjaival küzdőnek kedvét és erejét.*²⁰⁴

Az imák arra is utalnak, hogy a férfi és nő kapcsolatának biztos hátteret a szereteten alapuló, szerelemből kötött házasság adhat. Erre elsősorban az egyébként is intimebb hangvétellű, az egyéni érzelmeket sokkal inkább felvállaló és terjedelmesebben bemutató zsidó és református imák térnek ki.

*[...] engedd hogy felvillanjon látóhatárunkon a szerelemnek életadó fénysugara, amely az élet minden helyzetét és gyarlóságát bevilágítja és átmelegíti, amely életünk szépségeit ragyogásával megszépíti és nehézségeit fényével felvidítja.*²⁰⁵

*nem aljas érdek, nem bűnös szenvedély csatol ő hozzá, nem vagyona s külseje hódítja meg [...] ismerem gyengeségeit s ezekkel kibékültem, ismerem jelességeit s ezekért szeretem, vele, úgy hiszem, boldog leendek.*²⁰⁶

202 Deborah 1890. 99–104.

203 Deborah 1890. 99–102.

204 Fohász 1930. 453–454.

205 Stunden der Andacht 1903. 81.

206 Ájtatos hölgy 1846. 131–132.

A katolikus textusok a házasság Istentől való elrendeltetésére és szentségére hivatkoznak hangsúlyosabban, többnyire szemérmesen hallgatva az egyéni érzésekről:

*A házassági állapotot is te szerzedd s szent Fiad azt szentségi méltóságra emelte; szent akarodnak hódolva, határozom el magamat e nagy fontosságú lépésre, reményelve, hogy részesíteni fogsz kegyelmedben, melyet hivednek ígértél.*²⁰⁷

Ebből adódóan lényeges eltérés mutatkozik az imákban a házasság során később jelentkező nehézségek megítélésben. Míg a református és zsidó imák nyíltan beszélnek a házasság alatti konfliktusokról és nehézségekről, sőt a reformátusok magáról a válásról is, addig a katolikus imakönyvek ezt a témát eleve nem tárgyalják, hiszen itt a házasságot szentségnek tekintve, nem ismerték el annak felbonthatóságát, csak érvénytelenítéséhez járultak hozzá:

*Istenem! te segíts rajtunk. Add vissza nekem férjem elvesztett szívét és szeretetét. Hozd vissza a mult idők boldogságát. Változtasd meg kedélyemet. Adj szívembe több megértést és jóakaratot. Ruházz fel hitvesi feladataimhoz méltó szellemmel, töltsd meg lelkemet gyöngédséggel és figyelmességgel, hogy vissza tudjam vívni férjem szeretetét. És változtasd meg őt is.*²⁰⁸

*Ilyen változékonyak tehát a földi életnek legízletesb örömei [...] Hiheti-e azt egy ártatlan gyermek, hogy a szépen viruló s bájosan illatozó rózsabokor alatt ijesztő, hideg kígyók lappangjanak?*²⁰⁹

*„Ismét szabad vagyok, visszanyertem függetlenségemet, kimenekültem a gyűlölt láncok közül.”*²¹⁰

Közismert, hogy a törvényes válás igen új jogi intézmény, a 18. században a poroszok, majd a franciák tették először lehetővé törvényes alkalmazását. Nálunk csak egy évszázaddal később legalizálják a házasság felbontását. Addig azt a gyakorlatot követték, hogy házasság dolgában az egyházak szabtak törvényt a felekezetükhöz tartozóknak. Valóban komoly súlya a római katolikus, a többségi egyház által irányadóként tekintett kánonjognak volt, amely a házasságot szentségnek tekintve, nem ismerte el felbonthatóságát, csak érvénytelenítéséhez járult hozzá. A protestáns és az izraelita egyházak viszont a válási ügyek eldöntését polgári bíróságoknak engedték át. A helyzet egyszeriben és gyökeresen megváltozott, amikor a 1894-ben nagy viharok közepette, az országgyűlés megalkotta a válásról szóló törvényt.²¹¹ A zsidók egyébként a 19. század végén – talán az

²⁰⁷ Vezércsillag é.n. 384.

²⁰⁸ Fohász 1930. 465.

²⁰⁹ Ájtatos hölgy 1846. 263.

²¹⁰ Protestáns nők imakönyve 1859. 245.

²¹¹ Gyáni 1995. 20.

asszimilációs törekvéseiktől nem függetlenül – élen jártak a válások tekintetében.²¹² Gyáni Gábor vizsgálatai rámutatnak, hogy a válások mintegy kétharmadában zsidó házaspárok vannak érintve, ez az arány messze magasabb, mint a 19. század végi, századfordulós budapesti számarányuk (20-23%).²¹³ Ismert tény, hogy a zsidóság saját elzárkózása, a nem zsidóktól való idegenkedése és távolságtartó magatartása, valamint az 1895-ös zsidó vallási egyen jogúsításig tilalmazott vegyes házasságok miatt alapvetően endogám közösség volt. A zsidó vallás emancipációjával ledőlt a korábban áthághatatlan tűnő határ a házaselek kiválasztása terén.²¹⁴ „A zsidók számára mindez azt ígérte, hogy kitörhetnek végre saját felekezeti-etnikai gettójukból, és vegyes házasság útján megtehetik a nagy lépést a maradéktalan felszívódás és beolvadás felé.”²¹⁵

Összegzésül

A századforduló zsidó nők számára összeállított imakönyvei jól illeszkednek a korszak egyéb felekezeteinél megjelenő lelkeségi irodalmához. A korszak társadalmi és mentalitásbeli változásai a zsidóságon belül is hasonló felismeréshez vezettek, mint a nagy, többségi felekezetek esetében. A vallási ismeretek és vallásos lelkület átadásának legfőbb letéteményesét látták a nőkben, ami a nő szerepének felértékelődéséhez vezetett. Ugyanzokat a kliséket, szerepköröket fedezhetjük fel a szövegekben, középpontban a nővel, akit a házioltár papnőiként aposztrofálnak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a zsidóság esetében a nők megváltozott szerep elvárásait és lehetőségeit további tényezők is befolyásolták. Ilyen volt a zsidóság emancipációja, a különösen a városokban élők, modernítésre törekvők asszimilációs törekvései, a nyelvi, vallási megújulás és az ehhez kapcsolódó új lelki irodalom iránti igény. A nőkre (különösen az anyákra), mint a zsidóság fennmaradását biztosító kiemelkedő szereplőkre tekintettek. Bennük látták az adott nemzeti kultúra adoptálásának, ugyanakkor a zsidó tradíciók megőrzésének a zálogát. Az ekkor formálódó polgári kiscsaládokban érzelmi, pszichés szempontból is kulcspozícióba kerültek, hiszen anyai szeretetük által „*Nekik kell az otthon a barátság és a jócselekedetek áldott helyévé tenni.*”²¹⁶ E tényezők mind formálták a zsidó női modellt, az azt közvetítő ima- és vallási jellegű erkölcsnemesítő szövegeket, így imakönyveikben különösen gazdag a női szükséghelyzetekhez felkínált textusok sora. A nő élet valamennyi fontos pillantához kaphatott belőlük spirituális segítséget és útmutatást az olvasó. Hogy éltek-e ezzel a lehetőséggel a nők, arra csak sejtéseinkkel tudunk válaszolni. A kiadási példányszámok azt jelzik, hogy keresettek és kelendőek lehettek ezek a könyvek. A nagyvárosi polgárosult, iskolázott és könyvolvasó zsidóság körében mindenképpen. A falvak, a vidék zsidóságához nem tudjuk eljutottak-e ezek a művek. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen

212 Gyáni 1995. 20.

213 Gyáni 1995. 24.

214 Gyáni 1995. 25.

215 Gyáni 1995. 25.

216 *Stunden der Andacht* 1903. 169

kívül azt a tényt sem, hogy a zsidóság maga sem volt homogén közösség. Az ortodoxia irányzatához tartozóak sokkal erősebben ragaszkodtak évszázados hagyományaikhoz, társdalami modelljeikhez, liturgikus szövegeikhez. A modernitásra törekvő, az asszimilációban élen járó neológia sokkal nyitottabbnak mutatkozott a lelkeségi irodalom megújításában is. Ennek ellenére olykor közöttük is megütközést okoztak az újszerű nyelvezettel írott szövegek. További kutatást igényelne tehát a befogadói oldal feltérképezése. Így kaphatnánk választ arra, mennyiben és hogyan valósult meg az imaszövegekben vázolt női modell belsővé tétele.

A zsidó anya imája – Az anyaság és anyai szerep

Ha zsidó nők számára összeállított imakönyvek után kutatunk Magyarországon, minden bizonnyal Kiss Arnold rabbi, *Mirjám* című imakönyvével fogunk leggyakrabban találkozni. Ez volt a korszak egyik legnépszerűbb zsidó női imakönyve. Első kiadása 1898-ban látott napvilágot, majd ezt 107 további kiadás követte.²¹⁷ Nem ez volt azonban a korszak egyedüli, nők számára összeállított modern nyelvezetű és szellemiségű imakönyve. Gyűjtéseim során további nyolc került látókörmbe. Ezeknek a könyveknek szerzői előszavai, elmélkedései és imaszövegei egy különös aspektusból láttatják velünk a zsidó emancipáció folyamatát, középpontba állítva a nőt, különösen az anyákat, akik meghatározó szerepet kaptak ezekben a folyamatokban, és a modernizáció szimbólumává váltak.²¹⁸ A szövegekben azt láthatjuk, hogy az anyai hivatást és a gyermekeit nevelő anyát szinte szakralizálják a szerzők, hiszen bennük a hazai zsidóság fennmaradásának zálogát látták. Kiemelt szerepet tulajdonítottak nekik a nemzeti kultúra adaptálásában, ugyanakkor a zsidó tradíciók megőrzésének zálogosait is bennük látták. Hirtelen a férjekénél is fontosabb, kulcspozícióba kerültek. Felhatalmazást kaptak arra, hogy ők adják át gyermekeiknek a zsidó tradíciókat, hiszen anyai szeretetük által nekik kell az otthont a barátság és a jócselekedetek áldott helyévé tenni.²¹⁹

A műfaj és az imádságok bemutatásával arra keresem a választ, hogy az imakönyvek szövegei hogyan reagáltak, reagáltak-e egyáltalán ezekre a társadalmi folyamatokra, illetve a korabeli zsidóságot is érintő szekularizációs tendenciákra. Elsősorban az anyai szerep társadalmi, és vallási vonatkozásaira szeretnék rámutatni. Arra, hogyan vélekedtek erről a szerepről a korabeli Magyarország vezető zsidó értelmiségiei, hol jelölték ki az anya helyét a társadalomban, és milyen kompetenciákat osztottak rá.

A felhasznált imakönyvekről

Kérdéseim megválaszolásához a következő, az előző fejezetben részben már megismert, valamint további más női zsidó imakönyveket használtam fel: Daniel Pillitz: *Deborah* (1890⁵); Fanny Neuda: *Stunden der Andacht* (1903¹⁹); Dr. Hevesi Simon: *Örök áhitat* (1918); Hevesi Ferenc és Hevesi Simon: *Fohász* (1930); Dr. Kiss Arnold: *Mirjam* (1939¹⁰⁰); Löw Immánuel: *Imádságok zsidók számára* (1903); n.a.: *Al kanfei haNefes. A lélek szárnyain* (1934); Stern Mór: *Ájtatos órák* (1882); Weisz

²¹⁷ A könyvnek 104 magyar nyelvű és további három német nyelvű kiadásáról vannak adataink. E kiadások pontos adatait lásd az előző fejezetben.

²¹⁸ Toronyi 2002. 10.

²¹⁹ *Stunden der Andacht* 1903. 169.

Gábor: *Ráhel* (1902).²²⁰ Ezek mellett esetenként a korabeli neológ zsidó sajtó,²²¹ a tanácsadó-²²² és ismeretterjesztő irodalom²²³ írásaival egészítettem ki forrásaimat.

A könyvek mindegyike 1900 körül jelent meg, magyar vagy német nyelven, illetve valamely német nyelvű munka magyar nyelvű fordításaként. Ez részben utal arra, hogy még a 19-20. század fordulóján is milyen fontos szerepet töltöttek be a magyar zsidóság életében a Habsburg Birodalom más részein (Bécsben, Prágában), illetve német nyelvterületen nyomtatott munkák. Másrésről viszont jelzi a magyar zsidóság korabeli többnyelvűségét, és a magyar nyelvű vallási irodalom térnyerését. Főképp a nagyvárosokban (Budapest, Szeged, Nagyvárad, stb.) igaz ez, ahol hamarabb érezte hatását a zsidóság emancipációja, és erősebb volt a megújulás iránti igény (például nyelvi magyarosodás). Itt, ezekben a városokban jelent meg elsőként a neológia irányzata, ezért a modernizáció, asszimiláció tekintetében élen jártak e gyülekeztek tagjai. A vizsgált imakönyvek olvasó körét is feltehetően ezekben a modern szellemiségű polgári közösségekben kell keresnünk.

A könyvek szerzői a zsidóság reform irányzatához tartozó, jómódú, nagyvárosi környezetben élő és működő rabbik, rabbi feleségek, hittanárok vagy tanítók voltak.²²⁴ Köztük kiváló szónokokat, tehetséges írókat, költőket találunk, akik emellett vallási vezetők és a közéletben is aktív emberek voltak. Maguk is a zsidóság neológ irányzatához tartoztak, és a nők spirituális igényeit figyelembe

220 Az imakönyvek pontos bibliográfiai adatait lásd a könyv végén található *Felhasznált források* című fejezetében.

221 E sajtó legismertebb terméke az *Egyenlőség* című budapesti politikai hetilap, amely a korszak legnagyobb és leghosszabb életű periodikája volt (1882-1938). Fennállása alatt a magyar zsidóság politikai, társadalmi és kulturális törekvéseinek szószólója és irányítója lett. MZSL 1929. 213.

222 A tanácsadó irodalomból Singer S. Leó, 1907-es *Hovat haLevavot* – Kötelességtan című munkáját használtam fel. A könyv abc szerint rendezte a gyakorlati zsidó vallásos élet tanításait, vallásos szokásait és szertartásainak etikai alapját veszi sorra.

223 Az ismeretterjesztő irodalomból elsősorban Nahida Remy, (fordította Krasznainé F. Mari) 1892-ben megjelent *A zsidó asszony* című munkáját használtam fel. A még napjainkban is számos nyelven kiadott könyv a német Nahida Ruth Lazarus (1849-1928) író nő munkája (a Remy név első férjére utal). A keresztény családba született író nő 1895-ben, első férje halála után tért be a zsidó vallásba. Munkáját a zsidó nőről még keresztényként írta 1892-ben.

224 A szerzőkről: *Daniel Pillitz* (19. század) magyarországi rabbi és pedagógus, akit 1847-ben egy liberális szellemű röpirat miatt több tekintélyes rabbi elítélt és a rabbi hivatal viselésére alkalmatlannak mondott ki. MZSL 1929. 710; *Fanny Neuda* (1819-1894, született Schmiedl) csehországi író nő, a nikolsburg-i rabbi, Abraham Neuda felesége volt. Számos kiadást megélt imakönyve mellett elbeszélések szerzője is. JL IV/1. 1987. 463.; *Hevesi Simon és Ferenc* (1868-1943, 1898-1952) Apa és fia. Simon minden idők talán legnagyobb magyar rabbi szónoka, fia Ferenc szintén rabbiként, majd főrabbiént működött Budapesten. 1946-ban politikai okok miatt az Egyesült Államokban telepedett le. Tehetsége ott is kiteljesedett. 1946-tól Hawaii rabbiként működött. Schöner 2008; *Kiss Arnold* (1869-1940) híres budai rabbi, akit e tisztsége mellett jeles egyházi szónoklatai, írói, költői, műfordítói és közéleti munkássága teszi híressé. MZSL 1929. 483; *Löw Immánuel* (1854-1944) szegedi főrabbi, a magyar nyelvű zsinagógai szónoklat művésze, orientalista, botanikus. MZSL 1929. 548; *Stern Mór* (1883-1944) tanító Budapesten; *Weisz Gábor* (19. század) rabbi és hitoktató Pécsen.

véve szerkesztették meg imádságos könyveiket. Bennük – a technókban²²⁵ eddig megszokott zsinagógai imák fordításai, a temetői és a három mitzwot-hoz tartozó imák mellett – esztétikailag megfelelő, vallásos-morális értelemben modernizált, a modern polgáriasult zsidó női élethelyzetekhez alkalmazkodó imákat olvashatunk.²²⁶ A nyilvános és otthoni áhítat gyakorlatok, ünnepi alkalmak, illetve vallásos előírások imái mellé a szerzők az anya életének legapróbb eseményeihez is igyekeztek imaszövegeket adni, ezzel is jelezve az anyai szerep felértékelődését. Így olvashatunk imákat gyermekáldásért, gyermektelenségben, gyermeket várva, szülés előtt, leány, fiú gyermek születésére, fiatal anya első templomlátogatásakor, gyermek szerencséjéért, csecsemőért, kisded gyermekért, beteg gyermekért, gyermek felgyógyulásakor, felnőtt beteg gyermekért, gyermekért akit etetni kell, a fiú körülmetélésekor (Brit mila), a fiú nagykorúvá válására (Bar micva), leány névadásakor, avatásakor (Bat micva), fia, lánya esküvője napján, gyermekeinek boldog házasságáért, távolban lévő gyermekért, rossz gyermekért, jó gyermekért, szófogatlan gyermekért, katonafiúért, mostoha anyaként, özvegyként.

Szerzőik azt várták ezektől a nyelvileg és tartalmilag megújított imakönyvektől, hogy imádkozásra ösztönzik majd az anyákat, és visszavezetik őket őseik vallásához. Reményeik szerint a könyvek által erősíteni tudták a zsidó anyák identitását is, hiszen ebben látták a garanciát a jövő generációk vallási nevelésére. Vizsgált szövegeink tehát az anyaság vágyott ideálját közvetítették újszerű, modern megfogalmazásban.

Fogadtatásuk a nők körében minden bizonnyal pozitív lehetett, amiről az egyes könyvek kiadási számai tanúskodnak. A *Mirjamot* magyarul 104 alkalommal (1898-1958), németül 3 alkalommal (1907, 1923, 1929); a *Fóhász*t nyolc alkalommal nyomtatták újra. Ennek ellenére újszerűségük néha megrökönyödést okozott még

225 A 16. század végétől, 17. századtól már léteztek kifejezetten nők számára, több esetben nők által összeállított, fordított vagy írott imakönyvek (*tkhines*), amelyek a 18. sőt még a 19. században is ismertek voltak. Ezek népszerűségében közrejátszott, hogy a férfiak számára írott zsidó imakönyvektől (*Siddur, Machsor*) eltérően nem héber, hanem a mindennapokban használt jiddis nyelven íródtak. Ezekből olvastak fel a zsinagógák elzárt női karzatain a liturgiából és a nyilvános vallási életből (talmudi iskola, rabbi pálya) egyébként teljesen kizárt nőknek. (Weissler 1987. 246.) Ismert, hogy a zsidó nőket nem számították a nyilvános imához szükséges tíz felnőtt közé, így ők a zsinagóga függönnyel elzárt karzatain ültek, ahol egy női előénekes, vagy előimádkozó a vonatkozó olvasmányokat és imaszövegeket jiddis átírásban tolmácsolta feléjük. Így gyakran egészen új, teljesen önálló irodalmi alkotások születtek, amelyek messze túlmentek a héber szövegek egyszerű fordításán. Szerzőik többnyire anonimak, de feltehetőleg gyakran a felolvasó, vagy előénekes asszonyok közül kerültek ki. (Kratz-Ritter 1995. 28.) Emellett az otthoni, hétköznapi vallásgyakorlás során (napi imák, ünnepi imák) is előkerültek ezek az imakönyvek, főképp a három női mizwothoz (challa elválasztása, a szombati gyertya meggyújtása, alámerülés a mikweben) és egyéb zsinagógán kívül eső vallási rituálékhoz (temetői imák) és szokásokhoz (terhesség, szülés) kötődően. (Kay 2004. 74.) Mégis a zsidó haskalah megjelenésével fokozatosan elvesztették szerepüket a technók a zsidó imádkozási hagyományban. (Kay 2004. 113–115.) Ennek oka kettős, egyrészt nyelvi, másrészt spirituális.

A jiddisben a zsidó reformerek a Bildung (képzés) megszerzésének alapvető gátját, mondhatni jelképes antitezisét vélték felfedezni, míg a magyar nyelv használatában a neológia többségi nemzethez való igazodását fejezték ki. Emellett tartalmilag, spirituális értelemben is újításra szorultak a technók közvetített vallásos szövegek, mert sok népies, babonás elemet, morálisan, teológiai, stilisztikailag kifogásolható imát tartalmaztak. (Kritz-Ritter 1995. 31–34.) Az ortodoxiában tapasztalható mélyebb vallásosság szintén serkentőleg hatott a neológia imakönyv kiadási törekvéseire csakúgy, mint a nők aktív olvasóvá válása.

226 Kratz-Ritter 1995. 36.

a modernitásra törekvő pesti neológia köreiben is: *Az ihletett pap tudása, mély vallásos meggyőződése s a költő emelkedettsége, szavainak szárnyalása, himes formája, zenéje, szívekbe lapozó gördülése. De néhány zsoldárt, több vallásos éneket láttunk volna szívesen, mert ezek könnyebben ragadnak meg az emlékezetben és lélekben.* – írja a Mirjam című imakönyvről szóló értékelésben Haber Samu az Egyenlőség hasábjain.²²⁷

A zsidó emancipáció és az anyák idealizált szerepe

A 19. század végi, 20. század eleji közép-európai zsidóság történelme, egyúttal gyors társadalmi felemelkedésüknek és egyidejű modernizációjuknak a történelme is.²²⁸ Simone Lässig vélekedése szerint a német nyelvterületen, illetve kulturális térségben semelyik más társadalmi csoportnak nem volt olyan nagyarányú és sikeres a polgárosodása, mint a zsidóságé.²²⁹ Megfigyelései érvényesek Magyarországra is. Magyarországon a 19. század folyamán születtek meg azok a törvények, amelyek lehetővé tették a zsidók városi letelepedését, ingatlanszerzését és bekapcsolódását az ipari üzemek alapításába.²³⁰ Az emancipáció folyamata megváltoztatta a zsidók politikai státusát. Kirekesztettekől széles körű jogokkal rendelkező állampolgárokká tette őket, másrészt ezzel szoros összefüggésben, megváltoztatatta társadalmi státusukat. Lehetőséget kaptak arra, hogy az adott ország társadalmi és gazdasági struktúrájának szerves részeivé váljanak.²³¹ A hétköznapi életben azonos törvényi feltételekkel vehettek részt, mint a nem zsidó többség, és bekapcsolódhattak a modern Magyarország megteremtésébe.²³² A jogi egyenlőség 1895-ben a zsidó vallás recepciójával (bevett vallássá nyilvánításával) lett teljes.²³³ Ezzel összefüggésben új karrier és oktatási lehetőségek nyíltak meg, amelyek a társadalmi mobilitás katalizátoraiként hatottak.²³⁴

Ezek a változások különösen nagy hatással voltak a zsidóságra, hiszen az új légkör olyan helyzetet teremtett, amelyben a zsidóság integrálni tudta a polgári eszméket. Ezt láthatjuk többek között a zsinagógai istentisztelekben bevezetett reformokban, például a magyar nyelvű prédikációk és az orgonahasználat bevezetésében.²³⁵ Emellett azonban a zsidóságnak a 19. század végén a modernitás új tendenciáinak, a hagyomány racionalizálásának, a vallási autoritás és intézményi legitimitás hanyatlásának, a vallásgyakorlás individualizálódásának kihívásaival is szembe kellett néznie.²³⁶ A fővárosban és a vidéki nagyvárosokban e szekularizációs és emancipációs folyamatok hatására sorra alakultak a tudatosan modernitásra törekvő, vallási megújulást kereső neológ közösségek. Ők az új kihívásokra

227 *Egyenlőség* 1898. augusztus 28. 8. (Haber Samu: Mirjam)

228 Heinsohn – Schüler-Springorum 2006. 10.

229 Lässig 2004. 13.

230 Toronyi 2010. 26.

231 Frojimovics 2008. 41.

232 Toronyi 2002. 10.

233 Toronyi 2010. 26.

234 Lässig 2004. 101–213, 659–660.

235 Lässig 2004. 243–326, 660–662.

236 Glässer 2012. 67.

a haladó, európai kultúra és annak mintái felé fordultak inkább. Ezekhez a kerekhez próbálták mindennapjaikat és vallásuk előírásait igazítani.²³⁷

Különösen égető problémát jelentett az asszimiláns zsidók elvallástalanodása. Különösen a neológ vallási vezetők aggódtak felekezetük nő tagjaiért, hiszen édesanyaként fontos szerepet szántak nekik gyermekeik vallási nevelésében és a tradícióik megőrzésében. Nagy felelősség hárult rájuk az adott nemzeti kultúra adaptálásában, de ugyanakkor a zsidó tradíciók megőrzésében is. Emellett a zsidó középosztály, polgárság formálódásában is tevőlegesen részt vettek az anyák, hiszen e folyamatok fő színtere a család volt. Az ő kezükben volt az ideális családi élet záloga, míg a férfi a társadalmi, gazdasági és politikai életben nyerte el szerepét.²³⁸ Signer Leó 1907-es zsidóknak írott tanácsadó könyvében, a *Kötelességtanban* így írt erről:

*A férfi ésszel, a nő szívvvel gondolkozik, az ész hatalma tehát a férfi, a szeretet hatalma a nő kezében van letéve. A férfi nehéz munkával szerzi meg a létfenntartásra szükséges földi gyümölcsöt, a nő szelíd és gyenge keze pedig virágokat ültet enyhülésül. A férfit kiszólítja a házból: állása, foglalkozása, az anyagi létért való küzdelme, a nő a család édes otthonát varázsolja szentéllé és letérli férjének arca verejtékét, otthont szerez a küzdőnek, boldogságot a szenvedőnek; megőrzi mint őrangyal a családi élet és háza tisztaságát, megőrzi és neveli a zsidó öntudatot gyermekei szívében; tőle tanuljanak gyöngédséget, könyörületet a szenvedőkkel szemben, hitet és bizalmat Istenben.*²³⁹

A zsidó nő jelenítette meg a család felé és kívülre a keresztény szomszédok, munkatársak felé a modern, nagyvárosi polgári kultúrát. Neki sokkal inkább volt lehetősége kapcsolatot teremteni nem zsidó asszonytársaival – szabadidős tevékenységeket szervezett, szalonokba járt, jótékonsági egyletekben tevékenykedett.²⁴⁰ Ebben látta el háziasszonyi, anyai, feleségi feladatait. Ő volt a ház igazi úrnője, akinek feladatai közé a lakás szépítése és a gyermekek nevelése tartozott. A nagyvárosi polgárságnál megfigyelhető tendenciaként említhető, hogy gyermekeiket egyre inkább francia vagy angol nevelőnők felügyeletére bízta, akik a nyugati polgárnő magatartási modelljét meghonosították a magyar városokban. Zsidó nevelőnőképzés hiányában gyakorta előfordult, hogy a család katolikus magántanárokat fogadott a gyermekek mellé, akik katolikus neveltetésük és vallásuk elveire alapozva végezték munkájukat. Szabolcsi Miklós az *Egyenlőség* című lapban mutatott be egy ilyen esetet. A történetben szereplő zsidó bankár feleségét magát is katolikus nevelőnő nevelte, és már ő is rég eltávolodott apái hitétől, így ha egy szép napon arra ébredne, hogy gyermekét valaki megkeresztelte, de úgy, hogy azon többé segíteni ne lehessen, ő nagysága igen boldognak érezné magát.²⁴¹

237 Glässer 2012. 67.

238 Hyman 2006. 29.

239 *Kötelességtan* 1907. 20.

240 Kratz-Ritter 1995. 25; Toronyi 2002. 15.

241 *Egyenlőség* 1898. november 6. 1. (Szabolcsi Miksa: Nevelőnők)

Néhány számmal később Kiss Arnold, budai rabbi is aggodalmát fejezte ki a nők hétköznapi, otthoni vallásgyakorlásával kapcsolatban. Ismerve a zsidó családoknál szolgáló nevelőnők helyzetét, azt állította, a zsidó nők nem foglalkoznak gyermekeik vallásos életével. Cikkében felszólította az anyákat, hogy imádkozzanak gyermekeikkel lefekvés előtt és vegyék elő a héber imakönyveket és imádkozzanak belőle. Felrótta továbbá, hogy ezeknél a zsidó családoknál karácsonyfa, húsvéti tojás, Mikulás és még megannyi „kakukktojás” van a házakban. Majd így folytatta:

[...] ezeken segíteni kell. Ég fölöttünk a ház. A zsidó ház. Járok házról-házra, keresem a péntek estét, a jótékony zsidó szellemet, az egyszerű életmódot, a hitvestársak egymáshoz való ragaszkodását, a szeretet erejét, a szegények, a nyomorultak támogatását, a két gyertyát nehezen találom, bálba készülnek ott mindig, nincsen szombateste.²⁴²

Singer, Szabolcsi és Kiss leírásai sok tekintetben egybeestek a korabeli magyar nagypolgári környezetben élő nők általános jellemzésével. Voltak azonban a zsidó nőknek olyan sajátosságai is, amelyek megkülönböztették őket kortársaiktól. Ilyen volt a születések alacsony száma a születés-szabályozás konzekvens gyakorlata miatt, a válások és az egyetemet végzett nők magas aránya.²⁴³ Mindezek miatt a zsidó nő kulturálisan is vezető pozícióba került, és így az akkulturációs folyamatok egyik meghatározó személyévé vált.²⁴⁴ Marion Kaplan ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy ők azok, akik a hagyományos zsidó vallásosság és vallás megőrzésének legfőbb zálogosai voltak. Alakjukban a haladás és a hagyományosság ötvöződött, hiszen ők voltak a vallási tradíciók továbbélői.²⁴⁵ Mindez azt jelenti, hogy a zsidó édesanyákra a 19–20. század fordulóján megnövekedett felelősség hárult a zsidó nép megmaradásának ügyében. Részben mert gyermekeket hozott a világra, másrészt, mert neki kellett a zsidó identitást átadnia, személye ezért vallási-etnikai hovatartozás szempontjából is meghatározó volt.²⁴⁶ E szerepek mind azt erősítették, hogy a 19. század társadalmi, gazdasági változásai során, a kor általános társadalomtörténeti tendenciáihoz illeszkedve, az anyaság a zsidó nőkről folytatott diskurzusnak is kulcsfogalma lett.²⁴⁷

Az anya imája

Az imakönyvekbe belelapozva azt látjuk, hogy mind formai, mind pedig tartalmi szempontból visszatükrözik a 19. századi neológ értelmiségnek a nők vallásgyakorlását célzó reform törekvéseit. Egyrészt jól mutatják azt a célkitűzést, hogy

²⁴² *Egyenlőség* 1898. február 13. Melléklet 1-2. (Kiss Arnold: Levelek egy zsidó asszonyhoz)

²⁴³ Konrád 2002. 15–16.

²⁴⁴ Kratz-Ritter 1995. 25.

²⁴⁵ Kaplan 1997. 295.

²⁴⁶ Prestel 2006. 106.

²⁴⁷ Kaplan 1996. 37.

a szerzők motiválni és képessé akarták tenni a nőket arra, hogy a hivatalos kultuszgyakorlatokba aktívabban bekapcsolódhassanak. Ezt szolgálták az imakönyvekbe bekerülő, a *Siddurok* hagyományát követő, zsinagógai és a nők számára nem kötelező vallási ünnepekhez tartozó közösségi imák. Ugyanakkor a *techinók* hagyományára építő, otthoni, egyéni áhítathoz tartozó E/1. személyű, személyes hangvételi imaszövegek is fontos részét képezték a könyveknek. Ezek által kívánták asszonyaikat visszavezetni a zsidó hagyományokhoz, illetve tudatosítani akarták bennük e tradíciók átadásának felelősségét.²⁴⁸

A feleség és a háziasszony feladatkör mellett, az anyaság volt a harmadik legfontosabb eleme az ideális női modellnek. A *családi fészek őrző angyalaként*, a *házi tűzhely papnőjeként*, a *kikezdehetetlen házastársi erények megtestesítőjeként* beszéltek róla:

*Csak egy nemes és egy tanult lélek tudja a nőnek ezt a kettős hivatását teljes mértékben teljesíteni – ezért gondos nevelésre és oktatásra van szüksége, hogy ezáltal lányaink a házi oltárok papnőivé válhassanak, amint a magvető is sokféle magot vet, hogy sokféle gyümölcse teremjen, úgy a nevelőnek is sokféle dolgot kell tanítványába elültetnie.*²⁴⁹

*Az igazi nőnek az otthon, a család az, ami a virágnak a virágos kert. Mivoltának, lényegének, érvényesülésének egyedüli méltó helye és köre. [...] Áldott a család amelyen meglátszik a családjának gondoskodása. [...] Boldog a gyermek, kinek ruházata, gondozottsága éppenúgy magán viseli a féltő anyai szeretet külső jeleit, mint lelkülete a gondos, erkölcsnemesítő és jellemképző nevelést. [...] Az ilyen feleség, az ilyen anya a férj részéről csak a legodaadóbb, leghűségesebb szeretetet [...] a gyermekek részéről pedig a mélységes, a rajongó szeretetettel párosult tiszteletet érdemelheti. És ha a társadalom nem egyéb, mint az ilyen családok és egyedek összetétele, kialakul a zsidó nő társadalmi helyzetképe is: ez több mint egyenjogúság a férfivel, ez már piedesztálra helyezés, amelynek alapja nem a romantika, hanem a nő lelki erényeinek mélységes megbecsüléséből táplálkozó gyöngédség, [...] olyan piedesztál, amelyre a nőt a saját egyénisége emeli fel.*²⁵⁰

Az imakönyvek szövegei jól rámutatnak arra, hogy szinte szakralizálódott az anya, feleség, háziasszony hármasa. Marion Kaplan szerint e sztereotípiák kialakulásában fontos szerepet játszott, hogy a nőt, aki a hagyományos zsinagógai szerepekből ki volt zárva, a materiális, pszichikai és szekuláris világhoz sorolták, míg a férfiak sokkal inkább egy spirituális világban éltek. Így a nő szerepe lassan jelentősebb lett otthonában, mint az intézményesített vallásban.²⁵¹

248 Kratz-Ritter 1995. 106–111.

249 *Stunden der Andacht* 1903. 169.

250 *A lélek szárnyain* 1934. 170.

251 Kaplan 1997. 73.

A nő csak a gyermekáldással együtt teljesedett ki a családban, a rokonságban, vallásában, tágabb értelemben, a társadalomban. Nahida Remy, a híres 19. századi betért írónő, a zsidó nőről írott 1892-es könyvében külön kiemeli ezt:

Ismerjük azon nagy sulyt, melyet a zsidó felfogás a nő anyaságára helyez. Hogy anya legyen, ez a zsidó nőnek legnagyobb becsvágya s a biblia számos példát mutat, hogy a gyermektelen anya, a tilalom határáig – de csak addig – elmegy, hogy a sóvárgott célját elérje, mely előtte elengedhetetlen méltóságot jelent [...] A mint a zsidó asszony legnagyobb öröme s becsülete volt az anyaság, úgy legkeservesebb fájdalma volt – a gyermektelenség.²⁵²

Sokan az örökkévaló büntetését látták ebben, amelynek ellensúlyozására az imaszövegek a bibliai Hanna életének példáját állították a gyermekáldás után sóvárgó asszonyaik elé:

Istenem! Felkiáltok Tehozzád lelkem gyötrelmeinek szomorú éjszakájából: oh áldd meg gyermekáldással életemet. Az anyaság szent hivatására rendelt a nőt, hogy szíve alatt hordozza, vérével táplálja a jövendő és legyen az élet szolgálója, szenvedések között megújítva az életet. Ha gyermeket látok, elfog az anyai érzés vágya és szeretném ápolni, dédelgetni, karjaimban elringatni. Ha játszadozó vidám gyerekek közt vagyok, fájdalmak sajognak bennem: miért nincs gyermekem, kit szeretettel nevelhetnék, anyai gonddal őrizhetnék! [...] Most üresnek tűnik az életem, üresnek, sívárnak. Örömem nem teljes, nincs hervadhatatlan szépség az életemben. Megáldottál, Uram, jóságos élettárrsal, aki mindent megtesz értem, hogy felvidítson, de nincs vigaszom, nincs reményem, mert nem tudom, van-e célja földi járásomnak? [...] Mint a bibliai Hanna szíve, úgy emésztődik bánatban az én szívem, mint a bibliai Hanna esdekelt Hozzád, úgy imádkozom én: ki meghallgattad őt, hallgass meg engem is.²⁵³

Az anyaság egyik legfontosabb eseménye érthető módon a gyermekvárás és a szülés voltak. Ezekhez a szükséghelyzetekhez már a *techinók* is közreadtak imákat, segítve a nőket ebben a fájdalmas és veszélyesnek tartott helyzetben. Ezt a hagyományt folytatták a megújított imakönyvek, költőien megfogalmazott, őszinte és közvetlen hangvételű imáikkal:

Két életért imádkozom ez órán teelőttem: az egyik az én életem, a másik egy még ismeretlen lényé, akit szívem vérével táplálok, s akinek az eljötté az én legnagyobb boldogságomat, az én legfőbb büszkeségemet adja majd énnekem. Fájdalmakkal avatsz föl engem Isten! a legszentebb hivatásra – te vagy az, aki erővel övezed fel az én gyöngye valómat [...] Jóságos vagy te mindenek felett! Aki a kertek fái gyümölcsöt érlelsz és virulásba, épségben tartod meg

²⁵² A zsidó nő 1892. 134.

²⁵³ Fohász 1930. 467–471.

*a fának törzsét a gyümölcserés napjaiban – hiszek tebenned, és érzem, hogy erőben és egészségben tartasz meg majd engemet akkor, ha karomon ringatva gyermekem, újra fogom áldani a te szent nevedet.*²⁵⁴

Kiss Arnold Mirjam című könyvének vonatkozó imarészlete jól mutatja, milyen aggodalommal tekintettek a leendő anyák elkövetkező szülésükre. Ez érthető, hiszen a 20. század elejéig szerte Európában a szülés a halál közelségét jelentette. Ezzel a halál közelséggel magyarázható az is, hogy a kórházi szülés bevezetéseig az életadás eseményköréhez nemcsak a racionális, a biológiai-fiziológiai levezetést segítő eszközök tartoztak, hanem a szakrális és mágikus elemek, a hit és hiedelem által meghatározott képzetek és rítusok, így például az imádságok is.²⁵⁵

*A fájdalomban szól hozzám az Isten. Én pedig imádkozom. Légy velem mindenható könyörület! Adj erőt ebben a nehéz órában! Kegyelmedben bízom, teremtményeiden környörülő irgalmad reménye tölt el.*²⁵⁶

*Mi vagyok én, teremtő Istenem? Egy gyöngé nő, hulló falevél, nyíló virág, mely a keblében rejlő gyümölcscsel reggel még él, estére elhervad. És vajjon a fájdalom mellyel az örömet majd fizetnem kell, nem lesz-e sírja életemnek, életem boldogságának?*²⁵⁷

A félelmet az is magyarázta, hogy a korszakban Magyarországon a szülések többnyire még otthon, bába jelenlétében történtek, így valós problémaként jelentkezett a csecsemőhalandóság és a szülő nő halála.

Az imák sorában haladva az anya életének következő fontos eseménye az anya első zsinagógai látogatása volt, amelyhez (a techinók hagyományához igazodva) szintén minden imakönyvben olvashatunk imákat. Erre a látogatásra a szülés utáni harmadik, negyedik héten került sor. Addig az anya ágyban maradt, pihent. Ez idő alatt családja, vagy fizetett kisegítő személyzet állt rendelkezésére, a tehetősebb családokban egy zsidó gondozó segítette őt és a gyermek ellátását. A zsinagógában az anya elsősorban a sikeres szülésért, gyermeke egészségéért adott hálát és jövőbeni anyai feladatainak felelősségteljes ellátásáért könyörgött.

*Engedd anyai kötelességeimet felismerni, ajándékozz nekem jó gyermeket és taníts engem őt úgy nevelni, ahogy én azt ma elhatároztam.*²⁵⁸

Istenem! Én nem akarom kényeztetéssel, hibás és helytelen becézéssel nevelni gyermekemet. Én őt értékes emberré akarom nevelni. Ki akarom lelkéből gyomlálni a hibákat, ki akarom rostálni szívéből a vétkes indulatokat, ki akarom tépni kedélyéből a gonosz hajlamokat. Gyöngéd szeretet és jószágos

254 Mirjam 1914. 376.

255 Deáky – Krász 2005. 97.

256 Örök áhitat 1918. 85–86.

257 Imádságok zsidók számára 1903. 181.

258 Deborah 1890. 120.

*szigor lesznek ebben vezetőim [...] Megfogadom Fenséged színe előtt, hogy gyermekemet vallásosan fogom nevelni, őseim vallásában híven a Te szent akaratodhoz, a Tóra szellemében, Tanod igazságában. Amen.*²⁵⁹

Ezekben a szövegekben már a zsidó gyermeknevelés alapelveinek körvonalait fedezhetjük fel. Nem pusztán a vallási elvárások teljesítésének a vágya rajzolódik ki benne, hanem az anya gyermekével kapcsolatos aggodalmai, a saját anyai szerepkörének való megfelelés is. Az imák szerzői e tekintetben is komoly felelősséget helyeztek az anyára. Gyermekük morális és etikai nevelésében autoritással ruházták fel őket. Löw Immánuel imakönyvében az anya „szent munkájaként” aposztrofálta ezt a feladatot: *Támogass, oh Uram, szent munkámban, hogy a Te tetszésed, férjem szeretete, szívemnek megegyedése és majdan gyermekem boldogsága jutalmazzanak meg.*²⁶⁰

Ezzel összecseng Yvonne Schütznek az anyai és apai szeretetről szóló cikkében tett megállapítása, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy az anyák ilyen jellegű kötelességtudatra ébresztése összhangban állt az apák foglalkozásbeli kötelességeinek teljesítésével.²⁶¹

Ennek a kötelességvállalásnak további hatásai is voltak az anyaszerepre. A családon belüli felelősség növekedésével nagyobb respektje lett, ami a házastársak közti viszony demokratikusabbá válását és a gyermekek erősebb érzelmi kötődését eredményezte.²⁶² Az anya gyermek kapcsolatának megerősödését, szorosabbá és intimebbé válását jól alátámasztják imakönyveink szövegei, minden vizsgált könyvben ezek vannak legnagyobb számban az anyának írott imák között. Ezek a szövegek mindig nagy érzelmi gazdagsággal, sőt olykor egészen szentimentálisan ábrázolják az anya és gyermeke viszonyát. A gyermek testi-lelki fejlődése iránti aggodalom, a féltő szeretettel való odafigyelés számos imaszövegben megragadható:

*Istenem, ki sem mondhatom, mennyire szeretem az én gyermekemet. Hát vannak, amely ezt a szerelmet kifejezni tudná, van-e szó, mely elmondhatná érzésem mélységét? Nincs költő, ki megénekelhetné nincsen a szavaknak mestere, ki rögzíthetné az én lelkemnek gyönyörűséges szeretetét és elszakíthatatlan vonzódását, ahhoz, akivel életemet oly gazdagon megajándékoztad, az én kedves kicsiny gyermekemhez. Istenem! én úgy szeretném, ha ez az érzelmem viszonzásra találna gyermekem szívében! Úgy félek attól, hogy valaha elveszítem az ő ragaszkodását.*²⁶³

259 Fohász 1930. 485–486.

260 Imádságok zsidók számára 1903. 185–186.

261 Schütze 1988. 124.

262 Kaplan 1997. 74., Schütze 1988. 125.

263 Fohász 1930. 482–483.

Az anya-gyermek kettősének ez a szentimentalizálása a kor egészére jellemző volt.²⁶⁴ Ugyanakkor a zsidó nők az alacsonyabb gyermekszámok, a születésszabályozás korábbi használata miatt ténylegesen is több ideje maradhatott gyermekeire. Emellett a talmudi előírások mentesítették a zsinagógai kötelezettségek alól, ami szintén segítette abban, hogy fő feladatára: a gyermekek nevelésére koncentráljon. Az ő gondozásukban, ellátásukban, erkölcsi és vallási nevelésükben teljesítette ki a neki rendelt hivatást, ahogy azt Nahida Remy is bemutatja a zsidó nőről elmélkedő könyvében:

*A fiukat egészségesnek és istenfélőnek nevelte a leányokat még azonfelül minden háztartási munkára s ügyes dolgosságra tanítva. Vallásgyakorlatok szőtték át egész létüket. Éppen mert a nők a ceremoniális rendszabályok alól fel lettek mentve, több idejük maradt befolyásukat a belső vallásos élet kiképzésére fordítani.*²⁶⁵

E hivatás minél tökéletesebb betöltése, és az ezutáni vágyakozás folyamatosan jelen van az imák szövegében:

*Add, hogy a szülői forró szeretet kiolthatatlanul égjen bennem s a világi zaj, a hiú vágyak, a múlt gyönyörnek vadászata el ne fordítsák szememet gyermekeimtől. Taníts meg úgy oktatnom, úgy óvnom az ártatlan fiatal sarjadékokot, hogy nevelőjének érezzem és valljam magamat szóval, tettel, példával.*²⁶⁶

A gyermekek nevelése alapvetően az anya feladata volt, de a család többi nőtagja is részt vett ebben. A városi középosztályhoz tartozó tehetős zsidó asszonyok azonban többnyire dajkát, később nevelőt fogadtak, ami sokak ellenérzését váltotta ki. A Signer-féle Kötelességtan és Nahida Remy zsidó nőről írott népszerű munkájában rendre megjelennek az ehhez kapcsolódó elvárások és bírálatok:

*A gondos anya olyan, mint az anyamadár, mely nem repül messze azon fától, melyen fészke és családja van, ápolja kisdedeit, nem bízza idegenre, hanem maga gondozza, táplálja, neveli, tanítja gyermekeit, azokat a jólét és a boldogulás ösvényére vezérelje.*²⁶⁷

Az utóbbi időben egy rossz szokást vettek át, hogy nagyon is rábizzák gyermekeiket fizetett személyek gondviselésére. A sétahelyek sokszor telve vannak gyermekekkel, de hol vannak ők, az anyák? Helyettük (a nagyon szegény családokat kivéve) órákon át lelkiismeretlen, közönyös s a butaságig szemtelen cselédek foglalkoznak velük, a nélkül, hogy tudnák vagy tekintettel lennének arra mi előnyös a gyermeknek, mi nem. Te zsidó anya, ha te ezen

²⁶⁴ Schütze 1988. 124.

²⁶⁵ *A zsidó nő* 1892. 136.

²⁶⁶ *Imádságok a zsidóság számára* 1903. 188.

²⁶⁷ *Kötelességtan* 1907. 89.

*nevet (mely eddig büszkeséged volt), meg akarod érdemelni, úgy foglalkozz és játszal magad gyermekeiddel. Féjdednek nem lesz kifogása.*²⁶⁸

A férjeknek vélhetőleg nem volt ellenére, ha a nevelés feladatát átvállalták az anyák. Fanny Neuda imakönyvének anyákhoz intézett utószavában le is írta, hogy az apának nincs ekkora hatalma a gyermek szíve fölött, hiszen őt foglalkoztatja gyakran távol tartotta otthonától, a kereset és kapcsolatainak gondja foglalták le. Hiányzott belőle a szelídség, a finomság és a lágyság készsége is, így érzelmi-
leg is lazább kötelekek fűzték gyermekeéhez.²⁶⁹

A nevelésben elváltak egymástól az anya, lányok és fiúk felé támasztott elvárásai. Míg a fiúk nagykorúvá válására, betegségére, életbe indulására írott imákban munkaszeretetért, kiváló szellemért, nagyratörő képességért, boldog pályáért imádkoztak az anyák, addig lányaik számára szelídséget, kegyességet, áhitatot kértek és a leghíresebb bibliai anyákat, Sárát, Ráheldt, Leát állították példaképül. A Signer féle kötelességtan azt is hangsúlyozza, hogy:

*A zsidó anya lemond a maga részére mindenről csakhogy gyermekeinek juttathasson valamit; ha nem is mutatja: inkább koplal semhogy gyermekeinek akár anyagi akár szellemi jólétéből csak valami is hiányozzék. Fáradhatatlan annak kieszelésében és kidolgozásában mint segiténé fiát, hogy tudományt és állást szerezzen; ha özvegy, legyőz minden féltékenységet, mely minden egyedülálló erkölcsös nő tulajdonsága szokott lenni és sietni fog fiának jóakarót és tanítót keresni s érette sok áldozatnak és megalázkodásnak teszi ki magát.*²⁷⁰

Ezzel szemben a Fohász című imakönyvben a következőt olvashatjuk a leánygyermek születéséhez írott imában:

*A leánygyermek mindig az anya gyermeke marad. Az otthon varázsa vonzza lelkét és szíve mindig a szülei hajlékához ragaszkodik. Nem vágyik a köznapi élet zajlásába, az élet küzdelmei nem fordítják el szívét az otthontól [...].*²⁷¹

Neuda rabbiné is hasonló útmutatásokkal látta el a lányokat nevelő anyákat. Arra intette őket, hogy óvják, védjék gyermekeiket a külvilág káros hatásaitól, például az olvasás romboló hatásától, mert ahogy írja: *mindent olvasnak, amit mostanság kapni lehet, ami a fantáziát felcsigázza és túlfeszíti, összezavarja és gyengíti az igazi nőiességről alkotott elképzeléseket.*²⁷² Az anya felelősségének tartja, hogy előzetesen szigorúan átolvasott, megfelelő tartalmú könyveket adjon az ifjúság kezébe. Azt is kiemeli, hogy olyan emberek közé kell vezetni a gyermekeket, akik hasonlóan gondolkodnak és nagyra értékelik a tiszta szívű, jámbor lányokat. Ezekben az

²⁶⁸ A zsidó nő 1892. 141.

²⁶⁹ Sunden der Andacht 1903. 169.

²⁷⁰ Kötelességtan 1907. 87.

²⁷¹ Fohász 1930. 464.

²⁷² Stunden der Andacht 1903. 173.

útmutatásokban már megjelentek a kor női felé támasztott általános társadalmi elvárások is, amelyekbe szintén az anyának kellett bevezetnie lányait.

Az imakönyvek szerzői természetesen olyan instrukciókat is adtak az anyáknak, amelyek függetlenek voltak a gyermek nemétől. Ezek között az egyik legfontosabb a zsidósághoz tartozás tudatának elmélyítése és az izraelita név öntudatos vállalására buzdítás volt.

A zsidóság részesévé tesszük őt, sorsban és hivatásban. [...] gyermekünket vallásunk szellemében fogjuk felnevelni példás és tisztességes életre. Legyen jelképe annak, hogy a mi gyermekünk Istenhez való hőslelkű hűségére született, magára vállalja a zsidó sorssal járó heroizmust minden nagyszerűségével és lélekedző fönségével.²⁷³

A zsidósághoz való tartozás büszke és öntudatos vállalásának mély vallásossággal kellett párosulnia. E tekintetben is komoly felelősséget helyeztek az anyákra, és ez összekapcsolódott a család szerepének hiánypótló jellegével is. A férfiak vallási hagyományok ápolásában betöltött szerepének csökkenésével egyre inkább a családi otthon töltötte ki a keletkezett vákuumot. Ez volt a zsidó vallásos érzések és odaadás kinyilvánításának legfőbb helyszíne. Ennek a családban megélt és gyakorolt vallásosságnak egyik felekezeti szintnél sem volt ekkora jelentősége, és ebben a zsidó nők (elsősorban édesanyák) meghatározó szerepet játszottak. Ők „szótták a hétköznapi élet fonalát” mellyel gyermekeiket beborították. Ők alakították ki azt a kulturális és szociális miliőt, amelyben a hagyományos vallási érzéseknek meg kellett erősödniük.²⁷⁴ Így vallásosságával, imádkozó lelkületével neki kellett gyermekei számára a vallási háttérét megteremtenie.²⁷⁵ Neki kellett gondoskodnia arról, hogy példájával gyermekei előtt járjon és bevezesse őket a zsidó vallás szabályaiba és előírásaiba, ahogy azt a Ráhel című imakönyvben is olvashatjuk:

Ha a nő a templomba jár; ha az ott magába felvett hangulatokat és tanításokat átviszi saját házába; ha alkalmazza azokat tehetsége szerint és ebben a szellemben nevei gyermekeit: akkor ugyanolyan szolgálatot végez felekezeti szinten, mint a férfi, aki aktívan részt vesz minden felekezeti ügyben. A gyermek, mely az anya által teremtett ily légkörben nevelődik, megszereti a vallást, tiszteli a szertartásokat és örök hálával marad eltelve szülője iránt, ki nemesítette lelkét és megmentette a hitetlenség sivárságától. Nagyon jól lehet a vallás szabványait összeegyeztetni a műveltség és haladás minden tünetével. Mert a vallás benn a lélekben rejlik, de áldása kihat minden cselekedetünkre.²⁷⁶

²⁷³ Fohász 1930. 477–481.

²⁷⁴ Kaplan 1997. 94–95; Kratz-Ritter 1995. 38.

²⁷⁵ Kratz-Ritter 1995. 38.

²⁷⁶ Ráhel 1902. 15.

Az ima szövegében megjelenő példaadás volt talán az egyik legfontosabb kívánalma az anyai hivatásnak.

*Ah! Soha el nem felejttem a könnyeket, melyek szívedből keltek, az órákat, melyeket átvirrasztottál mellettem, mindez soha el nem mosódhat szívemben. De hogy mutathatom magamat hálásnak a fáradozásokért, a terhekért s gyötrelmekért, melyeket éretem túrtél? Legjobban úgy, ha életed mintaképpül veszem. Mindig olyan áldozatkész, oly szeretettel teljes, oly jó akarok lenni, amilyen te voltál. [...] És ha bűn csalogat, gyönyört, szerencsét, fényt ajánl s én engedek, akkor rémesen csendüljön fülembé intő szózatod: el ne hagyd anyád tanítását!*²⁷⁷

Ezt a példaképet állította Löw Immánuel, a korszak egyik leghíresebb neológ rabbija a halott édesanya fölött szomorkodó gyermek elé, hiszen a gyermeki hála kifejezésének legjobb eszköze az egész életutat végigkísérő szülő életpéldájának követése volt.

Összegzésül

Könyvem e fejezetében a magyarországi, középosztálybeli neológ közösséghez tartozó nők számára összeállított imakönyveket, sajtótermékeket és nevelési tanácsadó könyveket vizsgáltam. Imaszövegeiken keresztül próbáltam felvázolni, miképpen vélekedtek a modernitásban, asszimilációban élen járó közösségek írói vénájú értelmiségije a zsidó anyák szerepköréről.

A reformirányzatokhoz tartozó, többségében férfi szerzők az anyában látták a 19–20. század fordulóján a legerősebb fegyverét a zsidóságot általánosságban veszélyeztető vallásvesztésnek. Idealizálták szerepkörét és az ő különleges, átlagon felüli érzelmi befogadóképességükre, érzelmi gazdagságukra alapozva szerették volna a családok vallási-morális tökéletessé válását elérni. Így kívánták őket a zsidóság garanciájává tenni – ami reményt adott a szekularizációs tendenciák és a zsidó ellenes fenntartások ellen.²⁷⁸ Ez olvasható ki az idézett források gyakori önkritikus megnyilvánulásaiából is, amelyek a magyar zsidó kultúráról is érdekes látletet adnak. Visszaköszön bennük a modernitás kapcsán megjelenő erős aggodalom és küzdelem a zsidó identitás fenntartása és megtartása körül. Az anyára itt is kiemelten építettek a szerzők és ehhez olyan fogódzót kellett a kezükbe adni, amelyek a modernizálódó polgári Európában is megtartották őket vallási közegükben. Többek között ilyen fogódzók voltak az általam bemutatott imakönyvek és imaszövegek.

²⁷⁷ *Imádságok zsidók számára* 1903. 247.

²⁷⁸ Lässig 2006. 51–52

Egy speciális szükséghelyzet –
Az első világháború

Katona imakönyvek az első világháborúban

Örömmel látjuk, hogy a háborús imák és traktátusok értékes és használható dolgok. Általában magasan felette szárnyalnak a háborús prédikációknak. Mindenesetre egyik legmaradandóbb értékű gondolat és cselekedet lesz a magyar protestáns egyház háború alatti munkájában ezeknek készítése és kiadása.¹

A 20. század első negyedében az egyháznak a társadalom átalakulása mellett a korszak világméretű hadi eseményeiben is iránymutatást kellett adni. Az első világháború nehézségei között a frontokon helytálló katonák, és az otthon maradtak egyaránt vigaszt vártak. Az ekkor megjelent tematikus imakönyvek, füzetek és lapok egyértelműen igazolják, hogy az egyházak azonnal reagáltak ezekre a kihívásokra. A katolikusok körében az újraéledő Jézus Szíve kultusz terjesztése is jó eszköznek bizonyult a háborús pasztorációban, hiszen minden családban volt harcoló férj, apa, fiú, rokon, szerető, akiért aggódni kellett, akit hazavártak asszonyaik. Az imádság olyan közös nyelv volt, amellyel legyőzhetőek voltak a háború okozta aggodalmak. Reménységgel tölthetett meg mindenkit, függetlenül attól, hogy protestáns, katolikus, vagy épp izraelita volt-e. Ezért felekezettől függetlenül minden egyház képviselői arra törekedtek, hogy a nehéz helyzetben mind a harctéren küzdőket, mind pedig az otthon maradtakat imaszövegekkel segítsék és lelkiileg támogassák. Ebben a fejezetben ezeket az imakönyveket és lapokat tekintem át, elsődlegesen a katolikus kínálatot figyelembe véve. A protestánsok és zsidók háborús imakönyveiről a függelék ad tájékoztatást.

A háború és az egyház

Jóllehet az első világháború igazságos voltában Magyarországon úgyszólván senki sem kételkedett,² a Magyar Katolikus Egyház mégis aggodalommal fogadta a háborút. Amikor az egyház élén álló Csernoch János hercegprímás értesült a hadüzenetről, azonnal felajánlotta segítségét a szorongatott haza megmentésére.

A többi egyházak vezetői sem maradtak mögötte a hazafias felbuzdulásban és áldozatkészségben. Mint mindenütt a hadra kelt Európában, az Isten szolgálói, papok, lelkészek, rabbik megáldották a halált hozó fegyvereket, hősi küzdelemre szólították a katonákat, és áldozatos béketűrésre intették az otthon maradtakat.³

1 *Protestáns Szemle* 1915/XXVII. 87. (Makkai Sándor.: Háborús imák és traktátusok)

2 A hadrakelést támogató egyházi vezetők körével szemben a nyelvészként, filozófusként, antropológusként, vallástörténészként is ismert Gieswein Sándor kananok (1856–1923) képviselt csak nyíltan békepárti álláspontot Magyarországon. A Keresztény Szocialista Párt tagjaként bátran elítélte a háborús vérengzést és mindvégig a békéért küzdött. 1915-ban tagja lett a berni székhelyű pacifista Tartós Béke Központi Szervezetének is. Bővebben lásd: László T. László 2005. 65.

3 Csernoch János hercegprímást idézi: László T. László 2005. 64.

Az akkor még gyors befejezést remélő klérus az anarchiához vezető erkölcstelenség, a hitetlenségből fakadó önzés megszűnését remélte a háborúban való hősiesség, a küzdelemtől.⁴ A korszak legnagyobb magyar egyházi szónoka, Prohászka Ottokár⁵ pásztorlevelében szintén a háború erkölcsnemesítő hatása mellett érvelt, benne a vezeklés egy formáját látta:

*[...] alázkodjunk meg mélységesen az Isten keze alatt s álljunk bele a nehéz időkbe nagy hittel s zúgolódás nélkül. Végre is Ő az Úr; Ő küldi a jót s a rosszat, de azt mindig javunkra küldi; Ő állít bele a háború megpróbáltatásaiba is, s azért állít bele azokba, hogy jobbakká, hívebbekké, nemesebbekké és áldozatosabbakká tegyen minket. Azért küldi a megpróbáltatást, hogy jobban szeressük Őt és egymást; azért küldi, hogy közeledjünk hozzá és egygyé forradjunk egymással; azért küldi, hogy tisztuljon a lelkünk s hogy érte és felebarátjainkért áldozatokat hozni tudjunk.*⁶

E hősiesség pártos eszkatológikus értelemmel ruházta fel a háború eszméjét, amelyben a Gondviselés által kimért megpróbáltatás az egyén saját lelke üdvözülését, és az egész nemzet lelki megújulását szolgálta.⁷

Az egyházak még az 1915-ös megnyilatkozásokban is a reménnyel teli buzdítás hangján szóltak a hívekhez, az elközelgő Isten országát vizionálva: *lehet, hogy nehéz utakra állított, úttalan utakra, melyek harcokba, lövészárkokba, tömegsírokba vezetnek; de hát azok az utak csak vezetnek arra, de nem végződnek ott, mert voltaképpen hozzá vezetnek.*⁸ A háború elhúzódása, a hátszín helyzetének romlása, a borzalmak közismertté válása során azonban ezek a vélemények egyre erőteljesebben a béke vágyának kinyilvánítása felé mozdultak.

Imakönyvek a katonák szolgálatára

„A szenvedések enyhítésében, a lelkek megerősítésében nagy szerepe volt a hitnek, valamint a belőle fakadó vallásos buzgóságnak és gyakorlati keresztény életnek.”⁹ A hit növelésére az egyház buzdító prédikációkat tartott, pásztorleveleket küldött szét és rendkívüli ájtatosságokat szervezett. A vallásos érzület fokozását szolgálták még a gyakori szentáldozások, és az alkalmi jellegű, harctéri

4 Schnaiter 2007. 184.

5 Prohászka Ottokár (1858–1927) a korszak legnagyobb katolikus egyházi írója, szónoka. A szociális gondoskodás apostola, a századforduló reformere, emellett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Sírfeliratán ez áll: „Magyarország apostola és tanító mestere.” MKL XI. 2006. 289–293.

6 A pásztorlevelet 1914. augusztus 3-án írta. A teljes levél összegyűjtött munkáinak 22. kötetében olvasható: Prohászka 1929. 117–120.

7 László T. László 2005. 67.

8 *Katolikus Szemle* 1915/9: 855–889. (Prohászka Ottokár: A hívőknek magatartása a háborúval szemben).

9 Szántó 1988. 572.

szükségképpolnák.¹⁰ A tábori lelkészek vezették mindezeket az áhítatgyakorlatokat, és ők látták el a katonák lelki gondozását. Feladatuk volt, hogy a lehetőségekhez mérten minél gyakrabban tartsanak istentiszteleteket, és prédikációkkal erősítsék a katonákat. Ütközetek előtt a csatasorba felállított katonák előtt ők mondták el az *abszolútiót* (bűnök alól való feloldozás formuláját). A csaták ideje alatt a kötőzölyhelyen tartózkodtak és a sebesülteket vigasztalták. Az ő feladatuk volt a harctéren haldoklóknak feladni az utolsó kenetet és halál esetén utolsó útjára kísérni a katonát. A lövészárkok mellett a hadi kórházakban teljesítettek még szolgálatot.¹¹ A harctéri és kórházi feladatok mellett a speciálisan katonák számára kiadott imakönyvek, imafüzetek és imalapok frontokon való terjesztésében jutottak kulcsfontosságú szerephez.¹² Ezeknek az imakönyveknek és egyéb lelkiségi könyveknek nagy szerepe volt nemcsak a vallásos áhítat ébren tartásában, hanem a különleges háborús körülmények humanizálásában is.

A könyvek kiadása gyakorlatilag már a háború kitörésével egy időben elkezdődött.¹³ Először Molnár Vid Bertalan (1813–1898) kapucinus rendi tábori lelkész *Imák és intelmek a magyar katolikus hadfiak számára* című 19. századi munkájának, 1909-es évszámú 11. kiadását kezdték osztani.¹⁴ A mű 1861 óta volt forgalomban, az 1909-es kiadást már a lazarista¹⁵ Reviczky Aladár átdolgozásában adták ki. Ugyancsak őt kérték fel arra, hogy az 1909-es kiadás alapján készítsen egy könnyebben kezelhető változatot. Ez 1915-ben jelent meg. Reviczky, több más imakönyvet is készített, nem csak és kizárólag a harctéren szolgálóknak, hanem a sebesülteknek és az otthon maradottnak is. Gondolva a nemzetiségiek igényeire, a könyvek több nyelven is megjelentek.

A Molnár Vid-féle imakönyv mellett további három imakönyv érdemel külön figyelmet. Az első Péri Bonaventura László (1887–1934) ferences szerzetes *Háborús zsoltárok* című imakönyve 1915-ből. Alcíméből megtudhatjuk, hogy a Szentírás szavaiból összeállított ima-gyűjteményről van szó, melyet Buberlée Terencián latin nyelvű 1793-as műve alapján fordított Péri Bovantúra. Itt valójában egy idézet költészetéről van szó. A bibliai zsoltárok háborús tematikájú soraiból kompilált imák soráról, amely a Miatyánk imádság egy-egy mondatához kapcsolódik.¹⁶

Nem ez volt az egyetlen fordítás a magyar hadi imakönyvek között. Korabeli adatokból tudjuk, hogy Bernat Duhr *Mit Gott für König und Vaterland* című, 1914-es

10 Szántó 1988. 572.

11 Dr. Varga A. 2010. 66–70.

12 Dr. Varga A. 2010. 81.

13 A korszak legnagyobb magyar egyházi kiadója, a Szent István Társulat 1915. március 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve tudósít erről. Maczák 2010. Online hozzáférés: http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/09_első_vilaghaboru_imakonyvek/utolsó_letöltés_dátuma: 2019. május 10.

14 A korábbi kiadások adatai: 1. kiadás, Mantova, 1861.; 5. 7. kiadás, Pest, 1864.; 8. kiadás Eger, Budapest 1882.; 11. kiadás, Budapest, 1909.; 12. kiadás, Budapest, 1915. (3 lenyomat készült belőle, majd 1916-ban további négy lenyomat készült ugyanebből); 13. kiadás, 1917. Forrás: Szinnyei 1891–914. online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m16616.htm> utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

15 A lazaristák egy lelki gondozással, külső és belső misszióval foglalkozó szerzetesrend. Alapítójuk Páli Szent Vince (1589–1660) volt.

16 Maczák 2010. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/09_első_vilaghaboru_imakonyvek/utolsó_letöltés_dátuma: 2019. május 10.

imakönyve is megjelent magyar fordításban. A harmadik imakönyv Pázmány Péter *Háborús idők imakönyvének* 1915-ös kiadása. Ez valójában az érsek 1606-os imakönyvének megújított edíciója volt, kis módosítással. Két formátumban is kiadták, egy harctérre vihető és egy otthon maradtak számára használható változatban.

Az első világháború alatt kiadott imakönyvek esetében tehát nem feltétlenül új művekről van szó. Sokszor régi, a történelmi helyzethez igazodó munkákat vettek elő, újítottak fel, illetve külföldi műveket fordítottak le magyarra. „A lelkipásztor, a történész és az irodalomtörténész meglepve tapasztalhatja, hogy az imádságos könyvek célzott, változatos és tömeges megjelentetésével szinte azonnal reagáltak az eseményekre az egyes egyházi intézmények – a tartalmi aktualizálást viszont a többség korántsem tartotta feltétlenül szükségesnek.”¹⁷ Részint nyilván az idő sürgetése miatt, másrészt talán a gyors befejezés reményétől vezérelve.

A könyveket a magyar katolikus egyház hivatalos könyvkiadója, a Szent István Társulat adta ki. A társulat egy részüket ingyen terjesztette a kaszárnyákban, kórházakban és harctereken tartózkodó katonák ellátására.

1914	670.000 db
1915	625.000 db
1916	345.000 db
1917	183.000 db

1. táblázat: A Szent István Társulatnál kiadott imakönyvek száma a háború éveiben.¹⁸

Eddigi kutatásaim során összesen 19 db különféle katolikus katona imakönyvet sikerült összegyűjtenem. Köztük olyan is van, amely 13 kiadást és számos utánnymást ért meg. Mellettük az egyoldalas imalapok szintén nagyon elterjedtek voltak. Elmondható tehát, hogy a római katolikus egyház komoly anyagi áldozatokat hozva igyekezett a frontokon harcoló és az otthon maradt háterszág lelki szükségleteit kielégíteni.

A könyvek terjesztésében elsősorban a tábori lelkészekre, papokra és a hívekre számítottak.¹⁹ Olykor azonban az otthon maradt asszonyok is kivették részüket ebből a missziós munkából. Az *Egyenlőség* című magyar nyelvű zsidó hetilap 1916. júniusi száma két ilyen nagylelkű és példamutató nőről adott hírt.

¹⁷ Maczák 2010. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/09_első_vilaghaboru_imakonyvek/ utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

¹⁸ Mészáros 1998. 137.

¹⁹ Erről tájékoztat például a Győri Püspökség körlevele: *A Szent-István Társulatnál a háború idejére több kiválóan hasznos alkalomszerű füzet jelent meg, melyeket a nt. Papság figyelmébe és híveik között való terjesztésére melegen ajánlok. A füzetek a következők: Uram irgalmaz nekünk (10f), Imádkozzunk a hadbavonultakért (20 f), Imák és intelmek katonák számára (20f), Bizzál fiam, sebesült katonák részére. A Bizzál fiam, sebesült katonák részére készült füzetet a Szent István Társulat mindenhol, ahol sebesült katonák vannak, megkeresésre ingyen küldi. A füzetek szerzője Reviczky Aladár érdemes egyházi írónk. Győr, 1914. október hó 9-én. A Győri Püspökség körlevelei, 1914. 6115. számú könyvajánlás, online elérhetőség: http://library.hungaricana.hu/hu/view/GyoriPuspoksegKorlevelei_1914/?pg=179&layout=s, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.*

Az egyikőjük Zay Miklósné, katolikus mágnásasszony, a másik egy névtelenül maradt zsidó asszony. Felismerve a háborúban megsérült, testi-lelki megpróbáltatásokon keresztülment katonákban a lelki vigasz és erősítés iránti igényt, mindketten azon munkálkodtak, hogy imakönyveket, imafüzeteket jutassanak el honfitársaiknak a lövészárkokba. *Kötelességemmé tettem azon feladatot, hogy minden egyes induló derék harcosunknak (egyéb kis emlék mellett) egy kis imakönyvet vagy füzetet adjak át utolsó búcsúztatóul és ilyet ezerszámra osztogattam ki itten mostanáig is.*²⁰ – írta az Országos Izraelita Irodához Zay Miklósné, és izraelita honfitársaira gondolva *Pajzs és Vért* imakönyveket kér a katonáknak. Hasonlóan gondolkodott zsidó honfitársnője is, aki többek között Reviczky Aladár katolikus tábori imakönyvét terjesztette.²¹ A két asszony *minden előítélet felett ragyogó példája* – ahogy az Egyenlőség hasábjain olvashatjuk – rávilágít arra, hogy a háború tragédiái a felekezetek közötti kötődések megerősödését hozták.

A katona imakönyvek spiritualitásának néhány jellemzője

A Katonák Imakönyve legyen a harcos drága kincse, amelyből erőt, új lelkesedést és vigaszt merit – írta 1917. március 25-én Bjelik Imre császári és királyi tábori püspök a Molnár Vid-féle *Katonák imakönyvének* előszavában. A harctéri imák legfőbb célja a bátorítás, vigasz adás és lelkesítés volt: *A háborúhoz nagy lelkesedés kell, e nélkül biztos a vereség. Ilyen lelkesedést csak a nemzet és vallás gondolata tud felkölteni.*²² A nemzetre, a nemzetet ért sebekre, jogainak és igazának a védelmezésére való hivatkozás gyakori elemként jelent meg a szövegekben, mintegy igazolásul az igazságos háborúnak. *A háború, mely a haza veszedelmét jelenti, megsebezte mindnyájunk szívét.*²³ vagy *E nemzet küzd jogaiért és igazságaiért.*²⁴ A keresztény hagyomány szerint ennek az igazságos háborúnak a célja nem az, hogy a háború lehetőségét kizárják, hanem az, hogy annak gonoszságát elítéljék, káros hatásait korlátozzák és a hadviselés módszereit emberibbé tegyék. Kezdeményezni csak erkölcsileg elfogadható okok (igazságtalan támadás, jogok be nem tartása) miatt lehet.²⁵

A könyveket fellapozva azt állapíthatjuk meg, hogy többségük ugyanazt a tematikát követte: reggeli, esti imák, háborús idők imái (hazáért, királyért, vezetőért), harctéri imák, sebesültek imái, otthon maradottak (mindenféle családtag) imái a harctéren küzdő családtagért, barátért, stb., és végül több kötetben találunk a reményt adó bibliai helyek (egy-két mondatos) szövegeiből rövid összeállítást. A válogatás érthető módon jóval szűkebb, mint a megszokott általános imakönyvek esetében. Az egyházi év ünnepeihez, valamint Máriaéhoz kapcsolódó

20 Zay Miklósné levelét idézi: *Egyenlőség* 1916. június 24. 10. (Zay – Ugrócz: A grófnő, ki zsidó imakönyveket kér).

21 A zsidó méltóság asszonyról szóló tudósítást lásd: *Egyenlőség* 1916. június 17. 3. (N.N. a Glosszák a hétről című részben)

22 *Imák és intelmek* 1915. 4.

23 *Katolikus Szemle* 1915. 29/2. 231. (Wéber Pál: Ismertetés Toma István imakönyvéről).

24 *Bízzál fiam ...* 1914. 14.

25 Somfai 1991. 131–133., 186–189.

legkülönbözlebb áhítat gyakorlatok és imák nem kerültek be e könyvekbe. Az egyes szövegek rövidek, egyszerűek, hiszen ezeket lehetett a harctéren leginkább alkalmazni, ahogy Bjenik Imre tábori püspök szözata utalt erre:

*Ha valakinek, úgy elsősorban katonának szükséges az ima; ez bátorítja őt a veszélyben és szívébe türelmet, vigaszt csepegtet az élet különböző viszonytáságaiban, ez nyújt neki erőt, hogy kötelességét híven teljesíthesse. Ha rövid is, de gyakori és őszinte legyen a katona imája!*²⁶

A rövid imaszövegek között a leginkább hangsúlyosak az áldozási és gyónási imák. Ebben a modern háború sajátosságai is szerepet játszottak. Az első világháborúban ugyanis újdonság volt, hogy az ütközetek pontos időpontja nem volt előre tudható. Ezért nem volt megoldható, hogy aznap reggel felkészítsék a katonákat az ütközetekre. Lehetett ugyan gyónni és feloldozást kérni (abszolúció), sőt nagyobb szükséghelyzet esetén generális abszolúció is elképzelhető volt, hiszen tulajdonképpen folyamatos veszélyhelyzetnek voltak kitéve a katonák. Ezért a harctéren folyamatosan fel kellett készülniük a halálra. Ezt a helyzetet tovább fokozta a repülők megjelenése. A rövid fohászok ezekben a félelemmel teli percekben adhattak segítséget.²⁷

A hitből fakadó vallásos buzgóság, és a gyakorlati keresztény élet aktívabbá vált a katonák, és az otthon maradott hívők körében is. A háborús évek megpróbáltatásai közepette igen sokan visszatértak Istenhez. A szentáldozások, főleg az első péntek megtartása (a század eleji adatokkal összehasonlítva) sokféle tízhúszszorosára emelkedett, és egyre többen naponta járultak az Úr asztalához.²⁸ A *Religio* című katolikus lap szerint ez a háború a vallásos renaissance hajnalhasadása.²⁹ Néhány lapszámmal később pedig arról olvashatunk, hogy *Ki tudja, nem most virrad-e az a hajnali óra, melyben az egész éjjel halászó és semmit nem fogó apostolok újra hallják az Üdvözítő parancsát «Vessétek ki a hálót a halfogásra.»*³⁰ Ezekben a reménytel teli elképzelésekben az egész emberiségnek, különösen pedig a magyarság erkölcsi megtisztulásának és a valláshoz való visszatérésének a vágya fogalmazódott meg. A kijózanodás azonban hamar megtörtént, és a bűnökért való vezeklés gondolatát egyre inkább a béke utáni sóvárgás váltotta fel.

Isten báránya, ki elveszed a világ bűneit [...] vedd le rólunk a bűnt, a gyűlölséget és annak átkát, a háborút s add nekünk azt, amit csak Te tudsz adni igazán, add nekünk azt, amit Te sirtál s vívótál és érdemeltél ki számunkra, - add nekünk a te békédet – adj nekünk nemzetközi, krisztusi szeretetet; akkor

26 Bjenik Imre szözatát közli: Prága 2015. 8.

27 Wittenberg 2009. 231.

28 Salacz 1974. 207.

29 *Religio* 1915. 13. (Dr. Mihályfi Ákos: A háború és a teológia)

30 *Religio* 1915. 130. (Dr. Tóth Tihamér: A háború és a lelkipásztorkodás)

*megszűnik majd a harc s a háború is a babér mellé odatűzzük azt, ami nélkül
a babér elhervad, az olajágat!*³¹

Az imaszövegek alapján jól körvonalazhatóak a jó keresztény katona ismérvei is.

*A háborúban ne légy vért szomjazó tigris. Kerüld a keményszívűséget a szegény, szerencsétlen lakók iránt, kik a harcszintéren laknak. Ne bántsd a fegyvertelen felebarátaidat. Kiméld jószágukat. Mutasd meg nemesszívűségüket. Neked is jólesnék, ha így bánnék veled ellenséged. Ne lopj, ne rabolj, ne gyújtogass, kárt ne tégy. [...] Légy emberséges és segítséget nyújtó a sebesültek iránt, irgalmas és könyörületes a foglyokhoz s Isten is irgalmas lesz veled szemben. Légy engedelmes. Ha valahol, úgy itt kell a föltétlen engedelmesség. [...] Halált megvető bátorsággal harcoljatok. Lelkiismeretesen engedelmeskedjete. Legyetek irgalmasok s ahol csak lehet – s erre száz eset lesz – tegyetek jót felebarátaikkal. Bajtársak, föl a csatára! Ha elvesztitek földi életeteket, megnyeritek az örök életet.*³²

Az imában felsorakoztatott tulajdonságokban a keresztény erkölcsi hagyomány háborúról vallott nézeteinek újabb eleme köszön vissza. A hadviselés célja nem az ellenség elpusztítása, sem bosszúállás, hanem az igazságos béke mielőbbi biztosítása: *Kérlek alázattal, enyhítsd a háború borzalmait és a harcosok szenvedélyét, akadályozz meg minden kegyetlenséget, vigasztald a sebesülteket [...]*.³³ A keresztény, hívó katona további ismérvei közé tartozott, hogy küzdelmeit, szenvedését és a halált vezeklésül ajánlotta a „legfőbb Hadúr” iránti szeretetből. Erre utalt Prohászka Ottokár a hívők háborúban való helyes magatartásáról írott cikkében. Véleménye szerint a katonák ezzel egy magasabb rendbeli jót, mások üdvösségét szolgálják. Hogy ez a szolgálat valóban igaz és őszinte legyen, az imakönyvek nagy hangsúlyt fektettek a gyónásra, az áldozásra, az utolsó kenet felvételére és természetesen a gyakori imádságra, még ha csak egy-egy 1-2 mondatos röpima formájában történt is az.

*Emberben, erőben való bizakodás nem vigasztal és nem bátorít; rá kell találnunk az Úrra és ki kell tartanunk. Szívéünk szorongásával ugyan, de a hit bizodalmával kell Feléje tekinteni. Hiába a háború napjai a szenvedések hosszúra nyúlt napjai, mikor vezeklünk.*³⁴

Ez mint Krisztus szenvedésének az emberi életben való leképezése jelenik meg a szövegekben.

31 Ezt az imát Prohászka Ottokár írta, Vargha Damján 1917-es imakönyvében olvasható a nihil obstat engedély száma és dátuma alatt.

32 *Keresztút a háború idejére* 1916. 4–6.

33 *Imák és intelmek* 1915. 18.

34 *Katolikus Szemle* 1915/29: 231. (Wéber Pál: Ismertetés Toma István imakönyvéről).

Amint Krisztus Urunk szent sebeit megdicsőítette mennyei Atyja, úgy a te sebeid is csak dicsőséget hoznak magyar hazánkra. Ebben a tudatban szenvedj és vigasztalódjál.³⁵

A veszedelemnek ebben a sötét óráiban megemlékezem a Te keserves kínszenvedésedről Uram Jézus, amelyet életem gondtalan napjaiban elfelejtettem. A Te kínszenvedésed, kiomló véred: irántunk való szereteted bizonyítéka. Véres sebeidre tekintve, irgalomért kiáltok.³⁶

A harctéri szenvedések elviseléséhez a Jézus Szívének tiszteletét állította középpontba az egyház, ettől remélve, hogy erőforrásává válik a katonáknak.

Jézus Szíve, a remény és a bűnbánat forrása

Nem véletlen, hogy épp a Jézus Szíve tisztelet tudott a háborús időszakban a leginkább reményt nyújtó kultusszá válni. Jézus Szíve Krisztus megváltó szeretetének a szimbóluma, amiben az egyház a katonáktól elvárt engedelmesség, türelem, önmegtagadás és szelídség forrását látta. Úgy képzelte, ahogyan Jézus életét áldozta az emberiség bűneiért, úgy kell minden háborúban résztvevőnek is bűnbánatot tartani és hitében újjászületni. Krisztus szenvedése, áldozata, és halála alkalmas szimbólum volt ahhoz, hogy általa megvalósítható legyen egyfajta *imitatio Christi*. Erre különösen szükség is volt, hiszen az egyházi vélekedésben: a háború Isten büntetése, amiért vezekelni kellett. *A háború borzalmait éppen azok az emberi bűnök hozták az emberiség fejére, amelyekben mindnyájan részesek voltunk. Irtsuk ki e bűnöket szívünkől, hogy megújulhasson a föld színe igazságban és békében.³⁷* A bűnökért való vezekléstől, a hithez való visszatéréstől azt remélték, hogy győzelemre viszi az igazságért küzdő katonákat.³⁸ Így amikor az első világháború kezdetén a lakosság rádöbbsen az események szörnyűségére és azok következményeire, Ferenc József magyar király koronáját, trónját és népeit Jézus Krisztus Szentséges Szívének ajánlotta fel.³⁹ A király felajánlásához később a magyar püspöki kar is csatlakozott: 1915. január 1-re egy külön imádságot szerkesztett, amelyet felolvastak a templomokban, ezzel elismerve és megerősítve a király szándékát.

³⁵ Csernoch János biboros-hercegprímás előszavából a *Bízzál, fiam ...* című imakönyvben. Reviczky 1914. 2.

³⁶ *Imádkozzunk a hadbavonultakért* 1914. 1.

³⁷ *Imádkozzunk a hadbavonultakért* 1914. 22.

³⁸ Busch 1997. 96–104.

³⁹ A felajánlás 1914. december 8-án történt. Müller 1944. 371–372.

Magyarország ezzel nemcsak Mária, hanem Jézus Szentséges Szívének Országá is lett.⁴⁰ Sőt, Bjelik Imre tábori lelkész előszavával 1917-ben önálló imakönyvet jelentettek meg *Jézus Szíve imakönyv katonák számára* címmel:

Imádkozzál és fohászkodjál gyakran Jézus legszentebb Szívéhez! Jézus leg-szentebb Szíve legyen a te reményed, boldogságos szűzi Anyja legyen a te mentő csillagod! Oltalmukba ajánlva áldalak benneteket az Atyának és Fi-únak és Szentléleknek nevében. Amen. BI tábori püspök, 1916. Magyarok Nagyasszonya napján.⁴¹

A kultusz fellendülését azonban nem egyedül a háborús szükséghelyzet okozta. Benne olyan eszközt látott a klérus, amely által *van reménye a társadalomnak és az Egyháznak a jelen katasztrofális bajokból való megmenekülésre* [...].⁴² Itt nem elsősorban a háborús nehézségekre utalt a szerző, sokkal inkább a századforduló utáni évek válságtüneteire. A polgári fejlődés anomáliáira, a politikai és gazdasági feszültségekre, az egyházától és vallásától elforduló tömegekre. A háborúban eze-kért a vétkekért is vezekelni kellett.⁴³

Imák golyó ellen

A háború okozta kollektív félelmek és aggodalmak előhívtak olyan imaszövegeket is, amelyek nem a hivatalos egyházi csatornákon keresztül jutottak el a szükségben lévő katonákhoz, s amelyek ősi hagyományt aktivizáltak. Ezeket a szövegeket különös erővel bíró amulettként alkalmazták. Ilyenek voltak a szent levelek, a golyó ellen védő imádságok, sőt maguk az imakönyvek is működhettek amulettként. Létezett tehát egyfajta háborús/katonai képzet, amelyben a vallással,

40 Ismert, hogy hasonló felajánlást tett Németország és Franciaország, sőt a tiroli püspökök is, itt tehát nem magyar sajátosságról van szó. Schlager 2005. 181.; Schnaiter 2007. 745. A kultusz 20. századi reneszánszát azonban nem egyedül a háború hatásának kell tekintenünk. XIII. Leó híres „Rerum Novarum” kezdetű enciklikájában már 1891-ben felhívta a figyelmet az iparosodás és kapitalizmus nyomán megjelent és várható feszültségekre. Enciklikájában leírta: „az áhított megoldást leginkább a szeretet bőséges kiadásától várhatjuk, annak a keresztény szeretetnek kiadásától, amely az evangélium minden mást magában foglaló fő törvénye, mely a mások javáért mindig kész feláldozni magát, mely a világ magabízása és féktelen önszeretete ellen a legbiztosabb ellenszer.” Ez az iránymutatás kiválóan egybeesett a Jézus Szíve tisztelet alap gondolatával. 1899-ben XIII. Leó az egész világot a Jézus Szívének ajánlotta, ekkor hagyta jóvá a Jézus Szíve litániát az egész világ számára. Mivel Jézus Szívére mint az Isten megváltó szeretetének a szimbólumára tekintettek, ez a kép alkalmasnak bizonyult arra, hogy a háború eseményeinek a borzalmait kompenzálja a hívekben. Müller 1944. 371–372.

41 Bjelik Imre előszavából a *Jézus Szíve imakönyv katonák számára* című imakönyvből. 1917.

42 Bíró 1932. 4.

43 Szigeti 2014. 53.

imával kapcsolatos hiedelmek fontos részt foglaltak el.⁴⁴ Itt nem új keletű szokról van szó, hiszen a golyó elleni imádságok már középkori kódexeinkben, később imakönyvekben is felbukkantak, és háborús helyzetben időről időre használatba kerültek.⁴⁵ Az egyik ilyen gyakran felbukkanó szöveg *Az ellenséges golyó elleni imádság* volt, amely formailag inkább egy levélhez hasonlítható szent vagy égi levél. A benne olvasható instrukciók szerint „mindenkor magánál kellett hordoznia” a tulajdonosának, és így elállítja a vérzést, begyógyítja a sebeket, megvédi a fegyveres támadásokban:

Minden egyes katolikus ki e levél tulajdonába van, bátran kiállhat bármely veszélynek, biztosítva van minden ellenségtől, nem éri semmi sem, golyó sem szurony nem lesz oka félni, sem gyilkostól sem tolvajtól szóval elhárít minden bajt magától és betegséget. Nem szabad félni a haláltól sem a tüztől sem a víztől minden pisztoly vagy fegyveres golyótól amit feléje irányítanak Isten parancsszóra elveszíti irányát. Tudom, hogy kételkedtek szavaimban de elhigyjétek. Csak az én szavaimban van az úr Jézus halhatatatlan lelke. Szóval győződjék meg aki katolikus mindenki tegyen próbát egy állaton, másolja le a betűket és kösse egy kutyának a nyakába és lőjjön rá bármely távolságról. Akkor megfogja látni, hogy a golyó célt téveszt és úgy biztosítja magát minden egyes ember ki e levelet magával hordja.⁴⁶

A levélben ígért hiedelmekbe minden biztonnal sokan kapaszkodtak bele, ezért sok katona szíve fölötti zsebében, vagy nyakába akasztva ott lapult az apróra összehajtogatott levél, vagy az abban olvasható betűkombináció másolata.⁴⁷

44 Ezt többek között a korabeli híres magyar néprajzkutató, Szendrey Ákos (1902–1965) gyűjtéseiből tudjuk, aki 1916-ban több részletben közölt tanulmányt a lövészárkok babonaival kapcsolatos terepmunkájáról. Az inspirációt a Kisfaludy Társaság 1915-ös, a háború folklórjának gyűjtésére szóló felhívása jelentette. Szendrey 1916. 294. Hasonló kutatások hazánkban kívül is folytak. Ismerjük Németországból Adolf Spamer néprajzkutató gyűjtési felhívásait is, melyek hatására írt cikket Karl Pümer 1916-ban. Feljegyzései szerint a német, orosz katonák között is nagyon kedvelt és elterjedt volt az amulettek, szívek, keresztek, relikviák, szent levelek használata. Beil – Winkle 2005. 149–178.

45 A golyó ellen védő égi levelek egyes történelem során kialakult típusairól a *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (továbbiakban: HdA) megfelelő szócikkei adnak részletes tájékoztatást: HdA IV. 1931/32, Himmelsbrief [Égi levelek] 21–27, HdA VIII. 1936–37, Sonntagsbrief [Vasárnapi levelek] 99–104, III. 1930/31, Grafenamulett [Fülöp gróf áldásszövege, fegyveráldás] 1111–1112, VII. 1935/36, Schutzbrief [Védelmeszöveg levelek] 1384–1385, VI. 1931–32, Ölbergspruch [Fegyveráldás] 1246–1247. Az egyes szócikkekre Szojka Emese tanulmánya irányította rá a figyelmemet. Szojka 1990. 178–191. Továbbá lásd még: Jung 1994. 4–17., 18–34.

46 A levél a Szegedi Egyetem Néprajzi Tanszékének Adattárában (SZENTA) található, néhány évvel ezelőtt került ide adományként.

47 Az első világháború után sem tűntek el ezek a levelek. Felbukkantak a második világháború éveitől kezdve az 1990-es években, a szerb háborúk idején is szép számmal találtak ilyeneket. Szojka 1996. 178–191., Jung 1994. 4–17., 18–34.

Összegezésül

*A háború a maga irracionális erőszakával s életet s értékeket pusztító értelmetlenségével*⁴⁸ nem hozta el azt a várva várt megtisztulást, amellyel az imák szövegei bátorították a harctéren küzdőket. Ahogy Prohászka írja cikkében

*Imádkozik barát és ellenség; a szembenálló frontokról ugyanaz a kiáltás tör az égbe s a lövészárkok imádkozói az ellenséges imádkozókat akarják elpusztítani. Mind imádkozik s mind iparkodik, hogy a másiknak imája ne teljessedjék. Ha az egyikét meghallgatja az Úr, akkor a másikat hagyja elpusztítani; ha én ölhetek, akkor a másik imádkozónak ajkán fagy meg ugyanaz az imádság, mely az én lelkemet töltötte el a szabadulás vágyával s bizalmával. A háborús vallásosságnak ez az oltalomkeresése tehát lehetetlenségeket s képtelenségeket foglal magában.*⁴⁹

Talán éppen e képtelenségek vezettek oda, hogy a háború utolsó éveire a „hívők és a hitből kiábrándult tömegek is valami újat akartak.”⁵⁰ Már nem Isten világtervének megvalósítása lelkesítette őket, hiszen az embermilliók halála és a nyomában járó nyomor mindenkit kiábrándított. Egyedül a béke vágya maradt a lövészárkokban fohászkodók ajkán: *Megkönyörül-s-e még rajtunk Egek szent Istene? Virrad-e még egy szép hajnal egyszer a magyarra, Felragyog-e még fölöttünk, A béke csilaga.*⁵¹

Függelék⁵²

Katolikus imakönyvek és imalapok:

1. *Jézus Szíve imakönyv katonák számára.* BJELIK Imre, Budapest, Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága, 1917.
2. *Imák és intelmek a magyar kath. hadfiak számára.* MOLNÁR Vid Bertalan, (1861. 5., 1864. 7., 1882. 8., 9., 1909. 11., 1915 12. (ebből 1915-ben további három, 1916-ben újabb négy lenyomat készült), 1917. 13. kiadás. Átdolgozta Reviczky Aladár.,
3. *Bizzál fiam!* Sebesült katonák részére. REVICZKY Aladár, Budapest, Szent István Társulat, 1914.

⁴⁸ Prohászka 1915. 885.

⁴⁹ Prohászka 1915. 885.

⁵⁰ Szigeti 2014. 56.

⁵¹ *Alkalmi énekek háborús időben* 1915. 8.

⁵² A különböző felekezetek, így a katolikus egyház háborús tevékenységéről máig nem rendelkezünk elegendő feldolgozással, így minden bizonnyal az általam összegyűjtött imakönyvek jegyzéke is csak egy provizórikus lista az első világháború alatt kiadott tábori, vagy katona imakönyvekről. A könyvek mellett, az 1-2 lapos kisnyomtatványokról sem szabad megfeledkeznünk, ezekről azonban egyáltalán nem rendelkezünk áttekintéssel.

4. *Uram, irgalmazz nekünk.* Az itthon maradtak imádságai a háború idejére. REVICZKY Aladár, Budapest, Szent István Társulat, 1914.
5. *Elesett hőseinkért.* Imafüzet. REVICZKY Aladár, Budapest, Szent István Társulat, 1915.
6. *Keresztút a háború idejére.* REVICZKY Aladár, Budapest, Szent István Társulat, 1916. (további kiadások: 1918. 1943.)
7. *Oktatások és imák katonák számára - Imák és intelmek a háború idejére.* REVICZKY Aladár, Budapest, Szent István Társulat, 1916.
8. *Katonák imakönyve.* REVICZKY Aladár, Budapest, Szent István Társulat, 1916.
9. *Alkalmi énekek háborús időben.* RITHNOVSZKY Antal, Eger, Egri Nyomda, 1915.
10. *Imádkozzunk a hadbavonultakért.* A háborús idők imakönyve kath. hivek használatára. TOMA István, Budapest, Élet, 1914. (További kiadása: 1915.)
11. *A háborús idők imakönyve.* PÁZMÁNY Péter nyomán, Budapest, Szent István Társulat, 1914.
12. *Babérlombok hőseink sírjára.* N.N., Budapest, 1915.
13. *Gyászima a világháborúban elesett hősökért.* N.N., Budapest, 1916.
14. *Balzsam a szenvedők sebeire.* Katonák imakönyve. MOLNÁR János, Budapest, Szent István Társulat, 1916.
15. *A béke imakönyve.* CSÉPLŐ István, Budapest, Rózsa Kálmán és neje, 1917.
16. *Mit Gott für König und Vaterland.* DUHR Bernardinus, Regensburg/München, 1914.
17. *Háborús zsoltárok.* PÉRI Bonaventúra, Budapest, 1915.
18. *Imádkozzunk a diadalmas békéért.* VARGHA Damján, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1917.
19. *Háború idejére alkalmas imádságok és templomi énekek.* Közrebocsátotta HODÁCS Ágost, Temesvár, Csanádegyházmegyei Nyomda, 1915.

Protestáns imakönyvek:

1. *Háborús idők imádságos könyve.* Hadbavonult katonák és azok családjai számára. SZOLNOKY Gergson, Debrecen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 1915.
2. *Kiáltásom halld meg Isten!* Kis imakönyv a háborús időkre. Családi és magán használatra. URAY Sándor, h.n.
3. *Ne sírj!* Útmutató a vigasztalás örök forrásához. N. N., Pécs, Bethánia Egylet, 1914.
4. *Háborús imádságos könyvecske.* CSIKY Lajos, h.n., é.n.
5. *Beszédek és imák háborúi alkalmakra.* LENCZ Géza, Debrecen, 1914.

Zsidó imakönyvek:

1. *Pajzs és vért*. Imádságok izraelita vallású katonák számára. N.N., Budapest, Országos Rabbiképző Egyetem, 1914.

Nem besorolt:

1. *Rogaciuni, Román katonai imakönyve*. SIEGESCU, J. Rogaciuni, Budapest, 1914.,

Imádság és folklór

Babonás imádságok, racionalizált imakönyvek

Babonáságnak kell tartani az olyan dolgot is, mely bizonyosan hasznót és foganatosságot ígér. Ilyenek amaz írások, cédulák, imádságok, melyeket fegyver, tűz, víz és hirtelen halál ellen hordoztatnak. Ilyen amaz írás, melyen a boldogságos Szűz álma s Krisztussal való beszélgetése van megírva. Ennek hordozása vagy háznál való tartása ígéri elsőben: hogy ha annyi bűne lesz az embernek, mint a tenger fövénye, fának levele, mezőknek fűszálai, mégis megbocssáttatnak néki.¹

A fenti szövegrészlet Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános 1767-es *Egy igaz, és boldogító hitnek elei* című könyvéből származik. A könyv címlapján a szerző pontosan megnevezte megrendelőjét, a teológiai racionalizmusáról ismert Eszterházy Károly egri püspököt.² A megbízás háttérében a főpap énekeskönyv kiadási tervei álltak. Plébánosát 1771-ben bízta meg azzal, hogy az egyházmegye számára egységesen használatos népénektárakat állítson össze. Ösztönzésére két évtizeden át folyt a szövegek korrigálása, szelektálása, ellenőrzése.

„A püspök szinte kényszerrel ügyelt arra, hogy csak kanonizált textusok kerüljenek be a kiadandó anyagba, amely végül egy negyedszázados erőfeszítés eredményeként jelent meg. Ez a közismert purista törekvés a liturgikus szövegeken túl hatással lehetett a paraliturgikus devóciós szokások és imák alakulására is. [...] minden területen igyekezett a népi kegyességi szokásokat az egységes római rituálé előírásainak megfelelően szabályozni. Ezt szolgálták erősen szorgalmazott egyházlátogatási útjai, s az ott szerzett tapasztalatai alapján hozott intézkedései. A legitim és apokrif vallási gyakorlat kettősségét a püspök minden módon meg kívánta szüntetni, legalábbis a köztük lévő különbséget csökkenteni szándékozott. Többek között e törekvések jegyében bízta meg” – írta tanulmányában Bitskey István.³

Az áhítatot szolgáló szövegek szigorú kontrollját kívánta szolgálni Nagy Ferenc munkájának idézett fejezete is, melyben több pontban foglalkozott a babonás imádságok tiltásával.⁴ Nem egyedül Nagy Ferenc művében volt tetten érhető a 18–19. század fordulójának határozott babona ellenes kritikája. Több pap is tollat ragadott, melyből könyvek, prédikációk születtek.⁵ Ismerjük a fogarasi kerületi

1 *Az egy igaz és boldogító hitnek elei ...* 1771. 123–124.

2 Gróf Eszterházy Károly (1725–1799) 1759 és 1761 között váci, majd 1761-től haláláig egri püspök. Szinnyei 1891–1914. online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m16616.htm> utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

3 Bitskey 2003. 110–111.

4 A mű szerzője Nagy Ferenc, törökszentmiklósi plébános. A könyv 1767-ben (majd 1771-ben és 1796-ban újra) jelent meg Egerben.

5 *Természeti tudomány a köznépek* (1802, Fábíán József); *A babonának és az ő sokféle nemeinek rövid előadása ...* (1822, Pucz Antal), *A' köznépek babonái és balvélekedései ellen való prédikációk* (1824–1825, Budai Pál).

biztosnak, Brukhenthal Mihálynak a papok között végzett, néphiedelmekre irányuló adatgyűjtését és annak eredményeit is.⁶ A küzdelem azonban nem csak a szöszékeken és népnevelő könyvek kiadásával valósult meg, hanem a kegyességi irodalom megújítása által is.

Egyrészt a kor igényeinek megfelelő, új tartalommal szerkesztett imakönyveket jelentettek meg. Bennük már nem pusztán gyönyörködtető, vigasztaló imákat találhatunk, amelyek szavakba öntötték az ember Isten felé kinyilvánított óháját és panaszát, hanem egyre gyakrabban tanácsadó, pedagógiai jellegű, a hívek erkölcsösségét és erényeit szabályozó ima- és elmélkedésszövegeket is. Ezekben leginkább az ésszerű, az értelmén és meggyőződésen alapuló, a mindennapi életben is megragadható hit került előtérbe. Jól szemléltetik ezt az olyan új fejezetek, mint *Intelmek*, *Lelki életre segítő imádságok és gondolatok*, *Erényvirágok*, *A keresztény jellem*, *Tanítások*, *Oktatások*. A címek utalnak arra is, hogy a szövegekben hangsúlyos szerepet kapott a vallásba integrált hétköznapi morál, ami az egyén személyes felelősségvállalását hangsúlyozta.⁷ Mindezen átalakulásokkal párhuzamosan a 19. század második felétől az is kimutatható, hogy célzottan egyes társadalmi csoportokat megszólítva (nők, lányok, tanuló ifjúság, anyák, katonák, özvegyek, művelt katolikusok) állították össze a korszerű imakönyveket.

Másrészt átdolgozták a barokkban kedvelt, és utána is használatban maradt népszerű imakönyveket, így például az *Arany Korona* (1719),⁸ a *Két atyafi szent szűzek* (1737),⁹ a *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs* (1764),¹⁰ a *Jó illatú rózsás*

6 1789-ben Brukhenthal Mihály, a fogarasi kerület biztosa körlevelet intézett mintegy húsz lelkészhez és ebben választ kért arra, hogy milyen hiedelmek, babonás szokások, rítusok élnek a nép körében. Három száz év evangélikus, három magyar református, egy unitárius magyar és egy görög katolikus román lelkész számolt be tapasztalatairól. A kéziratban maradt beszámolókat Miskolczi Ambrus adta közre 2016-ban *Felvilágosodás és babonáság* című kötetében.

7 Bendel 2007. 115.

8 Az imakönyvet Pongrácz Eszter előkelő asszony állította össze, és 1719-ben Nagyszombatban jelent meg első alkalommal. Művének forrása részben Pázmány Péter híres imakönyve volt. Egyéb forrásairól nem rendelkezünk adatokról. A könyvet 1911-ig 38 alkalommal adták ki, és 1800 körül dolgozták át. Hallatlan népszerűségét mutatja, hogy archaikus vidékeken még napjainkban is felfel bukkan. Pongrácz Eszter és Pázmány Péter imádságos könyvének kapcsolatáról lásd e könyv következő fejezetét, valamint Bogár 2015. 47–59., Frauhammer 2015a 109–125.

9 Az imakönyv Martin von Cochem német kapucinus szerzetes 1666-ban kiadott *Preces Gertrudiana*-jának magyar nyelvű átdolgozása. Magyarul először 1681-ben jelent meg *Mennyei követek* címen, Ágoston Péter jezsuita fordításában és átdolgozásában. Az 1691-es és az 1727-es újabb kiadás után 1737-től már *Két atyafi szent szűzek* néven jelent meg 1876-ig, 32 alkalommal. 1845-ben újra készült a Mennyei követekből egy teljes szövegű utónyomás, ezúttal *Illatozó Kis Rózsás Kert* címmel, amely kisebb cím módosítások után a *Jó illatú kis rózsáskert* címen még 15 alkalommal megjelent, egészen 1911-ig. Egy negyedik néven is nyomtatásra került Ágoston Péter imakönyv fordítása: a *Len kötelecske* című, 1720-ban Pozsonyban kiadott társulati kézikönyv áhítati részeként. A műről bővebben lásd e könyv Lelkiségtörténet fejezetének *Misztika és népi áhítat* című tanulmányát, valamint: Frauhammer 2013b 113–126.; Knapp 2014. 12–19. Knapp 2016a 133–145.

10 Az imakönyv szerzője ismeretlen, első kiadása az OSZK katalógusa szerint 1719-es, ezt további tíz kiadás követi egészen 1859-ig.

kert (1703),¹¹ a *Lelki fegyverház* (1693)¹² című kedvelt munkákat. De említhetjük a *Makula nélkül való tükör* című híres népkönyvet is.¹³ Az első alkalommal 1712-ben kiadott Jézus életrajzot 1805-ben dolgozta át Fejér György kananok, akinek a nevéhez köthető a *Lelki fegyverház* imakönyv 1808-as átdolgozása is.¹⁴ Könyvem e fejezetében azokat az elveket tekintem át, melyek mentén az imakönyvek „racionalizálása” megvalósult. Kitérek a folyamat hatásának vizsgálatára is. Mindehhez azonban előbb egy rövid esztörténeti kitérőt kell tennünk.

A babona ellenes küzdelmek háttere

Amikor Nagy Ferenc és kortársai papírra vetették babona gyűjteményeiket, a felvilágosodás szellemisége vezette őket. Némileg megkésve ugyan, de európai mintákat követtek írásaikkal,¹⁵ hogy a babonát a lehetőségig elnyomják, a minden rendű és állapotú embereknek elméjéből kiirtsák, az ő áradó pusztításainak gátat vessenek.¹⁶ Erre nagy szükség volt, hiszen a babonára, úgy tekintettek, mint az emberiség ostora, veszedelmes pestise,¹⁷ ami rendetlen (az anyaszentegyház szokása ellen való), haszontalan (valamely cselekedeteknek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint másoknak) s hamis (nem gerjeszti nagyobb ájtatosságra az embert) tisztelete az igaz, vagy hamis, és idegen istennek.¹⁸ Az teszi felismerhetővé Amikor valamely dolognak olyan erőt tulajdonítanak amelyet sem a természet, sem Isten, sem az egyház nem tulajdonít neki – olvashatjuk Nagy Ferencnél.¹⁹ Azaz e szerzők számára a babona egy olyan ellenség volt, amely az emberiséget a vakságba taszítja. Úgy vélekedtek, hogy mindent, aminek nincs természeti, ésszerű, illetve legitim keresztény-vallásos alapja, azt babonának, egy már rég elavult, régimódi vallásosság megtestesítőjének tekintik. A fő problémát a hit és a babona viszonyának vallási értelembe vett meghatározása okozta számukra, hiszen mindkettő egy nem észlelhető

11 Az imakönyv Sigray Erzsébet klarissza apáca fordítása, első megjelenése 1703-ban Bécsben volt. Könyvének legnagyobb részét Martin von Cochem 1696-os Gertrudenbuchjából fordította, valamint több más német nyelvű imakönyv imáival is kiegészítette válogatását. Bővebben lásd Knapp 2016b 468–502.

12 Az imakönyvet 1693-as kiadása után egészen 1856-ig adták ki újabb és újabb kiadásokban. Eddigi adataink szerint 12 kiadása jelent meg ez idő alatt, 1808-ban Fejér György kananok dolgozta át.

13 A könyv eredetije szintén a híres német barokk szerző, Martin von Cochem egy munkájára vezethető vissza. A német eredeti címe: *Dass Grosse Leben Christi*. 1677-es német megjelenése után magyar fordítása 1712-ben látott napvilágot Nagyszombaton Újfalusi Judit klarissza apáca tollából. Ezt követően egészen 1913-ig nyomták újra, összesen 25 alkalommal. A műről bővebben lásd Frauhammer 2015b 1–50.

14 Fejér György (1766–1851) teológiai doktor, prépost-kananok és az egyetemi könyvtár igazgatója volt. Nevéhez számtalan költemény és cikk, 127 önálló mű (köztük több imakönyv, imakönyv átdolgozás) és három színdarab fordítás köthető. Szinnyei 1891–1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m16616.htm> utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

15 Itt olyan szerzők munkáit említhetjük mint: Christian Thomasius (1655–1728), Balthasar Bekker (1634–1698), Konstantin Franz von Kauz (1735–?), Girolamo Tartarotti (1706–1761). Lásd Klaniczay 1985. 52–54., Bausinger 1963. 345–362.

16 *Természeti tudomány a köznépnek, Előljáró beszéd* 1802.

17 *Természeti tudomány a köznépnek, Előljáró beszéd* 1802.

18 *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* 1771. 121.

19 *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* 1771. 122.

és nem nyomon követhető dologhoz kapcsolódó meggyőződés, ill. azzal való azonosulás. Emellett mindkettő kerüli a teljesen racionális megoldásokat.²⁰ Irányultságukat nézve azonban eltérnek egymástól. Míg a babona esetében az egyén szerencséje, anyagi jóléte, ill. az ellenálló szerencsétlensége van abszolút az előtérben, és a köszönet/hála egy harmadik segítő erő vagy lény felé irányul, addig az ima fókusza és tartalma is az üdvösség, és annak letéteményese felé fordul.²¹ Más megfogalmazásban a babona a hit tanításával és a természeti törvényekkel meg nem határozható erők hatásába és érzékelésébe vetett hit. A hit ezzel szemben a hívó ember odaadását kívánja egy, az élettörténetét irányító Isten iránt.²² Az idézett művek szerzői ezért is igyekeztek világos határvonalat húzni a hit és a babona közé, írásaiknak ez volt az egyik fő célja.

A babonát azonban nem pusztán vallási szempontból titulálták ellenségnek – társadalmilag és gazdaságilag is hátrányosnak tartottak, mivel kiskorúságban tartja a társadalmi tudatot, gátolja az ésszerű gazdasági fejlesztéseket.²³ Nyilván itt a felvilágosodás elképzeléseit kell érvül hoznunk. Azt hogy a felvilágosodás nem pusztán egy tudományos irányzat, mozgalom, hanem a kultúra, az élet valamennyi területén megvalósuló átalakulása, a társadalom kollektív tudatát megváltoztató folyamat, amelynek komoly pedagógiai célkitűzései voltak. Valamennyi társadalmi csoport konzekvens felvilágosítása, hogy a babonákat életben tartó tudatlanságból fakadó félelmeket eloszlassák az emberekben, józan belátásra, tapasztalásra serkentve őket.²⁴ Ez volt a könyvek és szerzőik másik fő célja.

Ez a babonaellenes kritika elsődlegesen nem az egyház és a papok felől indult el hazánkban. Hátterét és gyökereit sokkal inkább kell keresnünk a Habsburg abszolutista uralkodók boszorkány-, és vámpírhit ellenes uralkodói rendelethozásának körülményeiben. Magyarországon a megkésett társadalmi és kulturális fejlődés miatt éppen a 18. században kezdett kibontakozni egy olyasféle pánikszerű és ragályos boszorkányüldözés (1720-as évektől 1740-es évekig), mint ami az északi és nyugati országokban már a megelőző évszázadokban lezajlott.²⁵ Ezzel párhuzamosan – egyfajta kelet-európai egzotikumként – 1706 és 1745 között különösen sok vámpírügy²⁶ került nyilvánosságra az ország peremterületén. Az európai felvilágosult értelmiség számára – ahol ekkor már alábbhagytak a boszorkányüldözések – botránykőnek minősültek ezek az esetek. Nem meglepő tehát, hogy a magyar uralkodó rendeletek egész sorával látott neki a vámpírügyek és boszorkányüldözés felülről történő felszámolásához.²⁷ Mária Terézia intézkedé-

20 HdA 1927. I. 56., Bausinger 1963. 355.

21 HdA 1927. I. 72. 49.

22 HdA 1927. I. 67.

23 Dülmen itt például bizonyos dologtíltó napokra hivatkozik, melyek esetén szünetelt a szántás, vetés vagy egyéb gazdasági munka. Dülmen 2005. 218.

24 Dülmen 2005. 212.

25 Klaniczay 1985. 35.

26 A vámpírok a halál után visszajáró holtak, akik különféle ártó és káros tevékenységet folytatnak. Európa-szerte ismertek a különféle történeti korszakokban, és számos megjelenési formában (például: német Alp, szláv mora, szerb, bolgár vucodlac, román pricolici). Bővebben lásd: Mézes 2014. 109–154. különösen 112–114.

27 Klaniczay 1985. 35.

sei illeszkedtek egy átfogóbb állami reformsorozatba is, mely a felvilágosodás új eszméinek a jegyében népjóléti, egészségügyi, oktatásügyi rendeletek sorát hozta.²⁸ Az intézkedések háttérében a holland Gerard van Swietent, az uralkodónő udvari orvosa állt.²⁹ A bécsi udvarban szolgáló orvos számos tisztséget kapott, egyetemet szervezett, orvosi ügyeket szolgált (nevéhez kötődik a bábaképzés beindítása), számos népművelő jellegű intézkedést hozott. Ő volt a legfőbb birodalmi cenzor is, ami lehetővé tette, hogy rengeteg könyvet kivonasson a forgalomból.³⁰ Nevéhez kapcsolódik az a 1755-ös vámpírokról szóló³¹, majd 1758-as boszorkányokról szóló memorandum, amelynek okán megszülettek az uralkodónő intézkedései. Majd, ahogy Klaniczay Gábor írja:

„Magyarországon megszületvén a legfelsőbb döntés, rögtön megérkezik a kritikai bátorság is, a kancellária jogi és orvosi szakértői főlényes gúnnyal cáfolják a vármegyékből felterjesztett boszorkányperek tanúinak gyanúsításait és alaptalan vallomásait, felülbírálják a jogellenes intézkedéseket, és hamarosan megszületnek az első babona ellenes felvilágosító könyvek Magyarországon is.”³²

A küzdelemnek voltak azonban egyéb eszközei is (prédikációk, népnevelő könyvek, röpiratok stb.), melyek között a kegyességi művek korszerű, a felvilágosodás eszmeiségének megfelelő átdolgozását is említhetjük.

Az átdolgozás elvei és hatása

A jelen fejezethez felhasznált imakönyveket kivétel nélkül hasonló elvek alapján dolgozták át a 19. század során. Elmaradtak belőlük a babonás célra felhasználható égi eredetű, meghatározott szükséghelyzetekben hathatósan tartott imák, és az egyes imákhoz, szentelményekhez, szentekhez kapcsolódó csodás történetek. Így például az *Arany Korona* imakönyvből kimaradtak egyes hathatós imák,³³ és nem találjuk már bennük a szenteltvíz és a kereszt ördögűző hatását megerősítő csoda történetek sem (Függelék 1.), melyeket Pázmány Péter imádságos könyvéből emelt át a szerző.³⁴

28 Klaniczay 1985. 38.

29 Tanulmányában Klaniczay Gábor felhívja a figyelmet arra az érdekes kulturtörténeti kontextusra, hogy Hollandiában mindösszesen csak 30 boszorkányégetés volt, és ezek is 1603-ban abbamaradtak. Innen kerültek ki a korszak fő boszorkány-kritikusai is. Klaniczay 1985. 39.

30 Klaniczay 1985. 41–45., Miskolczi 2016. 32–44.

31 A memorandum háttérében egy a morva-sziléziai határ közelében fekvő faluban történt vámpírügy állt. Egy nő holttestét újra kiásták, és mivel oszlás jelei nem mutatkoztak rajta, testében még volt vér, elégetésre való vámpírnak tekintették. Mária Terézia két orvost küldött a helyszínre, Swietent pedig felkérte egy jelentés írására. Így született meg a memorandum. Klaniczay 1985. 42.

32 Klaniczay 1985. 59.

33 Ezekről bővebben lásd a kötet következő fejezetét.

34 Ezeket a történeteket az imakönyv *A szent keresztnek magyarázattyáról és hasznáról* című fejezetében olvashatjuk. Pongrácz 1753. 26–29.

A *Két atyafi szent szüzek* (korábban Len kötelecske és Mennyei követek című) szintén nagyon közkedvelt imakönyvből az égi eredetre utaló ima felvezetőket és a Szent Mechtild és Gertrúd látomásairól szóló leírásokat hagyták el a szerkesztők (Függelék 2, 3, 4) a 19. század első felében.³⁵ Hasonló változtatásokat adathalunk a *Mindenkor magával hordozandó kincs*³⁶ című imakönyv 19. századi kiadása esetén. Ebből is elhagytak imaszövegeket, így az 1859-es kiadásban már nem olvashatók a Szent Bernárdhoz boldog kimúlásért való nyolcz versei, avagy lövöldöző imádságai; Szent Borbála mártírhoz boldog kimúlásért; Szent Antal dicséretéről és tisztességéről való imák elé nyomtatott, az imák hathatóságát igazoló csoda történetek; és a Jézus kínszenvedését számadatokkal megjelenítő, Brigitta imaként ismert ima sem (Függelék 5, 7, 8, 9). A példák sora még folytatható lenne számos hasonló imával, csoda és látomás leírással. Az átdolgozás elveit azonban talán e néhány adat is jól szemlélteti.

Az imakönyvek modernizálásával, a babonásnak tartott tartalmak „kigyomlálásával” azonban nem tűntek el teljesen ezek a tartalmak. Egyrészt megőrizte őket az oralitás, és még a 20. század során gyűjtött archaikus imaszövegekben és ráolvasókban is rendre visszaköszönnék, részben szó szerint, részben csak motívumként (Függelék 6).³⁷ Másrészt – természetesen nem függetlenül a korszakban tapasztalható nagymértékű könyvkiadói és nyomdászati konjunktúrától – halhatlan lendületet kapott a ponyvanyomtatványok, hathatós imákat tartalmazó imalapocskák és szent levelek nyomtatása, amelyben szintén helyet kaptak ezek a szövegek. A regények és egyéb világi olvasmányok mellett vélhetőleg ezekkel kellett leginkább „megküzdnie” az egyháznak. Mivel egy-két laposak voltak, előállításuk olcsó volt. Számos csodás hatást tulajdonítottak nekik, és ehhez elég volt a szövegnek pusztá birtoklása is. Mindez garantálta a sikert az olvasni kevésbé tudók körében is. Az egyház bűnnek tartotta az ezekben való hitet, néhol még a lelkiismeretvizsgálati útmutatásokban is kitért ezekre: *Tartottál-e magadnál s használtál-e babonás imádságokat? (milyen pl. a „hét mennyei szent zárok” s más e félék, melyeket vásáron – búcsúkon árulnak s melyeket az Egyház jóvá nem hagyott? Bajaidban nem mentél-e kuruzslókhoz – jövőmondóhoz tanácsért?*³⁸ Számos tiltó, kártekonyságukat példázó írás mellett, több forrással rendelkezünk elégetésükről, egyházi hatóságokhoz való beküldésükről is (Függelék 10, 11, 12). Mindennek ellenére a 19. század a ponyvák fellendülésének nagy korszaka volt, kiadásuk számos nyomda sikertörténetéhez járult hozzá.³⁹ A világi témájúak mellett a vallásos tárgyúak is közkedveltek maradtak, ezáltal is pótolva a barokk hathatós és

35 Az imakönyv átdolgozásának pontos időpontjához még további vizsgálódásokra lenne szükség, ami bizonyos: a függelékben olvasható szövegrészek az 1833-as szegedi Grün Orbán-féle kiadásban már nincsenek benne.

36 Ezt az imakönyvet 1764-ben, 1773-ban és 1859-ben adták ki, ez utóbbit már átdolgozott szöveggel.

37 További példákat lásd ehhez a kötet következő *Pongrácz Eszter Arany koronája és hordalékai a népi vallásosságban* című fejezetében.

38 *Dicsértessék a Jézus Krisztus* 1898. 96.

39 Az egyes nyomdák ponyvakiadási tevékenységéről a teljesség igénye nélkül lásd: Kovács 1985. 1–17.; Antalóczi 1986, különösen: 79–95; Pogány 1959, különösen: 103–150.

csodás imákkal teletűzdelt imakönyveit, illetve az abból kihagyott szövegeket. Így például a nagyon kedvelt népkönyvnek, a *Makula nélkül való tükörnek* az 1805-ös átdolgozása során elhagyott, a szent család egyiptomi meneküléséről szóló történetét megtaláljuk Varga Lajos *Verses Szentírás* című munkájában, illetve Bors István 1900-es önálló ponyvanyomtatványában is.⁴⁰ Hasonló szövegszerű egyezések és átvételek kimutatásához, azonosításához további átfogó összehasonlító vizsgálatokra lenne még szükség. Az is bizonyos, hogy az évszázados távlatból nehéz az átvételek, források pontos menetének követése. Az azonban tény, hogy ezek a szövegek középkori kódexeink óta jelen voltak a hazai áhítat irodalomban, és csak a 19. század első felében koptak ki onnan végleg, köszönhetően az egyháziak lelkeségi művek racionalizálására, modernizálására irányuló törekvéseinek. A fennmaradt nagy mennyiségű ponyva és szóbeli emlék azonban egyértelműen bizonyítja, hogy a „Mellőzés, sőt üldözés ellenére is ragaszkodik hozzá a nép széles tömege.”⁴¹ Ennek oka leginkább abban kereshető, hogy ezek a kiadványok kielégítették azt az igényt, amely az egyházi vallásgyakorlaton túl is jelentkezett.⁴²

Az 1910-es évektől a vallásos ponyvanyomtatványok és kiadásuk helyzetét alapvetően befolyásolta, hogy az egyetemes katolikus egyház kodifikálta viszonyát a vallásos nyomtatványokkal kapcsolatban. 1918-ban hatályba lépett a Codex Iuris Canonici, a latin nyelvű egyetemes egyházi törvénykönyv, amely külön fejezetcímmel ellátva foglalkozott a vallási élettel kapcsolatos, előzetes cenzúra nélküli nyomtatványok tilalmazásával.⁴³

Innentől kezdve előírás volt a vallásos tárgyú könyvek és nyomtatványok jóváhagyása a helyi püspökségen. Az előírások pontosan rendelkeztek a tilalmas írásokról, ahova főként a babonás tartalmak okán soroltak bizonyos szövegeket. Így a kézirat gyanánt történő megjelenés kivételével tilos lett egyházi engedélyezést megelőzően új jelenések, kinyilatkoztatások, látomások, jóvendölések, elbeszélte csodák, újfajta ájtatosságokba való bevezetések terjesztése is. Tilos lett bódékban, árusoknál oly énekeket, imákat, ájtatos füzeteket, imakönyveket vásárolni, amelyek első, második lapján nem állt ott a *Nihil obstat, Imprimatur*, vagy *Püspöki engedéllyel*, vagy *Az egyházmegyei hatóság jóváhagyásával* felirat és az engedélyezés

40 A történetet már a Winkler kódex (1506) is tartalmazza. A *Makula nélkül való tükörbe* a német eredetiből kerültek be és a 37. *Micsoda csodák történtek az úton, és Egyiptomban* című fejezetben olvashatók. A történet főbb elemei a következők: a szolgálatra kész pálmafa, a tolvaj fiának szerencsés gyógyulása, vadállatok hódolása Krisztus előtt, Szűzanya útján nyíló rózsák, a bálványfa és szellemének kiűzése, istenszobrok leomlása, kettéváló fügefá, a balzsamkert, Szűz Anya kútja. Ezek az epizódok 1805-ben kikerültek a műből, de megőrizte őket a 19. század második felének több ponyvakiadványa. Így Varga Lajos *Verses Szentírása* (Eger, 1899) és annak 1932-ig megjelenő kiadásai; Bors István *Részletes leírás a Szent Család egyiptomi futásáról és azon csodadolgokról, melyek a Szent Családdal az útban történtek*, (Botyk, Budapest, 1900) című ponyvája, Szécsi Ignác *Legszentebb hat új ének* című ponyvájának Mária utazása című éneke, valamint a szóbeli legendaballada emlékek mellett egy vend *Ének a Betlehemből. Egyiptomba utazó Szűz Máriáról* című kéziratot feljegyzésben. Bővebben lásd. Kriza 1975. 261–280.

41 Volly 1948. 5.

42 Lengyel 1999. 169–170.

43 Lengyel 1999. 170–171.

száma és ideje.⁴⁴ Mindezen intézkedések hatására lassú visszaszorulás következett be a nyomtatott ponyvák kiadásában és eladásában, ugyanakkor megjelentek a zug kiadások, a házi, kézzel írott imakönyvek és lapok, sőt a régi ponyvák összevarrásából készítettek füzetek is, melyek archaikus vidékeinken olykor napjainkig megőrizték ezt a hagyományt.

Összegzésül

Példáimmal arra kívántam rámutatni, hogy az egyház miként próbálta a 19. században lelkeségi irodalmát, imakönyveit a felvilágosodás szellemiségében (nem függetlenül a babona ellenes kritikától) teológiai szempontból modernizálni. E folyamattal párhuzamosan azonban eltávolodott az egyszerű, falusi emberek igényeitől, teret engedve ezzel az apokrif jellegű vallási hagyományok önállósodásának. Bálint Sándor Orosz Istvánról írott művében tett megállapítását idézhetjük: „A XIX. századnak az individuális korszaklemben fogantatott épületes irodalma szentimentálisan finomkodó hangjával, nyelvújítástól megzavart stílusával alig tud a vallásos néplelékekhez utat találni.”⁴⁵

Azt láthattuk az imakönyvek átdolgozásának példáján, hogy a barokkban még lényegében társadalmi bázistól függetlenül egységes, erősen kollektív jellegű vallási kultúrából – Peter Burke fogalmait kölcsönözve – miként indult meg az elit tudatos visszahúzódása. Ez a klérus nagyon határozott fellépésével és elhatárolódásával, sőt bizonyos esetekben tiltással, valamint a vallás erőteljes individualizálásával járt együtt.⁴⁶ Ennek következményeként a 19. során, hosszú fejlődés eredményeként párhuzamosan élt egymás mellett a katolikus egyház által gyakoroltatott hitélet és az ún. népi vallás.⁴⁷

A kortárs populáris vallásgyakorlat jelenségeit kutatva azonban azt tapasztalhatjuk, hogy ezekre az apokrif jellegű, hatásos imaszövegekre, és általában az ilyen jellegű vallási gyakorlatokra ma is eleven igény van. Egyes hagyományait őrző vidékeken mai napig adatolható az ilyen szövegek kéziratos füzetekben,

44 Lengyel Ágnes kutatásai arra is rámutatnak, hogy: „Valószínűleg az egyházi korlátozással összefüggésben az általunk föllet ponyvaanyag az 1910-es és 20-as évektől szórványosabbá vált, igaz, e termékek az egyházi engedélyt már rendre tartalmazzák. Ezen egyházilag megszabott kiadási körülmények között az olyan apokrif szövegeket tartalmazó, korábbi nyomtatványok utódait, mint amilyen például A hét mennyei szent zár, A boldogságos Szűzanya álma, a Szent Mihály levele stb. ezidőtől már csak kéziratos másolatként ismerjük. E változások konkrétan adatolhatók a korábban olyannyira népszerű termékeket előállító Egri Nyomda Rt. működésében is. Az Egri Nyomda számára a vallásos ponyva kiadása az I. világháború végéig s egyben a Codex Iuris Canonici hatálybalépéséig jelentett igen jó üzletet. Az 1918. évi igazgatósági jelentés még az ájtatos kiadványok iránti kereslet növekedéséről számolt be, de az 1922. évi közgyűlésen már az igazgatóság az érdeklődés egyre nagyobb csökkenését panaszolta. 1927-ben pedig már alig volt számottevő a vallásos művekből származó jövedelem, sőt 1939-ben a vallásos ponyva további kiadását teljesen leállították. Az I. világháború közismerten határjelző a népi kultúra számos területén, esetünkben azonban nyilvánvalóan főként az egyházi viszonyulás megváltozása idézte elő a ponyvaértékesítésben kedvezőtlen fejleményeket.” Lengyel 1999. 171.

45 Bálint 1941. 36.

46 Burke 1984. 368–369.; Bendel 2007. 153–154.

47 Bárh 1990. 335.

fénymásolt lapokon való őrzése és másolása.⁴⁸ Iancu Laura a függelékben is szereplő Brigitta-ima 1999-es ponyván való újbóli felbukkanását mutatta be néhány évvel ezelőtt.⁴⁹ Sőt a világháló megjelenésével egyre újabb terei nyílnak a legkülönbözőbb hathatós imaszövegek, látomások, égi üzenetek terjesztésének. Évszázadokkal dacoló, erős és ellenálló hagyományról van tehát szó.

Függelék

1. HASZNA PEDIG A SZENT KERESZTNEK EZ⁵⁰

hogy az ördögöt elkergeti, és meg-ijeszti. Ha úgymond Arany-szájú Szent János *Hom. 55. in Matth.* Rettegünk, mikor láttuk a' halálra ítélt embernek kinnya helyét: vallyon s' mely nagy kint, itéllyük, hogy szenved az ördög: mikor ezt a' fegyvert látta, mellyel, halálos sebbel meg-sebessített. Bátran azért hordozzuk homlokunkun ezt a' zászlót: mongya Sz. Cyrillus, mellyet mikor lát az ördög, meg-rémül [...] Tovább- való haszna a' szent keresztnek, ez: hogy általa sok testi betegségek, és nyavalyák meg-gyógyítottak: mérges, és fene okatlan állatok, vagy meg-ölettek, vagy meg-szelidültek.

Szent Agoston írja *Lib. 22. de Civitate cap. 8.* Hogy ő idejében, egy fő Nemes Aszszonynak emlőjét, el-fogta vala tellyességgel az orbántz; és mikor semmi orvossággal eleit nem vehetné: éjjel az Isten meg-jelenék néki, hogy Húsvét napján, a' melly újjonnan meg-keresztelt személt elől találta, azzal a' kereszt jegyét mellyére vetetné: engedett az Aszszony a' látásnak, és mihelyt a' kereszt jegyével meg-jegyezteté emlőjét, azon órában meg-gyógyula.

Szent Sabinus a' mérget megjegyezvén a' keresztel, ártalom nélkül meg-ivá.

Szent Benedek keresztet vetvén a' pohárra mellyben méreg vala, mindgyárt elomlék a' pohár úgymond Sz. Gergely. 2. *Dial. Cap. 3.*

Arnantius: iszonyú kígyót öle-meg a' Szent kereszt jegyével.

Donatus Püspök, égy Sárkányt, mely sok marhát, és sok embert emésztet-vala, szent kereszt jegyével meg-öle. (.)

2. SZÉP IMÁDSÁG⁵¹

Valaki e következő imádságot elmondgya, annyi napi bútsút nyer, mennyi sebek vótak Krisztus Urunk Sz. Testén. Ezen bútsút engedte harmadik Gergely Pápa, az Angliai Királyné kérésére."

Az ima végén ez olvasható:

Az alább meg-irt imádságot, egy laikus frater szokta volt mondani, valahányszor a feszület mellett elment, holta után meg-jelent az Apátnak, hogy ezáltal az Imádság által üdvözült, és több Purgatoriumot nem szenvedett, hanem az ő halála óráján, úgy tetszett néki, hogy a széles világ mint egy kő, és az, az ő szíven fekszik.

48 2018. augusztusában Csíkszentdomokoson végeztünk terepkutatást Fábíán Gabriella kolléganőmmel, és az SZTE Néprajzi Tanszékének hallgatóival. Azt tapasztaltuk, hogy az idősebb generáció nőtagjai, különösen a 46 működő rózsafüzér társulati vezető máig őrzi és használja, sőt gyakran még bővíti is szüleitől, nagyszüleitől örökölt kéziratot füzeteit. A füzetek lapjai közé az utóbbi években sok helyütt a szőkefalvi, süködsi, medjugorei Mária jelenések üzenetei, fénymásolt ima szövegek, szentképes imalapok kerültek.

49 Iancu 2014. 246.

50 *Arany Korona* 1753. 26–28.

51 *Len kötelecske*, 1749. 174.

3. ELŐSZÓ⁵²

Ezt is az kis könyvecskét mely Szent Gertrudis és Mechtildis mennyből vött imádsága [...] jól eszibe vevén kegyelmek, hogy' ezek, Nemes várostokat és utolsó romlásra hajlót hazánkot ellenség haragos fegyveritől megmenthetik, oly erővel bírván, hogy az föld kerek ség in az csillagos Egfalain, az tenger mély sége in uralkodnak. Mert ha az Égbe elmétek szárnyain felmetek, megtapasztaljátok, hogy Angyalí kéz által kenyeret avagy mannát az imádság csenyáltatott.

4. KRISZTUS SEBEIHEZ KÖSZÖNTÉS IMÁDSÁG ELŐTT⁵³

Midő n Gertrudis az Urunk sebeihez, öt ezerszer négy százor és hatv natszor, az következendő könyörgést el mondottá volna, megjelenék néki Urunk, szent sebei n lévén arany szinel tündöklő virág ilyen szozattal, halálo d óráján amint most láts néked meg jelennek.

5. SZENT ERZSÉBET, BRIGYTTA ÉS MECHTILDIS ASSZONYOKNAK KRISZTUSRÓL SZÉP JELENTÉS, MELLYET SOK AJTATOS IMÁDSÁGOK ÁLTAL NYERTENEK MEG SZERELMES JEGYESŐKTŐL⁵⁴

1. Tudgyátok édes leányim én a Zsidóktúl százhét csapást vettem.
2. Azoktul ököllel harmintsor a kertben pofon verettem.
3. Az Annás házánál hétszer estem.
4. Fejemen, karjaimon, mellyemen harmincz ütést szenvedtem.
5. Vállaimon, lábaimon harminczat.
6. Hajnál fogva harminczszor hartzoltattam.
7. Szivembül száz huszonkilencz fohászkodást bocsátottam ki.
8. Harmincz háromszor szakálo mnál fogva vonyattam.
9. Halálos taszítást szenvedtem, a nehéz keresztel földre esvén.
10. Ostorozáskor hatezer hat száz, hatvan hat csapást szenvedtem.
11. Fejemen a tövis koronátúl ezer sebet.
12. A kereszten három halál hozó kegyes tövissek járták-meg fejemet.
13. Orczámra harmincz kétszer pöktek.
14. Az egész testemen öt ezer nész száz hetven öt sbek vótak.
15. A Zsidók, kik megfogtak öt száz és nyóltzan vótak: hóhérok harmincz hármon: kik kötözve vittek, hármon.
16. Véremnek csöppei téstemből harmincz ezer, négy száz, harmincz.

IMÁDSÁG

Oh Uram Jézus Krisztus, ki százkét csapást a zsidóktul felvettél Azoktul, akikben harminczszor pofon verettél, Annás házánál héccer földre estél, Fejeden, karjaidon és mellyeden harminc ütést szenvedtél, Vállaidon, lábaidon is harminczat: Szent hajadnál fogva harminczszor vonattál: Szencséges szivedből százhuszon kilencz fohászkodást bocsátottál? Harmincz háromszor szakállod fogva hurcoltattál: Halálo képpen taszítottattál, hogy a nehéz kereszttel a földre esnél. Te hat ezer hatszáz hatvan csapást ostorozásodkor szenvedtél: szent fejeden a tövis koronával ezer sebeket szenvedtél, a Kereszten három hegyes tövis Sz. fejedet által-járta, Orcádra harminchétszer köptek, Szent testeden öt ezer négy száz, hetvenöt sebek. A vitézek, kik megfogtak öt száz, nyolczan vóltak, Hóhérok harmincz hármon: kik kötözve vezettek, hármon: Véred csöppei, szent testedbül harmincz ezer, négy száz, harmincz. Kérlek tégedet a te keserves kin-szenvedésed és Vérednek kiontása és szent halálo d által minden

52 *Mennyei követek* 1681. Előszó

53 *Mennyei követek* 1681. 125.

54 *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs*, 1764. o.n.

bűneimnek bocsánatyáért, és hogy engem megments minden testi és ördögi veszedelemtől. Adgy malasztot jobbitására, ne engedd nekem ki-múlnom igaz penitentzia-tartás és bűneim gyónása nélkül, És szencséges testednek vétele nélkül. Mind ezek felött a te szerelmedet adgyad énnékem, hogy téged szeresselek, nem a pokoltól való féltében, avagy a Mennyország reménységéért, hanem szeretetből egyedül a te szerelmedért. Imádkozz hét Mi-Atyánkot, hét üdvözetlet: és egy Hiszek, ámen.

6. VÉREDNEK KIONTÁSA ÉS SZENT HALÁLOD ÁLTAL⁵⁹⁹

Oh Uram Jézus Krisztus, ki százket csapást a zsidoktól felvettél,
Azoktól, akikben harmincszor pofon verettél,
Annás házánál héccer fődre estél,
Fejeden, karjaidon és melleden harminc ütést szenvvettél,
Vállaidon is harmincat,
Szent hajadnál fogva harmincszor vonattál,
Szencséges szívedből százhuszonkilenc fohászzkodást bocsájtottál,
Harmincháromszor szakálladnál fogva hurcoltattál,
Halálosképpen taszítottattál, hogy a kereszttel a fődre estél,
Tehát ezerhatszázhetvenhat csapást ostorozásodkor szenvdettél,
Szent fejeden a töviskorona miatt ezer sebet szenvvettél,
A kereszten három egyes tövis szent fejedet átjárta,
Orcádra harminchétszer köptek,
Szent testeden ötezer-négyszázhetvenöt seb.

A vitézek, kik megfogtak, ötszáznyolcvan volt,
Hóhérok harminchárman,
Kik kötözve vezettek, hárman,
Vérednek cseppjei, melyek kiszármaztak, szent testedből
harmincezer-négyszázharminc volt.
Vérednek kiontása és szent haláld által minden bűneimnek bocsánatát,
S hogy engem megments,
Minden testi és ördögi veszedelemtől,
Adj malasztot jobbulásomra,
Ne engedd nekem kimúlnom igaz penitenciatartás és bűneim gyónása nélkül,
És szencséges testednek vétele nélkül.
Mindezek fölött a te szerelmedet adjad nekem, hogy téged szeresselek,
nem a pokoltól való félelemben,
Vagy a mennyország reménységéért, szeretetből És egyedül a te szerelmedért, ámen.

Valaki mindennap 7 Miatyánkot, annyi Üdvözetlet és egy Hiszekegyistent elmond, mindaddig, míg Jézus vércseppjeinek száma kitelik, szenvedésének, halálának tisztességére, a következő búcsúkat nyeri meg, először: bűneinek teljes bocsánatát, másodsor: ha még minekelőtt az idő vagy az esztendő elvégződné, számba veszem, mintha az egész időt kitöltötte volna, harmadsor: a szent mártírokhoz fogom hasonlítani, mintha érettem és az én igaz hitemért vérét ontotta volna, negyedsor: halála óráján a lelkét az őrző angyla által — monda Jézus — mennyekbe vitetem

»Ez a jelenés Jeruzsálemben találtatott a szent koporsóba, aki magával hordozza, ellenségei és a gonosz lélek nem árthat neki. Hirtelen haláltól megszabadul, ki magánál hordozza, annak harmadnapal nalála előtt megjelenik a Boldogságos Szűz Mária.

⁵⁵ Archaikus ima, gyűjtötte: Erdélyi Zsuzsanna, Székelyszabar, Baranya megye, 1971. április 27. Péter Ambrusné Mezei Teréztől. Erdélyi 1999. 644. 219-es ima.

7. SZ. BERNÁRDNAK BÓLDOG KI-MULÁSÉRT VALÓ NYÓLCZ VERSEI, AVAGY LÖVÖLDÖ-ZŐ IMÁDSÁGA⁵⁶

Egy üdöben meg-jelenik az ördög a' mézzel folyó Sz. Bernárdnak, dicsekedvén azzal, hogy ő a' Sz. Dávis Soltárában tudna nyólcz verset, ha valaki azokat naponként töredelmességgel el-mondaná, bizodalmassan remélhetné, az örökké-való boldogságot. A' Szent ember kérde vala, melyek vólnának azok a versek. Vonyogatván magát az ördög, nem akará meg-mondani. Mondá a' Szent Ember, kevés áll azon, vagy mondogd-meg, vagy nem, én minden nap elmondom az egész Soltárt, azokra-is reá-találok. Ne fárazd magadat, mondá az ördög, hadgy békét ennek, inkább meg-mondom, mellyek legyenek azok. Ezek valának a' következendők, mellyeket az után a' Szent Ember naponként szókott vólt mondani, az utánna lévő könyörgéssel együtt.

8. SZÚZ SZ. BORBALA ÉS MARTYRHOZ BÓLDOG KI MÚLÁSÉRT⁵⁷

Egy nevezetes tolvaj meg-fogatván, kit midőn törvény szerént elevenen nyársra vontak vólna étszakának idején (a' mint vélekednek fölöle) Anygal által el-törött a' nyárs alatta, amaz pedig négy kézláb, kezde kimáskálni, és juta egy rakás Szemethez Pohotzelesnek neveztetik, kezdi az oda járó embe-reket kérni, hogy ő néki gyóntató atyát hoznának: hogy bűneit meggyónhassa, melly meg-is történt: a' meg-lelt gyónás és communio után, kérdezvén tőle az Egyházi Ember, mint nyerte légyen Istentől ő ezen malasztot? Meg-felelvén amaz: A' Szent Szűz Borbála esedezése által, kit én (noha istentelen Ember lévén) naponként egy kis imádsággal tiszteltem, nyertem-meg ezen malasztot, és hogy ezen imádságot az Egyházi Ember előtt el-mondotta vólna, ottan bóldogul Istenben el-nyugovék. Az ott állók ezeket látván, minnyájan siránkozva rajta. Hólta után vitetett Prágába, Sz. Benedek Egyházába, mely mostanában a' Barnabittis Pateroké, és abban tiszteletben eltemetett a' Sz. Károly Oltára alatt anno 1712. történt, Hagyatott Kronikájában 461. levél.

9. SZENT ANTAL DICSIRETÉRŐL ÉS TISZTESSÉGÉRŐL, MELYET SERAFIM SZENT BONAVENTURA DOCT. SZERZETT⁵⁸

ki sok csudákkal meg-probálttatott, és meg-erősítettett kiváltképpen az el-veszett és el-tévelyedett Marháknak meg-találásában, a' kiről sokat nem szóllok, hanem az egész dolgot egy példával meg-mutatom, és annak igasságát meg-erősítem. Egy nagy renden lévő Nemes ember midőn a' tengeren menne, egy igen drága gyűrűjét történetből az tengerben ejtette, és midőn nem tudná, az helyet, hol ejtette vala el, azon ő igen meg-szomorodott, egynéhány nap után, Paduában, midőn Társaival be-érkezett vólna, az hol a' Szent Antal teste nyugszik, tanátsúlának néki, hogy azt a' Szerentségtelenséget ajánlaná mentől nagyobb buzgósággal a' Szent Antalnak, mellyet ő meg-is cselekedett, a' mellett kér-vén az ott való Pátereket, a' kiket meg-látogatott, hogy élénekelnének az Szent Antal responsoriumját. Azt elvégezvén, kiment az hal vásárlásra, is ott látván egy igen nagy halat, a' mellyet mingyárt meg-vett, és küldötte nagy bőcsülettel a' Péter Guardíanus halá-adásul, hogy költse-el a' több társaival együtt, a' kik megent újjobban bé-mentek a' chorusban imádkozni, a' kárt vallott emberért; a' halat hogy azonban a' szakáts fol-bontota vólna, az gyémánt gyűrűt a' halnak a' gyomrába meg-találá, mellyet meg-adának az Urának, és minnyájan nagy hálákat adának az Istennek, a' ki olly nagy csudákat cselekeszik Szent Antallal.

56 *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs*, 1764. o.n.

57 *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs*, 1764. o.n.

58 *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs*, 1764. o.n.

10. PONYVA ELLENES ÍRÁSOK⁵⁹

Sokszor figyelmeztettem a szószékről hallgatóimat, hogy ne vegyenek össze holmi selejtes emberek által kigondolt babonás imákat, mint minők: „Hét mennyei zár”, „Hét mennyei lakat”, „Lelki paizs”, „Mennyeket nyitó arany kulcs”, „Szűz Mária álma”, „Menyei levél”, „Tóbiás áldás” s egyéb ilyen ponyvairódmányokat, melyeken az szokott állni, hogy a ki azt az imádságot ennyiszor és ennyiszor elmondja vagy magánál hordozza, vagy éjjel feje alá teszi, annak semmiféle fegyver nem árthat, az nem múlik ki Szentség nélkül, azt nem éri hirtelen halál, az bizonyosan menyországba jut, sat. sat. Mert természetüknél fogva az ily nyomtatványok vagy szavak azon erővel, melyet nekik tulajdonítanak, semmi esetre se bírnak. Babonaság tehát, ha az ily imádságoknak azt az erőt tulajdonítja valaki, hogy biztos gyógyulást, tűz, víz, fegyver ellen oltalmat nyújtanak. Én magam számtalan ilyen egyházellenes nyomtatványt dobtam már a tűzbe s tüstént hamuvá égett, hát hogyan tudna akkor embert a tűztől megvédeni? Csakhogy persze, némely ember azt hiszi, mert nyomtatva van, hát el kell hinni. Egyszer egy jámbornak mutatkozó asszony beállított egy idősebb szerzetes-társamhoz, azzal a panasszal, hogy valaki megbabonázta a tehenét, adjon valami hathatós imát a boszorkány elűzésére. Az öreg szerzetes figyelmeztette az asszonyt, hogy nézzen jól utána a barmának, majd rájön akkor a tolvajra. Ám az asszony csak folyton azt hajtogatta, hogy tehen meg van rontva, mert reggel soha nem ad tejet... Jól van, hát adok valamit, mondá, s ezzel bement a szobájába és kihozott egy kis levélbojtékba szánt kemény lapot és átadta az asszonynak azzal a meghagyással, hogy naponta kora hajnalban vigye a levélkét az istállóba és kezében tartva, nézzen jól körül az istállóban. Majd ha elmúlik nyolcz nap, akkor adok más czédulát, mondá az öreg szerzetes atya, de addig használja ezt a levélkét úgy, a mint mondtam. Hatodnapra már eljött az asszony és elbeszélte, hogy a vet tanács szerint cselekedett és megcsípte a boszorkányt: egy fiatal suhanc volt a boszorkány, az fejté meg kora hajnalban a tehenet. Most aztán a szerzetes atya fölbontotta a levélkét, megmutatta az asszonynak, hogy egy üres lap volt a borítékban, melyet csak azért adott, hogy tanácsát kövesse és jobban nézzen a tehene után. Ez megtörtént, való történet. A jó öreg szerzetes mára meghalt, de az asszony még él és szemlesütve ismerte el babonáskodását. Azóta ő maga beszél legjobban a babona ellen és kezébe sem vesz más imádságot, mint a mit az egyház jóváhagyott.

11. PONYVA ELLENES ÍRÁSOK⁶⁰

Lelki pásztoroknak meg hagyatott, hogy ilyen nem üdvösséges, sem a nyomtato műhely hol létével nintsenek biztosítva kisebb kereskedők által Bútsúkor főképpen az együgyű nép között szoktak árul tatni, és azokat az együgyűségekben az örök kárhozatra vezetik, össze szedhessék és azokat Szent Székhez küldvén, onnan pedig a további rendelések véget a Királyi Hely Tartó Tanátshoz föl küldendő.”

Az esperes a levélhez mellékleként hét elkobzott vallásos ponyvanyomtatványt csatolt: Csudálatos kép (Szent Mihály levele), A boldogságos szűz anya álma, Hét mennyei szent zárok, A hét mennyei zárok imádsága, Három hasznos és halálozo Embernek való, és az Üdvösségre szükséges imádság, Imádság a Krisztus urunk keserves Kinszenvedéséhez és halálához.

12. PONYVA ELLENES ÍRÁSOK⁶¹

[...] Már nehogy ily Takáts Márton-féle bucsujárárhely leírása, – hét mennyei zár – szűz Mária álma – Tobias-Segen – Fünfzehn heimliche Leiden oder Schmerzen, és sok más, mind tartalomra, mind irmodorra egyházellenes imádság vagy ének, (melyek tudtommal) nálunk is (*Csatkáról ír itt a cikk szerzője, a szerző kiegészítése*) máshol is bucsujárárhelyeken árul tatnak), a nép kezébe jussanak, szükséges

59 *Reménységünk* 1900. december V/3. 95–96. (P.Ágoston).

60 A forrást közli Kothencz Kelemen, bővebben lásd Kothencz 2017. 968–983.

61 *Idők tanúja* 1865. jún. 2. 500. (R.I.: Fehér megyéből Mária hava 28-án.).

leend az illető lelkész uraknak itt-ott a bucsu-vásáron széttekinteni s az árult nyomdászai-cikkeket egy kissé megvizsgálni.

E sorok igénytelen írója még csak azt kívánná, hogy a Szent-István-Társulat, melynek gyűlésein annyiszor rebesgették már a ponyva-irodalmat, több gondot fordítana ily nyomdászati produktumokra is, s adna németh ajkú népünk kezébe is jóraivaló, s könnyen érthető rövid kath. imákat és énekeket; igen nem csak ezeket, hanem egy jóraivaló népszerű, egy Kolping, Stolz Albán, Járisch Antal s más németh katolikus népirók szellemében szerkesztett s mellette olcsó népies kalendáriumot [...].

Pongrácz Eszter Arany Koronája és „hordalékai” a népi vallásosságban

Az özvegyen maradt gróf Pongrácz Eszter, Apponyi Miklós egykori felesége magányos éveiben sajátos vállalkozásba kezdett. Imádságos életének legszebb kincseit – ahogy írta „sok kinyomtatott és kézzel írott idegen imádságos könyvekből” – önálló gyűjteménybe rendezte és Arany korona címen kiadta Nagyszombatban 1719-ben.⁶² A 19-20. század fordulójának lelkeségi irodalmával, imakönyveivel foglalkozó kutató számára ez egy rendhagyó vállalkozás. Sajátossága leginkább abban nyilvánul meg, hogy azon kevés imakönyvünk egyike, amelynek nem csak megrendelője, hanem a szerzője, összeállítója is nő.

Ma már köztudott, hogy kortársai között nem volt egyedülálló az özvegy tevékenysége. Jó néhányan saját kötettel álltak elő, és mecénásként, megrendelőként is számos előkelő asszony játszott fontos szerepet a korabeli lelkeségi irodalom formálásában.⁶³ Mindez jól példázza a magyar katolikus hívek körében meglévő 18. századi asszonyi kegyességet, amely az 1800 utáni években jórészt szertefoszlani látszott. Eltűntek a női megrendelők, mecénások és rendre a híres szónokok, papok, plébánosok (azaz egyházi férfiak) voltak azok, akik nevelési tanácsokkal és elmélkedésekkel jócskán megtűzdelt imakönyveket adtak ki koruk hölgyei számára.

De térjünk vissza egy (két) bő századványit az időben, amikor még előkelő családjaink asszonyai mentesek voltak a formálódó új polgári rend modern áramlataitól, a regényektől, női lapoktól, kalendáriumoktól, a szalonok világtól. Tapasztalatból tudták – hiszen előkelő, udvarral rendelkező főrangú asszonyokról volt szó – , hogy a nép széles rétege vágyakozik lelki táplálékra.⁶⁴ Emellett azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a paphiánnyal küszködő, töröktől dúlt és szorongatott országban, ahol nem volt licenciátus, ott egyedül az imádságos könyv pótolta a papot, és fontos szerepet kapott a hitbuzgalmi élet fellendítésében.⁶⁵

Ugyanakkor kevés volt a korban az imádságot segítő vezérkönyv, ami után talán a női lélek jobban vágyakozott. Részint a bensőséges, mély, átélhető vallási élmény igényére való érzékenysége miatt, részint a neki kijelölt szűkös mozgástér

62 A könyv teljes címe: *Igaz Isteni Szeretetnek Harmattýából nevedet, drága Kövekkel ki-rakott ARANY KORONA*. Az-az: Külömb-Külömb féle válogatott áitatos ép[szép? – eleje szakadt] Imádságokból, Lelki Fohászzkodásokból, Elmélkedésekből, Dicséretekből, és Szívbeli indulatokból, mint egy mennyei világossággal ragyagó, Istenhez ébresztő, drága Kövekből formáltatott, és készítettett IMADSAGOSKÖNYV melyet A' Keresztény hiveknek buzgó lelkek javára, 's a' jó pálya futásnak bódlog végezete Koronájának el-nyerésére, szorgalmatos munkájával szerzett, és költségével ki-nyomtatott tekintetes, es nagysagos Övari, es Szent Miklosi PONGRACZ Ester, Néhai tekintetes, Nemzetes, és Vitézlő Apponyi Miklos uram meg-hagyott özvegye.

Nyomtatott Nagy-Szombatban: Az Académiai bötükkal, Gall Friderik által, M. DCC. XIX. Esztendőben.

63 Lásd e könyv a Vallás feminizálódása című fejezetének 4. lábjegyzetét.

64 Gajtkó 1936. 8.

65 Gajtkó 1936. 10.

miatt, ahol a különféle vallási tevékenységekben kapott igazán teret és lehetőséget. Kinyomtatták tehát a magánhasználatra szánt imakönyveket, hogy így hozzátartozóik, ismerőseik, alattvalóik, hitfeleik minél nagyobb tömegéhez eljuthassanak.⁶⁶ Pongrácz Eszter túllépett ezen a gyakorlaton, és nem csak mecénásként, hanem egy sajátos ima-antológia szerkesztőjeként is emlékezhetünk rá. Ebben vélhetőleg segítségére lehetett széleskörű olvasottsága és családi háttere. Testvére Pongrácz Imre, Rómában tanult egykori esztergomi kanonok volt, aki az ország számos más pontján is látott el lelkipásztori feladatokat.⁶⁷ Nagybátyjuk Pongrácz György pedig a váci püspöki címet viselte. Jóllehet személyükről keveset tudunk, Eszter imádságos lelkületéhez minden bizonnyal hozzájárultak ezek a rokoni kapcsolatok.

Gyűjteményében az özvegyen maradt nő legkedvesebb imáiból válogatott, követve a korban megszokott tematikai felosztást és témákat, talán a megszokottnál bőségesebb válogatását adva az imáknak (például 17 reggeli és 10 esti imádságot közöl sorba egymás után). Forrásai közül csak Pázmány híres imádságos könyvét sikerült eddig beazonosítani, a többit, egyelőre homály fedi.⁶⁸ Művét 1719-ben nyomtatta ki első ízben a nagyszombati akadémiai nyomda, és ekkor még nyilván nem sejtette, hogy imagegyűjteménye évszázadokon is átívelve hallatlan sikertörténetet fog befutni. Jelenlegi ismereteink szerint 38 kiadást ért meg 1911-ess utolsó kiadásáig. Ez idő alatt a művelt, előkelő olvasóközönségtől szép lassan a társadalom alsóbb rétegeihez is eljutott és parasztasszonyaink egyik legkedveltebb imakönyve lett. A népszerűség okainak felfejtése mindig izgalmas kérdés, ugyanakkor ilyen időtávlatból visszatekintve aligha kapunk pontos feleletet erre, megválaszolásához Bálint Sándor előző fejezetben már idézett véleménye adhat némi támpontot. Elképzelése szerint a 19. századi új típusú, modern hangvételű kegyességi irodalom szentimentálisan finomkodó hangja, újszerű nyelvezete kevésbé volt vonzó az egyszerű olvasóknak.⁶⁹ Őket inkább a barokk érzelmekkel gazdagon átítatott szövegei ragadták meg. Ehhez hozzátehetjük még, hogy a 19. századi egyházi gondolkodás „kigyomláta” mindazokat az ősi mágikus és keresztény misztikus elemeket imaszövegeiből, amelyek a kor felvilágosult és racionális szemléletétől távol álltak. Pongrácz Eszter munkájának azonban úgy tűnik sikerült dacolnia mindezekkel az újításokkal. Sőt, az itt bemutatásra kerülő szövegek azt is bizonyítják, hogy a közel negyvenszer kiadott *Arany Koronával* a szerzőnő tevőlegesen is hozzájárult ahhoz, hogy az egyszerű, vallásosságában archaikus és félhivatalos elemeket is hordozó parasztság megőrizhesse ezt a 18. században talán még élő valóságként funkcionáló imaanyagot. Ahogy Erdélyi Zsuzsanna fogalmazta: ez egy „több irányból befolyt szellemi hordalékanyag, mely (ma itt) a népi kultúra sajátos

⁶⁶ Gajtókó 1936. 8.

⁶⁷ Szinyei 1891–1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m16616.htm> utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

⁶⁸ Pongrácz Eszter és Pázmány Péter imádságos könyvének összevetését Bogár Judit végezte el. Eredményeiről lásd Bogár 2015. 47–59.

⁶⁹ Bálint 1991. 36.

üledékrétegeként jelenik meg szövegeinkben, a már egységessé összeállt, csi-szolt költői formában.”⁷⁰

A következőkben ezeknek a „hordalékoknak” a bemutatására teszek kísérletet. Azt szeretném szemléltetni, miként ülepedett le ez az anyag a népi vallásosságban (teljes, betűhíven megőrzött szövegek; betűhíven megőrzött szöveg részletek; fennmaradt motívumok; fennmaradt hiedelmek). Pongrácz Eszte imakönyve több száz szöveget tartalmaz, ezek mindegyikének nyomon követése nem lehetséges, így e helyen csak néhány kiválasztott példára támaszkodom.

Teljes, betűhíven megőrzött szövegek

Magával hordozandó mindenkori Lelki-Kints⁷¹

*Ki magával horozza; ellensége
és gonosz lélek nem árthat néki:
hirtelen haláltúl meg-szabadúl,
és rosszszúl meg nem halhat Ha
e’ jelenést, a erhes Aszszony
magánál hordozza, könnyen
szül: A melly házban tartatik:
semmi gonosz benne nem marad:
ki szüntelen magánál hordozza:
annak halála előtt: harmad nap-
pal meg-jelenik a’ Boldogságos Szűz Mária.*

IMÁDSÁG

*Oh Uram Jesus Krisztus! ki
száz két tsapást a’ Zsidóktúl
fel-vettél. Azoktúl a’ kertben har-
mintzszor pofffon verettél, Annás
Házánál, hétszer földre estél. Fe-
jeden, karjaidon, és mellyeden,
harminzt ütést szenvedtél. Vál-
laidon, lábaidon is harminztor
vonattál: szentséges Szívedből,
száz huszon kilentz fohászkodást
botsátottál. Harminzt háromszor
szakálodnál fogva hirtoltattál.
Halálos-képpen taszítottál, hogy
a’ nehéz keresztel a’ földre esnél.
Te hat ezer, hat száz, hatvan hat
tsapást ostorozásodkor szenvedtél:*

*Szent Fejeden, a’ tövis Korona
miatt, ezer sebet szenvedtél: a’
Kereszten, három hegyes tövis
Szent Fejedet által járta: Ortzád-
ra harminzt-hétszer pöktek: Szent
Testeden öt ezer, négy száz, het-
ven ött sebek. A’ Vitézek, kik
meg-fogtak, ők százon, nyóltzan
vóltak. Hóhérok, harminzt hár-
man: kik kötözve vezettek hár-
man. Véred tsöppei, mellyek ki
származtak Szent Testedből, har-
minzt ezer, négy száz, harminzt
vólt. Kérlek tégedet, a’ te keser
ves kis-szenvedésed, Vérednek ki
ontása, és Szent haláloed által, min-
den bűneimnek-botsánattyáért; és
hogy engemet meg-ments minden
testi, és ördögi veszedelemtül: adgy
malasztot életem jobbitására; ne
engedd nekem ki-múlnom igaz pe-
nitentzia-tartás, és bűneim gyó-
nása-nélkül, és szentséges Tested-
nek vétele-nélkül. Mind ezek fe-
ett, a’ te szerelmedet adgyadén-
nekem, hogy téged szeresselek
nem a’ pokoltúl-aló féltemen,
avagy a’ Meny-Ország reménségé-
ért; hanem szeretetből egyedül a’*

⁷⁰ Erdélyi 1999. 44.

⁷¹ Arany Korona 1753. 240.

*te szerelmedért. Amen.
Imádkozzál hét Mi-Atyánkot,*

*hét Üdvözlétet, és egy Hiszek egy
Istent. &c.*

Vérednek kiontása és szent halálad által⁷²

*Oh Uram Jézus Krisztus, ki százkrét
csapást a zsidoktól felvettél,
Azoktól, akikben harmincszor pofon
verettél,
Annás házánál héccer földre estél,
Fejeden, karjaidn és melleden harminc
ütést szenvedtél,
Vállaidon is harmincat,
Szent hajadnál fogva harmincszor
vonattál,
Szencséges szívedből százhuszonkilenc
fohászkodást bocsájtottál,
Harmincháromszor szakálladnál fogva
hurcoltattál,
Halálosképpen taszítottál, hogy a
kereszten a földre estél,
Tehát ezerhatszázhetvenhat csapást
ostorozásodkor szenvedtél,
Szent fejeden a töviskorona miatt ezer
sebet szenvedtél,
A kereszten három egyes tövis szent fejedet
átjárta,
Orcádra harminchétszer köptek,
Szent testeden ötezer-négyszázhetvenöt
seb.*

*A vitézek, kik megfogtak, ötszáznyolcvan
volt,
Hóhérok harminchárman,
Kik kötözve vezettek, hárman,
Vérednek cseppjei, melyek kiszármaztak,
szent testedből
harmincezer-négyszázharminc volt.
Vérednek kiontása és szent halálad által
minden bűneimnek bocsánatért,
S hogy engem megments,
Minden testi és ördögi veszedelemtől,
Adj malasztot jobbulásomra,
Ne engedd nekem kimúlnom igaz
penitenciatartás
és bűneim gyónása nélkül,
És szencséges testednek vétele nélkül.
Mindezek fölött a te szerelmedet adjad
nekem,
hogy téged szeresselek,
nem a pokoltól való félelemben,
Vagy a mennyország reménységéért,
szeretetből
És egyedül a te szerelmedért, ámen.*

Az *Arany Koronából* idézett imaszöveg alatt Erdélyi Zsuzsanna archaikus imaszöveg gyűjteményének 291. számú imája olvasható.⁷³ A Pongrácz-féle imaszöveg az általam használt 1753-as kiadásban még olvasható, de az 1845-ösben 1881-esben már nincs benne, tehát a folyamatos újbóli kiadások során kihagyták az imakönyvből. Ezzel szemben a mellette lévő teljesen betűhív egyezést mutató imát 1971-ben rögzítette Erdélyi Zsuzsanna Székelyzabaron. Bogár Judit összevetéséből tudjuk, hogy ez egy olyan imája szerzőnőnk gyűjteményének, amelyet nem Pázmánytól vett át, forrása tehát ismeretlen. Némi támpontot talán a

⁷² Erdélyi 1999. 645. 291-3s ima. Gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna, Székelyszabar, Baranya megye, 1971. április 27. Péter Ambrusné Mezei Teréztől (1900. Józseffalva, Bukovina)

⁷³ Erdélyi 1999. 645.

Krisztus szenvedésekor kihulló vércseppek számadatai adhatnak, amelyek alapján Bálint Sándor a Makula nélkül való tükör, 1712-ben kiadott munkát jelöli meg forrásként.⁷⁴ A vércseppek számai azonban nem egyeznek a két nő munkáiban,⁷⁵ valamint ma már az is ismert, hogy a szenvedéstörténet ilyen jellegű számadatai a késő középkori gótikus lelkiség motívumai közé tartoznak.⁷⁶ A gótika realisztikus látásmódjának örökségeként e motívum elvétve ugyan, de több barokk és 19. századi kegyességi munkában felbukkan (Octava Seraphica – 1733, 1768; Liliom kertecske imakönyv – 1675, 1690, 1701, 1720, 1740, 1767, 1779, 1819; Dőri énekeskönyv – 1763-1774; Abért István énekeskönyve – 1866-1898)⁷⁷ és e munkák sorába illeszkedik szerzőnőnk műve is. A fent bemutatott archaikus imaszöveg azt sejteti, hogy a többi mű mellett ez az imakönyv népszerűsége okán, szintén fontos szerepet kaphatott e motívum tovább éltetésében.⁷⁸

Az eredeti szövegnek egy további eleme is figyelmet érdemel: az imához fűzött instrukció. Ilyen és ehhez hasonló útmutatásokkal gyakran találkozunk a 19. és 20. században is népszerű, szent levélként ismert különleges erővel felruházott szövegeknél. Ilyen például a *Hét mennyei zár*, a *Tóbiás áldása*, a *Szent Mihály levele*, *Az Úr Jézus 15. titkos szenvedése*.⁷⁹ Egyes archaikus imák esetében is felbukkannak hasonló instrukciók, így például a fent bemutatott imához kapcsolódóan: *Ez a jelenés Jeruzsálemben találtatott a szent koporsóba, aki magával hordozza, ellenségei és a gonosz lélek nem árthat neki. Hirtelen haláltól megszabadul, ki magánál hordozza, annak harmadnappal halála előtt megjelenik a Boldogságos Szűz Mária*.⁶²⁴

Talán ez a példa is igazolja, hogy a 19. század (esetenként még 20. század) során újranyomatott korábbi imakönyveket igyekeztek ugyan megfosztani ezektől a mágikusnak, babonásnak vélt elemektől, ugyanakkor ezek a szövegek megtalálták azokat az utakat, amelyek megmentették őket a teljes feledéstől.

⁷⁴ Bálint 1973. 233.

⁷⁵ Újfalusi Judit *Makula nélkül való tükrében* a következő adatok szerepelnek: Kaifás előtt 102 ütés érte a nyakát, 110 az arcát, 85 csapás a fejét, 120 a nyakát, 62 a lapockáját, 80 a hátát, 38 a hasát és 37 a könyökét ostorozásakor 6666 ostorütést, 5475 sebet kapott és 30.200 kiömlött vércseppje volt. *Makula nélkül való tükör* 1712. 331. 366.

⁷⁶ Radó 1973. 70–71.

⁷⁷ A felsorolt munkák szenvedéstörténetre vonatkozó számadatairól és forrásairól lásd: Medgyesy 2009. 234–241.

⁷⁸ Bálint Sándor *Karácsony, húsvét, pünkösd* című művében leírja, hogy ez az imaszöveg „múlt századi ponyvairodalmunkban is sűrűn felbukkan”, idéz is egy betűhív egyezést mutató szöveget, forrásul azonban tévesen a Makula nélkül való tükör című munkát adja meg. Az ima ponyvákon való előfordulásához tehát további vizsgálódásokra lesz még szükség. Bálint 1973. 232–233.

⁷⁹ Ezek a szövegek, „egekből alábocsátott levelek” többnyire a ponyvairodalom termékei voltak, nyomtatványok vagy kéziratos másolatok formájában terjedtek. Magyarországon az elsők a 19. század végén, a 20. század elején kerültek forgalomba. Természetfeletti eredetűnek tartották őket, így másolásuk, olvasásuk, vagy épp csak birtoklásuk által hathatós segítséget reméltek tőlük haldoklás, szülés, betegség, golyó ellen, peres ügyekben. A műfajról és előfordulásáról bővebben lásd: Frauhammer 2013c 38.

Betűhíven fennmaradt szöveg részletek:

A következő példában egy *Gonosz felhők elleni imádságot* olvashatunk.

Gonosz felyhők ellen.

Imádság⁸¹

Teremtetlen Atya + Teremtetlen Fiú + Teremtetlen Szent Lélek Isten + Mérhetetlen Atya + Mérhetetlen Fiú + Mérhetetlen Szent Lélek Isten + Örök Atya + Örök Fiú + Örök Sz. Lélek Isten +.

Uram Jézus Krisztus, ki mennyet, földet teremtetted, Jordán vizét megáldottad, ő benne megkeresztelkedtél, a' keresztfán függvén, minket megváltottál, és a' te Szentlelkedet az Atya Istennek ajánlád: kérlek hogy áld meg, és a' szent keresztnek + jegyével jegyezd

meg a' felhőket, a' mellyeket most szemeimmel látok, hogy bennők kártokozó gonoszságai megfogyatkozzanak. Ki élsz, és uralkodól mind örökkön örökké. Amen.

Oszlaszson el téged az Atya + oszlaszson el téged a' Fiú +, oszlaszson el téged a' Szentlélek Isten +.

Ronton meg téged az Atya +, rontson meg téged a' Fiú +, rontson meg téged a' Szentlélek Isten +.

Atyának +, és Fiúnak+, és Szentlélek Istennek + nevében. Amen.

Az imaszöveg egy több imából, antifónából, litániából valamint rövidebb közbeékelte magyarázatokból álló részhez tartozik, melyekből szinte egy teljes rítusbontakozik ki előttünk.⁸² Ennek forrása szintén nem ismert, Pázmánynál legalábbis nem olvasható. Az imához fűzött instrukcióból az is kiderül, hogy rossz idő, vihar, szélvész esetén vélhetőleg közösségileg is végezhetek ilyen áhítat gyakorlatot a hívek, egy-egy olvasni tudó előimádkozó, vagy családtag segítségével: *A következő litániát mondjad térdepelve és házi néped feleljen. Az is jó volna, a szentelt gyertyát ekkor meggyújtánád.*⁸³

A cím alatt olvasható használati utasítás szintén beszédes: *Szélvész, és égi háború idejekor úgy utazásaidban, mind pedig pestis időben élhetsz e következő imádságokkal,*

80 Erdélyi 1999. 645. 219-es ima. Az imához fűzött utasítást az ima adatközlőjétől (Péter Ambrusné Mezei Teréz, 1900. Józseffalva, Bukovina) jegyezte fel Erdélyi Zsuzsanna Székelyszabaron, Baranya megye, 1971. április 27.

81 *Arany Korona* 1753. 355.

82 Ennek elemei: 1. Előszőr mondjad Szent János evangéliumát + ima 2. csókold meg a könyvet + rövid fohász 3. Antifóna 4. Gonosz felhők elleni imádság végén három, keresztvetés alatt mondandó rövidebb fohással 5. Miatyánk imádság 6. Üdvözlégy imádság 7. Litánia. A hozzáfűzött instrukció: "A következő litániát mondjad térdepelve és házi néped feleljen. Az is jó volna, a szentelt gyertyát ekkor meggyújtánád." *Arany Korona* 1753. 354–355.

83 *Arany Korona* 1753. 354.

*néminemű igéket azon időkre változtatván, mellyekkel szükségednek idején akarsz élni.*⁸⁴ Ez, az ima hathatóságát kilátásba helyező útmutatás valószínűleg termékeny talajra hullott. Számos olyan példát tudunk ugyanis említeni a népi gyógyászatból, a különféle rossz idő elleni eljárásokból, amelyekben a fenti imaszöveg vastagon szedett részei több évszázad múltán is szó szerint visszaköszönnek. Így számos Szent Antal tüze és orbánc elleni ráimádkozás szövegében szerepelnek ezek a sorok, szerte a magyar nyelvterületről.⁸⁵ Tápéról, illetve Zákányszékről gyűjtött vihar elleni harangozási gyakorlathoz kötődően is ismertek a szövegrészletek.⁸⁶ Erdélyi Zsuzsanna archaikus imagyűjteményében *Erős idő elleni ima* címen,⁸⁷ a rossz idő megkeresztelésének gyakorlatában,⁸⁸ valamint a Karancs hegy alján az 1990-es évekig gyógyító Karmánné nógrádi asszony ima repertoárjában is olvashatjuk őket.⁸⁹

Erős idő ellen⁹⁰

*Dicsőség az Atyának és Fiúnak és Szentlélekistennek,
Miképpen kezdetben vala, most és mindörökön örökké. Ámen.
Im elődbe állok a teljes Szentháromság erejével.
Teremtetlen az Atya,
Teremtetlen a Fiú,
Teremtetlen a Szentháromság egyisten.
Eloszolhatatlan az Atya,
Eloszolhatatlan a Fiú,
Eloszolhatatlan a Szentháromság egyisten.
Kényszeritelek, téged te gonosz Sátán
Addig az én falum határára bé ne következéél,
Mig a Názáretbeli Jézus szájából szent igéit nem követed,
Addig az én falum határára bé ne következéél.
Erdő ága-bogára hol kakasszó nem hallatik,
Vakaru kalács nem illatik.
Vigyen el téged az Atya,
Vigyen el téged a Fiú,
Vigyen el téged a teljes Szentháromság egyisten.*

A gyűjtések többször is leírják, hogy az imaszöveg forrása Pongrátz Eszter *Arany Korona* című imakönyve, melyhez többnyire családi örökségként jutottak

⁸⁴ *Arany Korona* 1753. 354.

⁸⁵ Grynaeus Tamás Jászjókóhalmáról, Gyöngyöspatáról, Kistelekről, Martonyosról, Jászsószentgyörgyről, Karácsondról közöl ilyen szövegvariánsokat. Grynaeus 2002. 122–125.

⁸⁶ Lele 1999/2000. 181–191.

⁸⁷ Erdélyi 1999. 155–156.

⁸⁸ Erdélyi 1999. 155–156.

⁸⁹ Limbacher 1995. 787–827.

⁹⁰ Erdélyi 1999. 155. 18-as ima, gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna Csíkbánkfalva (Románia), 1974. június 24.

tulajdonosai és több adatközlő napi olvasmányai közé tartozott. Ezek az eldugott, ritka olvasástörténeti adatok nagyon értékesek, hiszen e művek használatáról, olvasói köréről nagyon nehéz információkat szerezni, ugyanakkor a könyvek és imaszövegek hatástörténete ezek mentén ragadható meg legmegbízhatóbban.

Fennmaradt motívumok

Egyes szövegek esetében nem tudunk kimutatni betűhív egyezéseket, csak a motívumok szintjén ragadhatóak meg feltételezhető rokonságok. A következő szövegpéldámban egy ilyen imaszöveget mutatok be. Az imaszöveg az 1753-as második kiadásban olvasható, az 1845 és 1881-es kötetekben már csak a vastagon szedett részeket találjuk. A szöveg forrása ismeretlen, Bogár Judit összehasonlítását alapul véve, bizonyosan nem Pázmánytól származó imáról van szó.

Házi imádság Mellyben Istennek könyörgünk az Háznak áldásáért, és megtartásáért⁹¹

*Leg-szentségesebb Sz. Háromság,
őrizzed ezen Házat, és áld-meg
az ő minden népét, és mindene-
ket, a'kik benne, és kívül van-
nak! és mind azokat –is; a' kik
bé, és ki mennek. Leg-szentsé-
gesebb Szent Háromság, ölel-
meg ezt a' Házat, hogy abba,
semmi szerentsétlenség ne jöjjön;
vagy gonosz emberek ördögi, és
babonás tselekedeti, annak ne ár-
tsanak: vagy tűz, égi háború,
menykö ütés, ártalmas szelek;
zápor, és kő-eső, és semmi egyéb
veszedelem; és szerencsétlenség ne
érje. Leg-édességesebb Uram
Jesus Krisztusnak Szent Neve, és
Titulussa: Nazaretbeli Jesus, Zsi-
dóknak Királya, tartsa, és őrizze-
meg ezt az Házat; és azon, az ő
szent békesége maradjon: és a'
benne lévő népnek, azon Jesus
Szent Neve, legyen minden mun-*

*káiban kezdete, és vége.
A' Boldogságos Szűz Mária,
Istennek Szent Anyja könyörög-
jön az Istennek, hogy őltalmazza
ezen Házat minden gonosztúl.
Szent Mihály Arkangyal, Angya-
lok egész kilentz karjaival, őriz-
zék ezen házat, és benne lévő
népet, minden szerentsétlenségtől.
Négy Szent Arkangyalok, álla-
nak ezen Háznak nagy szegletin,
és legének őrzői. Tizenkét Sz.
Apostolok, legyenek Sáfári en-
nek a' Háznak, hogy abban, min-
den dolgok jóra forduljanak.
Négy Szent Evangélisták; erősí-
tsék ezen Házat, hogy semmi
szerencsétlenség bé ne jöhessen.
Krisztus Szent Keresztje, legyen
fedezete ennek a házának. Krisztus
három szegei, legyenek ezen Ház
ajtájának zárjai. Krisztus Sz. Koro-
nája, legyen ezen Háznak minden*

⁹¹ Arany Korona 1753. 41–42.

tisztessége: és eképpen,
mind ezen Sz. Igékkal, légyen ez Ház
meg-áldva.
Oh Názaretbéli Uram Jesus
Krisztus! könyörűly mi rajtunk: Sz.
Szűz Mária, könyörögj érettünk:
Keresztelő Szent János könyörögj
érettünk. Szent Florián könyö-

rögj érettünk. Szent Fábíán, és
Sebestyén, Szent Lőrincz, Szent
Rosália, könyörögjetelek éret-
tünk: hogy tüztől, hirtelen, és
dög haláltól, ezen Házat, és az
ő népét, az Úr Isten megtartsa
a' ti érdemetek-által. Amen.

A szöveg esetében ismét a 19. századi kiadásokból elhagyott sorok érdemel-
nek figyelmet. A Krisztus szenvedéséhez tartozó eszközök (töviskorona, kereszt,
három vasszeg),⁹² a ház sarkában álló négy angyal, a négy evangélista, a tizen-
két apostol védelmező szerepének motívumai több archaikus imaszövegben is
felbukkannak, így például az Erdélyi Zsuzsanna által 1970-ben gyűjtött Három
vasszeg című imaszövegben:

Három vasszeg⁹³
Az Úrjézus töviskoronája
Lögyön e ház ajtatja,
Három vasszeg
Lögyön a kilincse, zárja,
Hogy a Sátán képe ne gyühessen be rajta,
Az Úrjézus szent keresztfája,
Lögyön e ház teteje,
Négy sarkára álljon a négy evangélista,
Szűz Mária lögyön e ház őrzője,
Az Úrjézus szencséges szent szíve bízom benned.

Pócs Éva Zagyvarékason gyűjtött ráolvasásai között a házszenteléshez kapcso-
lódóan szintén találunk hasonló tartalmú szöveget. A lejegyzések szerint vízke-
resztkor és húsvétkor szenteltvízzel hintették be a házat és az összes melléképü-
letet, és eközben hangzott el a motívumaiban egyezéseket mutató rövid fohász:

Őrizzen meg a jó Isten minden szerencsétlenségtől,
4 evangélista álljon a négy sarkára,
hogy a gonosz sátán meg ne kísérthesse,
Az Úr Jézus töviskoronája legyen ennek az ajtónak zárja.⁹⁴

92 A három vasszeg motívumban a keresztre feszítés három szöge jelenik meg, melyet Krisztus ereje járt át, így ezt az erőt szimbolizálja. Ezen túl a vasnak is vélhetőleg jelentősége volt, hiszen ennek az anyagnak ősi varázserőt tulajdonítottak. Hathatósnak tartották veszedelmek, bajok elhárítására, illetve ezeket okozó ártó szellemek és démonok távoltartására. Erdélyi 1999. 189.

93 Erdélyi 1999. 188. 30-as ima. Gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna Kecskemét, 1970. augusztus 21–25. Néprajzi Találkozó, Tóth Ferencné Máté Mária, 1903.

94 Pócs 2014. 420.

További egyezést és hasonlóságot mutató motívumokat és szófordulatokat (például: *Názáretbeli Jézus zsidóknak királya; Én lefekszem én ágyamba, mint Úr Jézus koporsómba; J.N.R.J.; S.S.N. betű kombinációk*) is bőven lehetne még hozni, annak szemléltetésére, hogy szerzőnőnk művének imái miként üledtek le és jelentek meg a 20. századi népi vallásosság orális hagyományaiban. Pongrácz Eszter imakönyve a hagyományozódás sajátos folyamatára is felhívja a figyelmet. Az évszázados hagyományú egyházi írásbeliség és a mára szinte teljesen kikopott, oralitásban élő népi vallásosság szoros egybefonódására.

Fennmaradt hiedelmek

Végezetül néhány olyan részét szeretném bemutatni Pongrácz Eszter művének, amelyekben szentelményekhez kötődő gyakorlatokról, hiedelmekről ír.

A szent keresztnak magyarázatjáról és hasznáról

Haszna pedig a' Szent Keresztnak ez: hogy az ördögöt el-kergeti, és megijeszti. [...] Tovább való haszna a szent keresztnak ez: hogy általa sok testi betegségek és nyavalyák meg-gyógyítottak: mérges és fene oktalan állatok, megölettek vagy megszelidítettek.⁹⁵

A szenteltvízről

Haszna a Szentelt víznek: hogy azt, az ördög nem szenvedheti. Azzal a' betegek sokszor meg-gyógyíttatnak. Azzal, az ördögi mesterség megoldatik. [...] Az Anyaszentegyház könyörög azokért, kik a' szentelt Vizzel élnek, hogy Isten oltalmazza őket minden testi, lelki veszedelmektől. Végezetre; a szentelt Víz által, az ördög hatalma ki rekesztetik az Istennek teremtetett állatinál: kire nézve: eledeliünket is szoktuk megáldani, hogy a Krisztus áldomása, valami jót hozzon a' meg-áldott eledelre.⁹⁶

A keresztről írott magyarázó szöveghez számos konkrét csodás esetet is hoz Pongrácz Eszter (Szent Ágoston idejében egy beteg asszonyról, Szent Sabinusról, Szent Benedekről, Donátus püspökről, Ezekiel prófétáról),⁹⁷ melyeket vélhetőleg a leírással együtt, nem teljesen betűhíven, de Pázmány Pétertől emel át. A szenteltvízről szóló leírást szintén Pázmánytól kölcsönzi, itt azonban már elhagyja a pap víz hasznosságát szemléltető példáit, csak a tanításra szorítkozik. Az 1845-ös és 1881-es kiadások tovább redukálják a leírásokat, a fent vastagon szedett részek és a példák elhagyásával.

A hivatalos egyházi dogmatika szerint a szentelmények az egyház által a betegségek mintájára alapított látható jelek, amelyek bizonyos, főleg természetfeletti hatásokat hoznak létre. Tárgyukat tekintve lehetnek cselekmények, vagy tárgyak, céljukat tekintve áldások vagy ördögűzések.⁹⁸ E gyakorlatoknak és tárgyaknak

⁹⁵ Arany Korona 1753. 27.

⁹⁶ Arany Korona 1753. 28–29.

⁹⁷ E példákat lásd az előző fejezet függelékében az 1-es szám alatt.

⁹⁸ Bárh 2010. 101.

továbbélő hagyományait, illetve átalakuló módon fennmaradó nyomait tapasztalhatjuk, a szentelt vízhez és keresztvetéshez kapcsolódó népi gyakorlatokban. A Pongrátz Eszternél is leírt hatásokra alapozva ugyanis gyakorta használt módszer volt mind a keresztvetés, mind pedig a szenteltvízzel való meghintés a népi vallásosságban, gyógyításban és mindennapi gyakorlatban. Egykor keresztet vetettek a beteg emberre, állatra, sötét felhőkre, fekvőhelyre, ételre, vetőmagra, a rossz, az ördög elűzésének jeleként. A vizet hasonlóan sokrétűen alkalmazták. Gyógyító, gonoszűző, rontáselhárító szerepe miatt végigkísérték vele a növénytermesztés, állattenyésztés, házimunkák és az emberi élet fontos eseményeit.⁹⁹

Összegzésül

Példáimmal azt kívántam szemléltetni, hogy az egyházi írásbeliség hogyan, milyen közvetítő csatornákon keresztül formálta a társadalom széles rétegeinek vallásosságát, illetve maga a társadalom hogy szelektált e felkínált szövegek között (olykor dacolva az egyház útmutatásaival is). Nem gondolom, hogy a népi vallásossághoz, népi hiedelmekhez kapcsolódó példáimnak az összövegeit találtam meg. Talán csak egy olyan láncszemet, amely közelebb visz minket ezen archaikus, és eredetüket tekintve máig erősen homályban vesző műfajokhoz. Ahogy Erdélyi Zsuzsanna fogalmazott: „a középkori latin egyházi irodalom bizonyos műfajaival s ezeknek sok esetben megrongálódott, széthullott szóállományával”¹⁰⁰ találkoztunk ezekben a szövegekben. Egy biztosan állítható: Pongrátz Eszter elévülhetetlen érdemeket szerzett ennek a hagyománynak a megőrzésében, ébren tartásában és tovább éltetésében.

⁹⁹ Bálint 2009. 71.

¹⁰⁰ Erdélyi 1999. 41.

Betegségek és gyógyító imák 19. századi katolikus imakönyvekben

Az előző két fejezetben bemutatott szövegek és imakönyv átdolgozási tendenciák, többek között arra mutattak rá, hogy az imádkozás és egyes imák az orvoslás és gyógyítás piacán is népszerűek voltak.¹⁰¹ Számos olyan utalást, instrukciót és ezt igazoló csodatörténetet olvashatunk bennük, amelyekkel szerzőik alátámasztották az imák és a hozzá kapcsolódó gyakorlatok hathatóságát betegség esetén. Azt is láthattuk, hogy az 1800 utáni újabb kiadásokból a természettudományos ismereteket előtérbe helyező felvilágosult gondolkodás jegyében ezek a szövegek rendre elmaradtak, ám a szájhagyomány, a ponyvák, kéziratok továbbörökítették őket. A háttérben – sok egyéb, részben már bemutatott ok mellett – a központilag irányított és szervezett egészségügy, valamint az egyetemi szintű orvosi, sebészi, szülésznői szakképzés 18. század végi megszervezését is minden bizonnyal ott kell látnunk.¹⁰² Mindez persze nem jelentette azt, hogy a lakosság hirtelen megváltoztatta volna betegséghez, gyógyításhoz való hozzáállását. A központi intézkedések hatására feltehetően sokminden változott, ám épp a különféle módokon lappangva tovább élő és népszerű betegség elleni hathatós imádságok jelzik számunkra azt, hogy a hívek kitartottak e transzcendens gyógyító megoldások mellett. Ugyanakkor az egyház és az imakönyvek szerzői, szerkesztői sem feledkeztek meg a betegek szükséghelyezeteiről. Könyvem e rövid fejezetében 19. századi imakönyveket és imádságaikat vizsgálom, arra keresve a választ, hogy a szerzők milyen cselekvési javaslatokat ajánlottak a híveknek betegség esetére. Értelmeztek-e, magyarázták-e, és ha igen, miképp a betegséget?

Hívó az orvost

Évekkel ezelőtt egy orvostörténeti konferenciára készülve tekintetem át számos 19. századi imakönyvet, a betegség szükséghelyezeteihez írott „hathatós imák” után kutatva. Lelkes várakozással és reményekkel kezdtem neki a könyvek átlapozásának. Kerestem a csodás erejűnek, hathatósnak tartott szövegeket, a különféle betegségek elleni gyógyírt adó fohászokat. Az első fellapozott imakönyvben azonban a következő szöveg állt:

101 Az orvoslás, gyógyítása piaca kifejezést Kis-Halas Judit használja. Az orvoslás (képzeletbeli) piacterét úgy határozza meg, mint egy olyan tér, „amin együtt jelentek meg a különböző gyógymódok, gyógyszerek és a számos, eltérő tudással és felkészültséggel rendelkező gyógyító kínálta változatos egészségügyi szolgáltatások.” Bővebben lásd: Kis-Halas 2019. 11.

102 A közegészségügy megszervezése sokat köszönhet Mária Terézia holland udvari orvosának, Gerard van Swietennek. Róla és tevékenységéről lásd az előző tanulmány *A babona ellenes küzdelmek háttere* című részét.

*Ha beteg vagy hívd az orvost. Vidéken gyakran az a bűnös szokás él, hogy a beteget minden segítség nélkül hagyják, míg nem teljesen elgyengül, vagy épp csak akkor hívnak segítséget, ha már későn van. Altalában úgy vélekednek: Ha Isten akarja, emberi segítség nélkül is egészséges lesz. Erre én csak azt válaszolom: ha kútba esel, akkor is ott kell hagynunk, azt mondván: a halál ellen nincs orvosság. Tartózkodj az ételtől és hirdessed: Ha Isten úgy akarja, nem fogok éhenhalni. Azonban bizonyára éhen halsz, ha nem eszel, mert Isten azt mondja: Ember! Segíts magadon, és akkor megsegítelek. Isten iránti szeretetedből vedd be tehát gyógyszereidet, még ha ez olyan nehezedre is esik és viselj mindent türelemmel.*¹⁰³

Az instrukció tehát világos és nagyon is racionális: betegség esetén keresse fel a hívó az orvoslás tudományában járatos szakembert és ne halogassa gyógyszerei bevételét. A 19. század közepén kiadott imakönyv szövege nagyon felvilágosult szemléletű szerzőről árulkodik, de valószínűleg az útmutatás sem véletlenül került bele az imakönyv szövegébe. Egy korabeli *Orvosi Füveskönyv* számol be arról, hogy [...] *tanult orvosok segedelmével és patikai szerekkel alig él a nemzetnek ötvened része, a többi vagy csak a természetre bízta magát, vagy a házi orvosságokhoz nyúl, vagy kuruzslókat keres [...]*.¹⁰⁴

Jóllehet a gyógyítás hivatalosan nem az egyház illetékességi köre volt, mégis épp a papoktól származó babona ellenes írásokból, prédikációkból tudjuk, hogy a klérus is mennyire kivette a részét a különféle imádságokkal, vallásos gyakorlatokkal, szentelményekkel végzett kuruzslások elleni küzdelemben. A műveltebb, modern szellemiségű tollforgató papok is aktív szerepet vállaltak abban az intellektuális népnevelő tevékenységben, amely a tudományt akarta segíteni, a tudást akarta szélesíteni, és az emberi gondolkodás minden területét a józan észnek kívánta alávetni. Ennek nem pusztán a megismerés és az igazság keresés volt a célja, hanem a társadalom és az emberi élet megreformálása is.¹⁰⁵ Ahogy Fábrián József írta babona-gyűjteményében: *a természettudomány kézenfogva vezetnek minket Istenhez, haszna továbbá hogy segít jól és egészségesen élni, a mezőgazdaságot jól művelni, nyugalmat, csendet, megelégedést okoz az embernek.*¹⁰⁶ Azaz, azt remélték, hogy a tudományos alapokra helyezett cselekedetek – így a hivatalos orvoslás, vagy orvosságok igénybe vétele – egy jobb szociális helyzetet, az egyén szerencsésebb boldogulását fogják eredményezni. Mindezeket az elképzeléseket az Üdvözítő tervének és akaratának kontextusába helyezték a szerzők.

¹⁰³ Geistlicher Wegweiser 1853. 120–121.

¹⁰⁴ Diószegi Sámuel Orvosi füveskönyvét Hoppál Mihály idézi a Magyar Néprajz VII. kötetében. Bővebben lásd: Hoppál 1990. 705.

¹⁰⁵ Dülmen 2005. 212. Hasonló megállapításra jut Szacs vay Éva és Szalánszky Edit is a Budai Pál babona ellenes prédikációihoz írott tanulmányában. „A felvilágosodás folyamatában a babonaság elleni harc nemcsak a babona ellen hozott állami törvényekkel, hanem az egyházak babonaság elleni pasztorációs törekvéseivel vált jelentős szellemi mozgalommá, éppen a prédikátorok igehirdető munkája révén váltak a köznép széles rétegeiben ismertté az állami törvénykezésben megfogalmazottak.” Szacs vay 2005. 390.

¹⁰⁶ Természeti tudomány a köznépnek 1803. 1.

Tanácskozzál valamely értelmes orvossal s élj az általa előírt orvosszerekkel; mert a Legfönségesebb úgy akarja s erőt adott az orvosszereknek. De teljes bizodalmodat az Istenbe helyezd, ki az orvost fölvilágosíthatja s az orvosságokat hasznosakká teheti. Ha nem használ az orvosság, ne zúgolódjál s panaszkodjál az orvos és szereí fölött. Ápolóidnak az anélkül is terhes dolgot türelmetlenség által ne súlyosítsd; hanem hagyd magadat egészen Isten akaratára, kinek engedelme nélkül egy hajszálad sem hull le a fejedről.¹⁰⁷

Az orvosi tudomány elismerésével, az Isteni akarat türelmes elfogadásával párhuzamosan jelent meg az imakönyvekben a gyógyító és egyéb jellegű babonáknak a heves bírálata. A babonákban való hit a bűnök lajstromára került, és az orvos felkeresése, a betegség hívő alázattal való elfogadása vált kívánatossá. Erre az imakönyvek gyónást előkészítő lelki tükör részeiben gyakran találunk utalást:

Babona által: álmokban, rontásban, mindenféle csodás jelenésekben, melyeket szenteskedők beszéltek el, kártyavetésben, ígérésben, szemverésben s más e félekben hittél-e? Tartottál-e magadnál s használtál-e babonás imádságokat? (milyen pl. a „hét mennyei szent zárok” s más e félek, melyeket vásáron – búcsúkon árulnak s melyeket az Egyház jóvá nem hagyott? bajaidban nem mentél-e kuruzslókhoz – jövődömondóhoz tanácsért?¹⁰⁸

Ne követtek-e el babonáságot, t.i. nem használtam-e bizonyos eszközöket, p.o. egyes szavakat, egész mondatokat, jeleket stb. oly cél elérésére, melyre Isten nem rendelte s az anyaszentegyház által nincsenek helyben hagyva p.o. valamely szerencsétlenség vagy betegség elhárítására?¹⁰⁹

Betegség esetére az imakönyvek szerzői ellenjavaslatként a türelem gyakorlását, a bűnökért való vezeklést és a gyakori imádkozást hozták fel.

Ismerd fel, hogy a betegség Isten előtt nagyobb kegyelem, mint az egészség. Hiszen a betegség által ad Isten lehetőséget számodra, hogy bűneidért vezekelj. Ahhoz azonban, hogy betegségednek ezt a hasznát megérezd, türellemmel kell viseljed azt és teljességgel rá kell hagytokozzál Isten akaratára. [...] Óvd tehát magad, hogy betegségedben ne hogy türelmetlen légy, és ha nagy fájdalmaid miatt mégis elhagy türelmed, gondold arra, hogy Isten látja szenvedésed és megjutalmaz érte.¹¹⁰

A türelem gyakorlásában és a vezeklésben legtöbbször Krisztus szenvedése kerül el, mint erőt adó minta, egyfajta *imitatio Christi*. Olykor azonban a szentek életútja is példává válik, mint ahogy az utolsóként idézett imakönyvben, ahol egy hosszú

¹⁰⁷ Lelki kalauz 1866. 355.

¹⁰⁸ *Dicsértessék a Jézus Krisztus* 1893. 96. (Lelki tükör a lelkiismeret megvizsgálásához című fejezetben.)

¹⁰⁹ *Katholikus lelki tükör* 1866. 217–218. (A gyónás tüköre című fejezetben.)

¹¹⁰ *Geistlicher Wegweiser* 1853. 123.

felsorolást olvashatunk hosszan szenvedő szentekről. Így például a 39 évig betegen fekvő Szent Lidvinát, a 28 évig betegen fekvő Szent Klárát, a 14 évig betegeskedő Szent Margarétát, az 5 évig betegeskedő Szent Odilót, a 40 évig fájdalmaival küzdő Szent Teréziát, a 19 éven át köhögésével küzdő Szent Plátót, az egész éven át fejfájással küzdő Szent Krizosztomuszt, a 14 évig hasfájással küzdő Szent Bernátot.¹¹¹ Ezekben az imakönyvekben tehát a betegség kezelése teljesen az evilági tudomány kezébe kerül, a beteg feladata, hogy mindeközben ne csüggedjen, türelmes legyen és megőrizze lelki békéjét.

Bűn és irgalom

A következő imaszöveg némileg eltávolít minket az előző imakönyvek felvilágosult megközelítésétől. Benne az Istentől büntetésképpen kapott betegség gyógyítását alapvetően a Mindenható irgalmától reméli az imádkozó, és mellesleg – némi szkepticizmust sejtetve – fohászkodik az orvosok bölcsességéért, a gyógyszerek hatásosságáért is. Ebben az értelmezésben tehát a racionális tudományok is Isten irgalmának és akaratának vannak alárendelve:

*Bocsáss meg nekünk kegyelmes Isten! és ne fizess nekünk a mi bűneink és vétkeink szerint, mert tudjuk, hogy ha haragszol is, el nem felejtkezel az irgalmasságról. Kegyelmezz nekünk és fölötte nagy irgalmasságodért, mely minden bűneinket fölülmúlja, fordítsd el tőlünk büntető vessződet. Világosítsd föl az orvosokat, hogy kiismerjék jól e betegséget. És áldd meg az orvosságokat, hogy segítsenek a betegeken. De ha akarod, hogy e vész még tovább tartson s benne még több ember szenvedjen és meghaljon, legyen a te legszentebb akaratod szerint!*¹¹²

Olykor nem pusztán az orvosokban és a gyógyszerekben való kételkedés hangja cseng ki egy-egy ima, vagy elmélkedés szövegéből, hanem a konkrét elutasítás is. Az alábbi szövegben Isten haragjára hivatkozva ítéli el a szerző (egy premontrai szerzetes) az orvosokban való túlzott bizodalmat. A gyógyszerek hatásosságát is egyedül Isten kezébe helyezi:

¹¹¹ Szent Lidvina (1380–1433) holland szent. A betegek, illetve a betegekért végzett apostoli munka védőszentje. Élettörténete szerint 16 évesen megbetegedett és többé már nem tudott lábra állni. Testén mindenféle daganatok és nyílt sebek képződtek; jobb szemére megvakult, de ő türelmesen viselte szenvedését és betegágyából is sokak vezetője és tanácsadója lett. MKL VII. 2002. 852. Szent Teréz esetében vélhetően Avilai Szent Terézre (1515–1582) gondolt a szerző, aki a fejfájások védőszentjeként is számon tartanak. MKL XIV. 2009. 910. Szent Odiló (962–1049) bencés apát volt Cluny-ben, élettörténetében egy utalás olvasható 1043-ban kezdődő testi fájdalmaira. MKL IX. 2004. 951. Szent Krizosztomusznál vélhetően Aranyszájú Szent Jánosra (344–407) gondolt a szerző, ám élettörténetében ez az epizód nem szerepel. MKL V. 2000. 592–593. A 28 évig betegen fekvő Szent Klárát, a 14 évig betegeskedő Szent Margarétát, a 40 évig fájdalmaival küzdő Szent Teréziát, az 5 évig betegeskedő Szent Plátót és 14 évig hasfájással küzdő Szent Bernátot nem sikerült beazonosítani.

¹¹² *A Szentháromság imádására* 1859. 768.

[...] mert Isten haragszik, ha valaki, mint Aza, fölötte nagy bizodalmat helyez az orvosban, vagy mint Ochoziás, azt bálványként tiszteli. A nyavalyák vagy a bűnnek büntetései, mint Abimechelnél és Ezechiásnál, vagy az erény megkísértései, mint Jób- és Tobiásnál. Ha Isten e czélok egyikét sem éri el, nem adja áldását; és a gyógyszerek a betegnek több fájdalmat okoznak, hogysem enyhülést. Úgy van mint a nyakas gonosztevő a kintpadon. T.i. ki vétkezik Teremtőjének színe előtt, orvos kezelésbe esik (Sirák 38, 15). És minő orvoséba? tapasztalatlan, vagy gondatlan, vagy szerencsétlen orvoséba. Valóban okatlanul cselekszünk, hogy előbb fordulunk bálványhoz mint Istenhez.¹¹³

Sokkal gyakoribb azonban, hogy az imádságokban egyáltalán nem esik szó semmiféle evilági orvosi gyakorlatról, hanem az irgalomért, megbocsátásért való kétségbeesett könyörgést helyezik a középpontba a szerzők:

Örök mindenható Isten! ne feddj meg engem bosszuságomban, sem igazságos haragodban meg ne dorgálj bűneim sokasága miatt, könyörülj rajtam nagy Isten! mert gyarló és gyöngé vagyok, gyógyíts meg, mert beteg vagyok. [...] De még egy kegyelemért esedezem Uram, tekints nagy gyarlóságomra s ne mérd büntető kezéd csapásait éltemben elkövetett bűneim számához, hanem isteni irgalmad nagyságához.¹¹⁴

A betegségek ilyenfajta megközelítésében egyértelműen Isten büntetésének és haragjának, a bűnök következményének, és a gonosz hatalmának értelmezéseit olvashatjuk:

Irgalmas és kegyelmes Isten, vétkeztünk atyáinkkal egyetemben, gonosz cselekedtünk, bűneinkben egészen elmerültünk. Mindnyájan elhanyatlottunk s haszontalanokká lettünk. Megérdemlettük Uram haragodat s e mirigyek nyilaidat, melyekkel ostromozasz minket.¹¹⁵

Te tudod Uram! legjobban mi hasznosabb az én üdvösségemnek; azért mindenben a te szent akaratodra bízom magamat. Te vagy a mindenható orvos, nincs baj, amelyen nem segíthetnél; te vagy a legjobb Atya, nincs gyermek kin nem akarnál segíteni. Ne emlékezzél Uram gonoszságimról; hanem tekintsz az én Megváltó Jézusomra, ki üdvösségemért elhagyta dicsősége országát s magát keresztre feszíttetni engedte.”¹¹⁶

A betegség bűnből való eredeztetésével áll párhuzamban a gyógyulás és az egészség Istentől való eredeztetése. Ezt a dichotómiát jeleníti meg az imában is

113 A keresztény tudománynak rövid foglalatja 1857. 101.

114 Páduai Szent Antal imakönyv é.n. 282.

115 Dicsértessék a Jézus Krisztus 1898. 36–37.

116 Páduai Szent Antal imakönyv é.n. 282–283.

előforduló Krisztusnak, mint a legfőbb, mindenható orvosnak a toposza. A szimbólum forrása a Szentírás „Újszövetségi tanítása, mely szerint Jézus földi működésének ideje alatt számtalan beteget gyógyított meg az Atya akaratából, a hit erejével (lásd: siketnéma (Mk.7:31-37), vak (Mk. 8:22-26), leprás (Mt.1:40-42), megszállott (Mk.7:24-30, Mk. 3:7-12), Lázár feltámasztása (Jn. 11:1-45) stb.). Jézus a tanítványait is felruházta az orvoslás képességével (Mt.10:1), de a szentek többségéhez is kötődnek csodákkal kísért gyógyítások.”¹¹⁷ Az ikonográfiában is önálló képtípussá vált a gyógyító Jézus alakja (*Christus medicus*), sőt ehhez kapcsolódóan megjelent Jézus földi orvosként való ábrázolása is.¹¹⁸ Ezafajta gyógyászati modell – melyben Isten a testi-lelki egészség legfőbb zálogosa – az ókor óta jelen volt a keresztény kultúrában és formálta a hívek gondolkodását.

A szentek segítése

A gyógyítás keresztény modelljének a kereszténység első évszázadai óta fontos részét képezték a szentek és a hozzájuk rendelt *potentiájuk*¹¹⁹ is. Általuk, az ő közbenjárásukkal vált áthidalhatóvá az égi és a földi szféra közötti távolság, ezért a különféle nehéz szükséghelyzetekben is előszeretettel fohászkodtak hozzájuk történeti korszaktól függetlenül. Egyes szenteket élettörténetük, vagy a hozzájuk kapcsolódó csodás események miatt bizonyos betegségek különös segítőjeként is tisztelték, így az imádság irodalomban bőséggel találunk ilyen témájú közbenjáró imákat. Ezek az imák az 1800 után kiadott imakönyvekben ritkán ugyan, de még mindig megtalálhatóak. Főleg a széles körben ismert szentekhez kötődően, így például:

Szent Rókushoz:

*Istennek nagy barátja és szolgálja, szent Rókus! ki Isten segítségével a dögvészben sínylődőket fölgyógyítottad, a te esedezésed éd érdemeid által szabadíts meg engem e veszedelmes betegségtől és kérjed ki számomra az örök életet. Amen.*¹²⁰

Szent Vendelhez:

*Háritsa szent Vendel hitvallód oltalma a ragadós betegségeket, a pusztító sáskákat, jégverést és árvizeket (szárazságot, hőséget), hogy megismerve jóvoltodat, az örökkévaló javakat bizvást kívánhassuk.*¹²¹

¹¹⁷ Gyöngyössi 2010. 698.

¹¹⁸ A *christus medicus* képeken Krisztus valós orvosként jelenik meg, például egy patikában ül, és receptet ír az emberiséget képviselő Ádámnak és Évának, vagy orvosi eszközökkel (vizeletvizsgáló üveggel és kenőcsdózzal) látható. Bővebben lásd: Gyöngyössi 2010. 698.

¹¹⁹ Brown 1993. 135–158.

¹²⁰ *A Szentháromság imádására* 1859. 742.

¹²¹ *Mennyei szép koszorú* 1928. 262–263.

Szent Antalhoz:

*Csodákat, kik látni vágytok,
Óh jöjjetek szent Antalhoz!
Fekélyt, nyomort, vétket, halált,
Sátánt elűz, gyógyulást hoz.¹²²*

Konkrét adattal nem rendelkezünk Szent Anna kezének és a hozzá tartozó ima-szövegnek betegség esetén való használatáról, ha azonban a kép melletti ima szövegét elolvassuk, feltételezhető, hogy ez is a hathatós imádságok sorába tartozhatott a testi, lelki bajok esetén.

Szent Anna csodálatos kézfeje a *Jó illatú rózsáskert* című imakönyvben (1859).

A *Betegek gyógyítója* imakönyvben egy másik „hathatós” ima olvasható ugyanezen kép mellett:

Csodatevő szent kéz! Áldást hintő jobbja Jézusom nagyanyjának! Im térdeimre hullva hajtom le bus fejemet előtted, tárd fölibém jótékony áldásodat. [...] Tárd fölibém, kegyelmes anya! azon kezét, mellyel annyi csoda történt,

¹²² *Mennyei szép koszorú* 1928. 242.

*mellyel isten annyi nagy eseményt mutatott az igaz hívőknek rendkívüli öröme. Tárd föl bém jobboldat és ez oltalom alatt nem rettegek az ördögnek minden csábításaitól sem. Ha szent kezed védelmez, nem éri akkor e családot tűz, víz, betegség és semmiféle veszedelem, mert akkor biztosan hiszem, hogy Isten előtt egy hatalmas szószólóm lép fel, ki kegyelmet esd számomra és ment leszek mindenféle viszontagságoktól.*¹²³

Ismert, hogy a képecskét és az imát külön szentképeken, ponyvanyomtatványokon is terjesztették.¹²⁴ Wolfgang Brückner a különféle vallásos vonatkozású kéz- és fejábrázolásokat elemezve mutatott rá arra, hogy Szent Anna kezének ábrázolásaiban a középkortól adatható *Mönchshände* vagy *Merkhände*,¹²⁵ illetve a lelkiismeret vizsgálathoz, gyónási előkészülethez használt *Geistliche Hand*¹²⁶ ábrázolás sajátos keveredését, önállósodását láthatjuk. A 19. századi imakönyvekben többször előforduló kép és a hozzá kapcsolódó ima Szent Anna bécsi kézereklye (bizánci tartóban elhelyezett jobb kéz) kultuszának kisugárzásával áll kapcsolatban. A klenódium 1743 óta látható a bécsi Szent Anna-templomban, ahol 1694-ben alapított I. Lipót Szent-Anna társulatot. A hazai kultusz gyökereit ide vezethetjük vissza, hiszen a bécsi minta hatására Magyarországon is alakultak ájtatos egyletek, és az ereklye viasmásolatai is ismertek voltak hazánkban.¹²⁷

A Jóisten és a szentek mellett a legfőbb segítő természetesen Szűz Mária volt. Speciálisan, betegség esetén hozzá szóló imaszöveget azonban nem találtam egyetlen imakönyvben sem. Széles körben ismert ugyanakkor (így talán nem szükséges erre részletesen kitérnünk), hogy Mária-kegyhelyeinket felkereső zarándokaink betegségek hosszú sorával fordultak az égi közbenjáróhoz.¹²⁸ Ehhez nem volt szükség sajátos imákra, csak a mindenki által jól ismert Mária-imák, rózsafüzérek, litániák imádkozására. Ennek egy szép példája az alábbi szentképre írt Mária ima is, amelyet egy imakönyvben találtam.

123 *Betegek gyógyítója a Boldogságos Szűz Mária* 1910. 277–278.

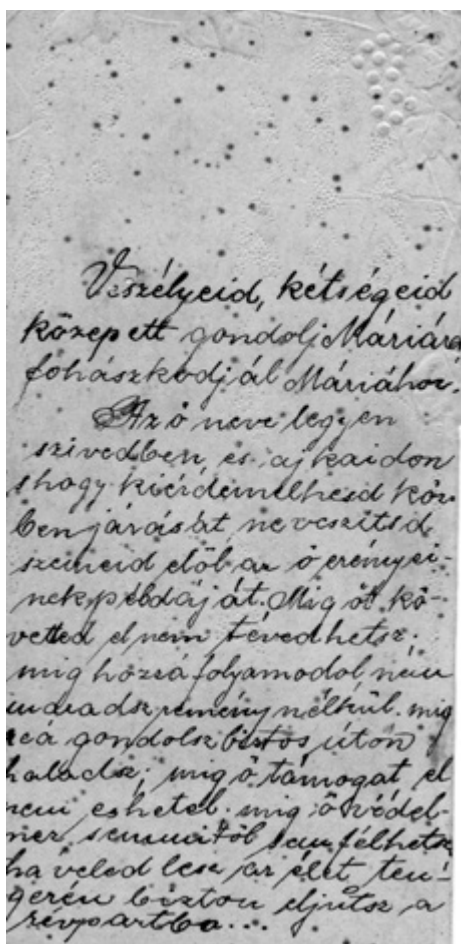
124 Limbacher 2005. 38–43., Knapp 2018. 203. 208–210.

125 Ez a kézábrázolás egy úgynevezett gyorstalpalként szolgált szerzetesek, papok számára az apostoli hitvallás elsajátításához. Néhol ehhez a jeruzsálemi apostoli zsinat legendájának képei is társultak, ugyanis a legenda szerint a 12 apstol közösen, tehát mindenki 1-1 sort beleadva alkotta meg a hitvallás szövegét. Brückner évszám 91.

126 A 15. századtól a 19. századig használatban lévő kép, amelyet az írni-olvasni nem tudó hívek segítségéhez használtak. Elsődlegesen a lelkiismeret vizsgálathoz és a gyónási előkészülethez kívánt segítséget nyújtani. Brückner 2010. 93.

127 Két ilyen másolat képét is közli Limbacher 2005. 41. 43.

128 A zarándokhelyek szerepéről a gyógyítás rendszerében lásd: Kis-Halas 2019., valamint Frauhammer 2013c.

Kisszentkép egy imakönyvből, hátulján kézzel írt imával.
SZTE BTK Néprajzi Tanszék tulajdona.

Összegzésül

A 19. századi ember számára – különösen a társadalom alsóbb rétegeiben – a betegségek még sok esetben jelentettek megmagyarázhatatlan szükséghelyzeteket. Biológiai, kémiai, fizikai ismeretek hiányában azonban nem az orvostudományban, a hivatalos gyógyszerekben keresett menedéket, hanem (többek között) a hatásos imákban és egyéb babonás gyógy módokban. A felvilágosodás szellemiségétől megérintett papok, még az imakönyvek imáin és elmélkedésein keresztül is törekedtek a „helyes irányba” terelni híveiket. Sőt a gyónási lelkiismeret vizsgálatok által is próbálták fegyvelmezni a lakosságot. Más egyházi írók némi

szkepticizmussal fordultak az orvosok felé, és olyanok is voltak, akik írásaikban elutsították a tudós gyógyítók tevékenységét. A papság orvosláshoz való viszonyulása tehát legalább annyira vegyes és összetett volt, mint maga a korabeli gyógyítás rendszere. Egyben azonban minden imakönyv szerzője és összeállítója egyetértett: a betegség nehézségeiben az isteni segítség lehetősége nyújtja a legfőbb támaszt, még akkor is, ha minden egyéb magyarázórendszer kudarcot vall.¹²⁹

129 Frida 2005. 198.

Lelkiségtörténet

Misztika és népi áhitat

Az egyszerű, paraszti környezetben és közegben élő mélyen vallásos ember folyamatosan kereste a Transzcendenssel való közelséget. A természettel szorosan együtt élve, nap mint nap megtapasztalta a földi lét szűkre szabott kereteit. Így folyamatosan törekedett arra, hogy valamiképp felülemelkedjen ezen a megfogható, fizikai világon. Hitte, hogy a mindennapok sikere múlhat a felsőbb világgal való kapcsolatteremtésen, hiszen sok évszázados tapasztalata volt, hogy a természetfölötti valóság egy elsődleges realitás.¹

A népi vallásosság tárgykörébe tartozó folklór szövegeket olvasva gyakran szembesülhetünk a mára már eltűnő félben lévő hagyományos paraszti társadalom ilyenfajta, misztikához való „vonzódásával”. Ez elsősorban a Máriával és Jézussal való bizalmas együttélésben volt megragadható. Őket a mindennapi élet kereteibe helyezte, és egy meleg, közvetlen valóságként felfogott kapcsolatot alakított ki velük. Ezáltal váltak megérthetővé és megközelíthetővé, így kapcsolódott egybe bennük az emberi és emberfeletti, földi és mennyei elemek.²

Miképpen tudta e személyeket megközelíteni és közvetlen kapcsolatba lépni, találkozni velük? A folyamatos együttérzés, a folyamatos imitáció, utánzás révén. Úgy, hogy Máriát saját anyjaként szerette, Jézushoz pedig jegyesként, szerelmesként, vagy épp fiaként fordult. Ebben az isteni személyeket földi lénynek kijáró érzelmi telítettséggel vette körbe, és ez adott az egész hozzájuk kapcsolódó kultusznak valós háttérét.³

E sajátos kapcsolatnak legfőbb forrásai, közvetítő eszközei a különféle ima-, ének-, és elmélkedés szövegek voltak. Az ünnepek és kultuszgyakorlatok mellett ezekben, illetve ezek segítségével juttatta kifejezésre a hívő ember a Transzcendenshez való kötődését. Könyvem e fejezetében Martin von Cochem német barokk szerzőnek egy hazánkban is nagyon népszerű imakönyvén a *Gertrudenburg*-on (magyarul *Mennyei követek*, *Len kötelecske*, *Jó illatú rózsáskert* címen) keresztül szeretném bemutatni azt, hogy miként jelenhetett meg a misztikus lelkület a népi áhitatban.

1 Hetény 2011. 548.

2 Hetény 2011. 547.

3 Erdélyi 1990. 61–62.

Gertrud és Mechtild imái magyar tolmácsolásban

Martin von Cochem a németországi barokk kegyességi irodalom egyik legismertebb és nagyon népszerű alakja volt.⁴ Nevéhez kötődik a hazánkban is közkedvelt *Makula nélkül való tükkör* című, Jézus és Mária élettörténetét bemutató népkönyv német nyelvű eredetije, valamint tizenöt különféle imakönyv. Ezek közül, különösen a hazai németiség körében nagyon kedveltek voltak a *Kleine-, Mittlere-, Grosse Himmelschlüssel*, a *Palmgärtlein*, a *Baumgärtlein* és utolsóként, de nem utolsó sorban a *Gertrudенbuch* címen megjelent imakönyvek.⁵ Jelen fejezetben ez utóbbi könyvvvel foglalkozom.

A könyv első kiadása 1666-ban került a nagyközönség elé *Preces Gertrudianae* címen, latin nyelven, majd ezt követték a *Gertrudенbuch* című német kiadások. A magyar fordítás meglehetősen gyorsan megszületett Ágoston Péter jezsuita szerzetesnek köszönhetően. Már 1681-ben olvashatták a *Mennyei követek, avagy Sz. Gertrudis és Mechtildis Égből vött imádsági* címen, Ágoston Péter jezsuita fordításában és átdolgozásában.⁶ Az eddigi egybevetések alapján azt mondhatjuk, hogy a neves hitszónok – illeszkedve a kor fordítói gyakorlatához – a magyar változat elkészítésekor szerkezeti átalakításokkal, a látomásszövegek lerövidítésével és kisebb elhagyásokkal is élt.⁷ Az 1691-es és az 1727-es újabb kiadások után 1737-től már *Két atyafi szent szűzek* néven jelent meg ez az imakönyv egészen 1876-ig, összesen 32 alkalommal (különösen a 19. században volt népszerű). A fordítóra, összeállítóra vonatkozó adatok nincsenek ezekben az editiókban és Holl Béla kéziratban maradt bibliográfiája sem említi nevét. A címben olvasható utalás (*A' mézzel folyó Könyvekből kivételvén, minden ájtatos Lelkek' hasznára legelőször kiadattatott és szép imádságokkal meghosszabbítottatott*) és a példányok összehasonlítása alapján

4 Eredeti neve Martin Linus, a Mosel melletti Kochem városkában született 1634-ben. A város kapucinus kolostorában nevelkedett, ahol 26 évesen szentelték pappá. Mivel kiváló tanulóinak bizonyult, tanulmányai után bölcséletet oktatott, tanulmányi vezetőként és subvicariusként működött. Az élet azonban hamarosan teljesen új területekre sodorta. A 30 éves háború viszontagságaitól meggyötört Németországban nagyon nagy hiány volt papokból és így a lelki gondozás is sokszor ellátatlan maradt. A nehézségeket tetézte, hogy 1666-ban hatalmas pestisjárvány tört ki, és a fertőzésektől félve a plébánosok gyakran nem látták el feladataikat. Ebben a helyzetben a kapucinusok vállalták fel a térség lakóinak lelki gondozását. Cochem is felhagyott az oktatással és lelkipásztorként, majd visitorként és misszionáriusként működött tovább egészen élete végéig. Az egyházközségeket járva fogalmazódott meg benne a felismerés: nagyon nagy a hiány és így az igény is prédikációkra, katekizmusokra, imákra és énekekre, a szentmise liturgiájának magyarázatára. Különösen olyanokra, amelyek az egyszerű emberek szükségleteinek megfelelnek. Írói tevékenységét is teljesen e célnak rendelte alá. 35 művet tudunk hozzá kötni, ezeknek 1767 (!) ismert spanyol, cseh, lengyel, román, angol, francia, olasz, portugál és magyar nyelven. Bővebben lásd: Frauhammer 2015b.

5 A hazánkban élő németiség e könyveket egészen 1946-os kitelepítéséig használta, identitásának megőrzésében fontos szerepet játszottak. Erről bővebben lásd: Frauhammer 2013a 8–11.

6 A neves hitszónok és tanár nevéhez több egyéb imakönyv is köthető. Így például a Lelki Patika (Lőcse – 1699), Szívek Kincse (Nagyszombat 1671, Csíki Klostrom 1685), Mírrhaszedő zarándok (Nagyszombat 1672). Az adatok forrása: Szabó 1878. 466. 842. 473. 484. (1120, 1329, 1140, 1170 tétel) Szinnyei 1891–1914. Online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/m/m16616.htm> utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

7 A könyv eredeti latin változatának egy 1674-es kiadása online is elérhető a Münchener Bajor Állami Könyvtár Digitális Centrumában (MDZ): https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10743144_00026.html, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

azonban megállapítható, hogy ezek a kiadások több tekintetben is eltértek Ágoston Péter munkájától. Legfőképp abban, hogy elmaradtak belőlük bizonyos szövegek, vagy szövegrészek. Például azok, melyekben a két misztikus látomásai és magyarázatai voltak az egyes imák előtt röviden idézve. Az összeállító csupán az imaszövegeket emelte át. Ez némileg tompította a korábbi kiadások szövegeinél hangsúlyosan megjelenő égi eredetnek és az imák ezzel indokolt különleges erejének a gondolatát.

Knapp Éva kutatásaiból tudjuk, hogy 1845-ben egy újabb teljes szövegű utánnomás készült a *Mennyei követekből*, ezúttal *Illatozó Kis Rózsás Kert* címmel, amely kisebb cím módosítások után a *Jó illatú kis rózsáskert* címen még 15 alkalommal jelent meg, egészen 1911-ig. Egy negyedik néven is nyomtatásra került Ágoston Péter imakönyv fordítása: a *Len kötelecske* című, 1720-ban Pozsonyban kiadott társulati kézikönyv áhítati részeként.⁸ Úgy gondolom, nem szükséges bizonygatnunk, hogy az imakönyv milyen hallatlan sikertörténete volt a hazai kegyességi irodalomnak.

Isten megtapasztalása az örökkévaló imádság útján

Martin von Cochem szerint az Istennel való bensőséges kapcsolathoz az örökkévaló imádságon keresztül vezet az út, hiszen ilyenkor a hívő ember Isten szívével beszélget. Csakúgy, mint összes többi imakönyvével a *Gertrudenburg* is ezt a célt kívánta megvalósítani: a laikusokat a szívből jövő, személyes imára akarta buzdítani.⁹ Ő ezt az Isten szívével való beszélgetést sokkal értékesebbnek tartotta, mint a szóbeli és könyvekből olvasott liturgikus imádságokat, zsoltárokat.¹⁰ Vélekedése szerint [...] szívünk a vezetőnk az imához és szeretetünk készíti fohászainkat [...] amit csak a szájunk mond, nem ima, az ima forrása a szívünkben és a szeretetünkben van.¹¹

Az isteni és emberi szívnek imában való titokzatos társalgása mellett a szemlélődés fontosságát hangsúlyozta még a német szerző. A *Gertrudenburg* harmincöt oldalas, imáról szóló bevezető elmélkedésében így írt erről:

Ha szívedet szomorúság éri, gondold Krisztus kinszenvedésére [...] Nézd ellenségei milyen gonosan bántak vele! Nézd hogyan folyik vére izzadságcseppei és a töviskorona alatt! és te hű tudsz maradni bujaságodhoz? és hogy tudod vétkeid és álnokságod által elszomorítani isteni barátodat és végtelenül nagy jótevődöt, aki egyedül, elhagyatottan és nyomorúságosan

⁸ Knapp 2014. 12–19., Knapp 2016a 133–145.

⁹ Cochem imakönyvei: *Gertrudenburg* 1666; *Antoni-Büchlein* 1673; *Novena S. Antoni* 1675; *Krankenburg* 1675; *Myrrhengarten* 1687; *Der große Lilgengarten* 1687; *Soldaten-Büchlein* 1690; *Goldener Himmelschlüssel* 1690; *Ablaß-Büchlein* 1693; *Prager Lauretten-Büchlein* 1694; *Baumgarten* 1675/1696; *Herziges Büchlein* 1699; *Heiliger Zeiten Gebet-Buch* 1706; *Büchlein von Gott* 1708; *Waghäuseler Gebetbuch* 1710. Az adatok forrása: Roth 1984. 45–72.

¹⁰ Lehmann 1985. 224.

¹¹ *Gertrudenburg* 1827. 60–61.

függött a kereszten, hogy miattad meghaljon? Sokkal inkább ébreszd fel szívedben efféle szemlélődések által a szent hálát, a szép és áhítatos szeretetet iránta és határozd el, hogy ahogy ő a halálban türelmes volt, hogy általa életedet megváltsa, úgy bátorsággal felvértezve te is vedd fel kereszted és kövesd őt.¹²

Cochem ezt a ferences tradíciókban gyökerező bensőséges és meditatív imád-
ságos lelkiületet próbálta meg átadni imái által, elsődlegesen a női olvasóknak
címezve munkáját. Ebben nem volt helye sem dogmatikai ismeretek közvetíté-
sének, sem a tanításoknak, csak tüzesíteni, lánggra lobbantani kívánta az imádko-
zót.¹³ Segítségül a nép nyelvén, az ő érzelmeket előnyben részesítő stílusában,
nagyon közvetlen módon elő- és együtt imádkozott imakönyveiben az olvasóval.
Vélhetőleg többek között ebben is rejtett az ő műveinek hallatlan népszerűsége,
melyekkel az egyszerű emberekre is nagy hatással tudott gyakorolni.¹⁴

Milyen eszközöket használt fel ahhoz a kapucinus szerző, hogy olvasójában
ezt a lelkiületet felébressze? A hívő szívének megindításához – ugyancsak a feren-
ces hagyományokat követve – érzelmi telítettségű, erős felindulások által (óhajtá-
sok, sóhajtások, könyörgések, vágyakozások, örvendezések, dicséretetek, nyájasko-
dások) kívánta eljuttatni olvasóját. Úgy vélekedett, hogy az imában nincs szükség
sok szóra, csak egyes, hatásos, rövid imák kiválasztására, és arra, hogy a nagyobb
buzgalom felébresztése miatt ezeket ismételjük.¹⁵ Ezek a szövegek éppen egy-
szerűségük miatt, a laikusoknak is mély imaélményt nyújtottak.¹⁶ Számos ilyen
gyűjtött össze ebben az imakönyvében is, köztük a *Gyöngykorona* cím alatt olvas-
ható egy-két soros arany gyöngyöket, ezüst gyöngyöket vagy a következő rövid
magyarázattal ellátott fohászt: *Mechtildnek megjelenvén neki Christus, arra tanítot-
ta, hogy 7x e következő imádságot mondgya: Úr Isten, légy irgalmas nékem bűnösnek.
Szilidségnek báránnya irgalmazz nékem, és az én fogyatkozásomért tégy eleget.*¹⁷ E rövid,
egy-két soros fohászok ismétlése hatékony eszköze lehetett a meditációnak is. Ez
egy olyan technika, amely a keresztény ima-, és általában az imádkozás gyakorla-
tában is évezredek óta jelen van, egészen napjainkig.¹⁸

*„[...] az ima táplálja a belső áhitatot, bár az ember figyelmével nem követi
lépésről lépésre a szöveget. Nem is fontos. A szöveg végső célja az Isten-
re irányított figyelem, ami ebben az esetben megvalósul. [...] Akik olvasót
szoktak imádkozni, tudják, hogy az Üdvözlégyek ismételt elimádkozása nem
jelentí szükségszerűen, hogy mindegyiknek a szövegét hűségesen kell kö-
vetni. Mialatt az ember imádkozza, értelmével egyik vagy másik mondatot
kíséri, vagy az egyes szakaszok titkait. Habár nem figyel mindenre, amit*

12 Gertrudénbuch 1827. 36–37.

13 Schulte 1910. 96.

14 Lehmann 1985. 213–227.

15 Gertrudénbuch 1827. 45.

16 Ruth 1989. 227.

17 Mennyei követek 1681. 13–14.

18 Lehmann 1985. 223–227.; Jálícs 1992.

mond, szívében imádkozik.”¹⁹ – olvashatjuk Jálics Ferenc jezsuita szerzetes 1992-es, kontemplatív imamódról írott munkájában.

A meditációs technikán túl a fent idézett ima szövege is figyelmet érdemel, hiszen itt a szintén régi hagyományokra visszanyúló Jézus imáról van szó. A teológia tanítása szerint ennek a rövid fohásznak a gyakori ismétlése által az ember képessé válik arra, hogy az örökkévaló isteni békesség őszállapotába jusson, átalakuljon benne és így egy legyen az Atyával.²⁰ A műnek ez a kicsi aspektusa is rámutat arra, hogy a szerző kiváló mestere volt annak, miképpen vezesse be az egyszerű olvasót a keresztény hagyományok évszázados gyakorlataiba.

Cochem tanítómesterei: Gertrud és Mechtild

A Cochem életrajzokból és munkásságát feldolgozó művekből jól tudjuk, a kapucinus szerzetes szemlélődő imádságos lelkületének kialakításában számos nagy misztikus tanítómester közreműködött. Leginkább Szent Brigitta, Szent Bonaventúra, és ha nem is ilyen meghatározó erővel, de itt bemutatott imakönyvünk ihletői is: a két nagy német középkori misztikus, Nagy Szent Gertrúd és Mechtild von Hackeborn. Mindketten az Eisleben melletti Heftában, a ciszterciek kolostorában nevelkedtek és éltek, egy olyan korszakban (13. század) amikor a hely legnagyobb virágzását élte. Kitűnt mind a német középkori nőképzés, mind pedig az itt megélt imaélet különleges kegyelmei miatt. Szent Bernát Jézus misztikája és Szent Benedek ünnepi liturgiája mellett a szomszédos hallei domonkos kolostor szenvedéstörténetet középpontba állító lelkisége hatott leginkább az itt élő apácák vallási életére. Mindezen hatások mellett a természetfölötti kegyelmek különös kiáradása tette a kolostort a középkori német női misztika egyik leghíresebb központjává.²¹

A két ciszterci apácát, Mechtildet és Gertrúdot azonban nem csupán az kapcsolja össze, hogy egyaránt Hefta kolostorában éltek és misztikus élményekben, különleges látomásokban részesültek, hanem irodalmi életművük egysége is.²² A *Liber specialis gratiae*-ben Gertrúd, tanítójának Mechtildnek a látomásait és kinyilatkoztatásait tárta irodalmi formában az olvasó elé. Ez „idővel a nyugati misztika legsikeresebb könyve lett. A Jézus szívének és az Eucharisztiaának a bensőséges tisztületét tükröző, továbbá úgyszólván meghitt Jézus-misztikát tartalmazó művet a 15. századtól a 17. század második harmadáig egyre nagyobb érdeklődéssel övezte az a sajátos katolikus vallásosság, amely a hitbeli lelkületet és a lelki érzékenységet helyezi előtérbe.”²³ Másik híres műve a *Legatus divinae* amelyben saját

¹⁹ Jálics 1992. 12.

²⁰ LThK V. 1960. 964–966.

²¹ Stierli 1954. 90.

²² Ruh 2006. 338.

²³ Ruh 2006. 346–347.

misztikus élményeiről tudósít. Ennek öt kötetéből csak a II. kapcsolódik hozzá.²⁴ Szintén Gertrúdhoz kötődik az *Exercitia spiritualia* című lelkigyakorlatos könyv, amelyben vélhetőleg saját meditációi és imái olvashatóak. Ebben hét napra elosztva, az Istennel való egyre tökéletesebb egyesülés módjáról írt.²⁵

Gertrúd személyét életpéldája és gyakorlati útmutatásai az imádkozás és az áhítat tanítójává tették. Carl Richstätter, majd később Josef Stierli a Jézus szíve tisztelet középkori misztikus apostolaként is említik, hiszen imái nagyon fontos láncszemet képeztek e kultusz egyházatyák korától adatolható kibontakozásában.²⁶ Jóllehet művei csak a karthauzi Lansperg 1536-os nyomtatott kiadásának köszönhetően jutottak el szélesebb olvasóközönséghez, ezután gyors ütemben világhírré tettek szert, többek között Peter Canisius és Martin von Cochem imakönyveinek köszönhetően.²⁷

Cochem a tőle megszokott alaposággal „meghivatkozva” forrásait, ezek alapján a *Liber specialist* és az *Exercitiát* használta leginkább imakönyve összeállításához. Az ezekben leírt látomásszövegekből sűrűn, és olykor egészen hosszán idéz bevezetve, magyarázva az egyes imaszövegeket. A szerző jegyzetei alapján arra is következtethetünk, hogy a vízió szövegeken túl sokszor az imaszövegeket is a fenti művekből emelte át. Ágoston Péter részben követte ezt a gyakorlatot, nála is olvashatóak a látomásokból vett idézetek, igaz sokkal szűkebbre szabottan. Az imaszövegek forrásaira nála nincs utalás, e tekintetben további összevetésekre lesz még szükség. Ahogy arra már utaltam, a későbbi kiadásokból ezek a hivatkozások teljesen kimaradtak.

Cochem úgy tekintett ezekre a művekre és a bennük olvasható imákra, mint Isten lelkének a közvetítőire, amelyben az Isten és az ő szent anyja maga nyilatkozik meg. Ez nem meglepő, hiszen ahogy Kurt Ruh is rámutatott, a két apáca írsaiból egyértelműen kiderült az isteni eredet. Részletesen leírták azt a mozzanatot, amikor Mectildnek mise közben megjelent az Úr, és tudomására hozta, hogy Gertrúd és rendtársa könyvet írtak vallási tapasztalatairól. A látomás leírásában Isten szavait is idézték: „minden ami, le van írva ebben a könyvben, isteni szívemből fakadt, és oda is tér vissza.”²⁸ Vélhetőleg, épp ezt az isteni eredetet kívánta aláhúzni és hangsúlyozni Cochem az imák elé illesztett víziókkal: *Jézussal való nyájaskodás: Az következő imádságra az égből tanították Szent Gertrudist, ilyen szóval, valaki ezt aítatosan elmondgya az én ismeretem annak lelkiben nevelkedik, és Istenségem fényeségiből része leszen.*²⁹

Ezeknek az imáknak a különleges ereje azonban nem csak abban rejlett, hogy imádkozásuk által lehetővé vált Isten mélyebb és jobb megismerése. Néhol egyéb ígélet is társult hozzájuk, például: *Szent Mechtildisnek megjelenvén Christus Urunk*

24 A maradék négyet egy névtelen rendtárs jegyzi, ezek közül az I. egy életrajz, a III-V-ben Gertrúd Mechtild lelki ikerestevéreként jelenik meg. LThK IV. 1960. 761–762.

25 LThK IV. 1960. 761–762.

26 Stierli 1954. 94., Richstätter 1919. 11–13.

27 Lansperg műveit, például prédikációit Cochem jól ismeri, a *Das Grosse Leben Christi* című művében hivatkozva is azokat. Ruh 2006. 363., LThK VI. 1961. 769.

28 Idézi Ruh 2006. 345–346.

29 *Mennyei követek* 1681. 117.

azt mondotta, hogy valaki ájtatosan Szent Misét halgat, én annak utolsó óráján anyi Szentimmel Szolgálatok menyti Misét halgatot.³⁰ Az Isten által kinyilatkoztatott és ezért különleges erejű imák Cochem számára különösen is nagy jelentőséggel bírtak. Erről az eredeti német mű előszavában is külön szólt:

*Többet tartok ezekről az imákról, mint a szentek által írtakról, mert úgy vélem ezeket Isten maga csinálta. Mert mi lehet édesebb, találóbb és vigasztalóbb imádság, mint az, amelyet Krisztus szívében maga édesgetett és szent szájában megszentelt. Ezért amikor azt látod, hogy ezeket Krisztus nyilatkoztatta ki, arra kell gondolnod, hogy ezeket nem ember, hanem maga az Isten készítette és ezért ezeket a szavakat különös áhítattal mondjad.*³¹

Az első magyar fordítás előszavában is az égi imáknak és ezek rendkívüli hatásának gondolata került a középpontba, igaz teljesen „magyarosítva” és a korszak eseményeihez igazítva:

*Ezt is az kis könyvecskét mely Szent Gertrudis és Mechtildis mennyből vött imádsága [...] jól eszibe vevén kegyelmetek, hogy ezek, Nemes város-tokat és utolsó romlásra hajlot hazánkot ellenség haragos fegyveritől megmenethetik, olly erővel bírván, hogy az föld kerek ségin az csillagos Egfalain, az tenger mély ségein uralkodnak. Mert ha az Egbe elmétek szárnyain felmetek, megtapasztalljátok, hogy Angyali kéz által kenyeret avagy man-nát az imádság csenyáltatott.*³²

A későbbi, látomásokat nem tartalmazó kötetekből ez az előszó is elmaradt.

Gertrúd és Mechtild misztikájának fő jegyei az imaszövegekben

Az idézett látomásokon túl az imákban megjelenő képek és témák is hűen tükrözik Gertrúd és Mechtild középkori spirituális misztikáját és Cochemnek ehhez való vonzódását. A Mechtildnél és Gertrúdnál is megjelenő Krisztus iránti bensőséges jegyesi szeretet és szerelem az imák szövegét is gyakran áthatja, ezáltal kerülhet az olvasó Istennel különlegesen bensőséges, meghitt kapcsolatba:

Oh! Szerelmes Istenem, Oh véghetetlen jó szeretlek tégedet most és mind-örökké, tégedet Szívemnek minden ereivel és szeretetmnak karjaihoz magamhoz szorítlak, mert te vagy az én édes kíváncatos vágyom, te vagy az én kedves édességem, te veled az én szívem meglelgeszik. Oh! kedves , édes,

30 Mennyei követek 1681. 21.

31 Gertrudenbuch 1827. 50.

32 Mennyei követek 1681. Előszó

*szerelmes Istenem, te vagy az én lelkem élete, te az én szívemnek öröme, én Istenem, én szerelmem, kívánságom, édességem [...]*³³

Még erősebben kifejezi a Jézushoz való nagyon mély és különleges kötődést a két nő Jézus szívéhez való viszonyulása. Mindjárt a kezdő sorok erről tesznek tanúságot, ahol édes, virágzó, kegyelmek mézforrásaként jelenik meg Jézus Szíve. Egy másik helyen a Szentháromság tárházaként dicsőíti őt a szerző: *Üdvözlégy Jézus Christusnak Szent Szíve, a Szentháromságnak orgonája, minden jóságnak élő kútfeje, isteni kincsnek bőséges tárháza ezerszer és ezerszer áldalak tégedet!* ³⁴ Megint másutt Isten kinyilatkoztatásának forrása:

*Gertrudisnak Urunk egy üdöben meg jelentette, hogy az következő meg: imádsága felette tetszenék Szent Anyának, mellyet elmondván az Szűz ezerszer, látá, hogy Urunk nyitana Szívit mint valami arany pohárt Szent Anyának, mellyből gyönyörűséges italt adott, ezeket az dicséreteket [...]*³⁵

Több alkalommal találkozhatunk még a Szent Szívvel, mint egy nyugalmat, védelmet adó menedék: *Az én lelkemet a te édes Szívednek szentséges Sebibe rekesztem hogy ottan ellenségeim incselkedésétől megmenekedgyék*³⁶ vagy *Oh szerelmes Jézusom édes Szíve, néked ajánlom az éjel szívemet és testemet hogy benned édesen nyugogyék.*³⁷ Az Isten Szíve iránti odaadás Gertrúdnál és Mechtildnél az Istenhez való tartozás záloga. Ez ténylegesen, képi formában is megjelenik az idézett látomásokban:

Midőn egy üdöben Szent Gertrudis az Krisztus szentséges testit magához vötte volna, megnyitá isten lelki szemeit, és az következő dolgot néki mutatá, mert láttya vala hogy az Isten Szívből egy gyönyörűséges arany drága kövekkel rakot láncs jöve ki, amelly el szakadhatatlanképpen az Szűznek lelkít Istenhez kapcsolá.

*Szent Gertrudis lelki Szemeivel lélekben elragadtattván, látta, hogy az Szent áldozat idein, gyönyörűséges menybéli galamb szállott le szívébe kedves fészket szerzett; annak utána megjelent néki, az Isten fia és mind két kezeivel az Szűz Szívét magához szorította.*³⁸

Ezeket az imákat Cochem minden bizonnyal a két apáca műveiből emelte át, hiszen mindketten kitűntek a Jézus Szíve iránti odaadásukban, melyekről fennmaradt imaszövegeik, lelkigyakorlatos elmélkedéseik tanuskodnak.

Több alkalommal találkozhatunk az imádságokban, főképp a Gertrúdtól származóakban a szent sebek dicséretével is, a hozzájuk való fohászkodással,

³³ *Mennyei követek* 1681. 98–99.

³⁴ *Mennyei követek* 1681. 127.

³⁵ *Mennyei követek* 1681. 160.

³⁶ *Mennyei követek* 1681. 3.

³⁷ *Mennyei követek* 1681. 17.

³⁸ *Mennyei követek* 1681. 224–226.

elsősorban Krisztus passiójával, a szenvedés történet *com-passiójával* összefüggésben. Ez szintén a Krisztussal való bensőséges kapcsolat kialakításának egy forrása: *Szent Gertrudis midőn aítatosan Christus Urunk Sebeit köszöntötte volna, azokból gyönyörűséges fényesség származván lelkit megvilágosította.*³⁹ Ezt követően imájában a szent, Jézus testének minden porcikáját számba véve mindent üdvözlő és dicsérrettel illet – a testét, fejét, orcácskáját, két szemét, száját, szent fülét, nyakát, hátát, kezét, oldalát, térdét, egész testét, sebeit, véréit. Ezt a fajta, szemlélődő, belehelyezkedő imádságos lelkület fontos eleme a máig népszerű kontemplatív imamódszereknek is.

A két misztikus apáca imakönyvében olvasható Gertrúdnak az az imádsága is, amelyben kifejezésre juttatja vágyát, hogy részesedhessen a Krisztushoz való hasonlatosság jegyeiben: *„Irdi irgalmasságnak Ura Sebeidet [...]”*⁴⁰ Az imádság bevezetője utal rá, hogy ez meg is történt. Gertrúdnak *Urunk az ő sebeit szívébe írni méltóztatott.*⁴¹ A látomásait leíró *Legatusból* tudjuk, hogy valóban rendelkezett, jól lehet láthatatlan, belső stigmákkal, ami különleges kegyelmi ajándéknak számított.⁴² Később a sebek, mint az isteni kinyilatkoztatás forrásai is megjelennek:

*Egy időben Szent Gertrudis Urunkat kéré, hogy tanítaná meg őtet arra, az imádságra mely Szűz Anyjának legkedvesebb. Urunk sebeihez téve a Szűz Száját, ilyen szóval innen merisd, amit Szent Anyámnak akars adni. Vévé Szívibe az Szűz, hogy az következő köszöntsek mint valami őt csöpek szájában volnának.*⁴³

Hangsúlyos szerepet kap még az imákban Istennek, az ő tetteinek, a Szentháromságnak, Szűz Máriának, sőt Gertrúdnak és Mechtildnek a dicsérete is, mint az Isten iránti mélységes szeretet kifejezése. Ennek különösen szép példája a *Krisztushoz szóló gyöngy korona*:

*Szent Gertrudis egy időben imádsági Rosák képiben megjelentek és mindenikről arany csengetyű függött, gyönyörűséges Szép zengéssel, mely az Isten szívit örvendeztette. [...] Aranyból való gyöngy: «Üdvözlégy, Isteni nemességnek gyöngye, Üdvözlégy Jézus méltóságos emberségének virága, te vagy az én egyetlen egy üdvösségem; te teremtem, te megváltóm; ki elhagyván boldogságodat, az halál szorongatási által megtaláltál engemet.»*⁴⁴

39 *Mennyei követe* 1681. 147.

40 *Mennyei követe* 1681. 142.

41 *Mennyei követe* 1681. 141.

42 Kurt Ruh felhívja a figyelmet arra, hogy Gertrúd és Mechtild korában a stigmákat a legnagyobb kegyelmi ajándéknak tartották, főképp a nem is olyan sokkal korábban Szent Ferencen megjelent sebhelyek miatt. Az esetről az egész korabeli világ tudomást szerzett és megindult a szent tisztelete, amely a a heftai kolostorban is élő volt. Ruh 2006. 371.

43 *Mennyei követe* 1681. 157.

44 *Mennyei követe* 1681. 111.

Összegzésül

„Az Isten megismerését az emberhez valami közvetíti (gondolkodás, írás, emberi szó). A vallástörténet és a tapasztalat bizonyossága szerint van azonban az embernek Istenhez - helyesebben az Istennek az emberhez – olyan útja is, amely nem szorul közvetítő közegre, amelyen át az ember „közvetlenül” tapasztalja meg Istent.”

Sík Sándor a misztika Istenhez vezető útjairól írta a fenti sorokat, hangsúlyozva, hogy a tapasztalati megismerés tulajdonképpen nem más, mint a szemlélődés, a belénk öntött elmélkedés, azaz a misztika.⁴⁵ Cochem imáival ezt az évszázados hagyományokkal rendelkező utat mutatja meg. A tőle megszokott, érzelmekkel átítatott, plasztikussá tett, egyszerű nyelvezetű imáiban megtanítja olvasóit, miként léphetnek erre az útra, hogy aztán ők is részesedhessenek az Istentapasztalás élményéből.

⁴⁵ Sík 2010. 4.

Imakönyvek az Oltáriszentségről

Záró tanulmányomban az Oltáriszentség tiszteletét segítő, elsősorban a 19. és 20. század első felében (1800–1948) kiadott imakönyveket, imalapokat és elmélkedés gyűjteményeket tekintem át. Kutatásomhoz olyan forrásokat kerestem, amelyeket célzottan az Eucharisztia tiszteletére állítottak össze, tudva, hogy a magyar lelkiségi irodalom valamennyi ilyen témájú ima- és elmélkedés szövegének az áttekintése messze túlmutat egy tanulmány keretein. Így egyelőre csak arra vállalkozom, hogy az összegyűjtött bibliográfiai adatok (lásd a Függelékben) alapján néhány, a korszakra és hazánkra jellemző lelkiségtörténeti adalékot hozzak az Oltáriszentség kultuszához. Úgy vélem ezekkel is jól kiemelhetőek a korabeli vallási jelenségek társadalomtörténeti vonatkozásai és összefüggései, valamint kimutatható bizonyos egyházi személyek kultuszalakító szerepe. Adataim forrásául az a néhány, imakönyveket felsorakoztató hazai kéziratot bibliográfia és gyűjtemény szolgált, amelyek anyagának feldolgozása az utóbbi években indult meg.⁴⁶

Bibliográfiai adatok és mögöttes tartalmak

A bibliográfiai adatokból kiolvasható első és legszembeütőbb sajátosság az imakönyvek kiadásának korszakolása és dinamikája. A függelékben felsorakoztatott könyvek adataiból megállapíthatjuk, hogy az 1800 utáni évektől kezdve fellendült az Eucharisztia tiszteletéhez kapcsolódó imakönyvek kiadása mind a kínálatot, mind pedig a példányszámot tekintve. Az 1800 előtti 6 kiadványhoz képest, 1800 és 1948 között 30 különféle imakönyvet és 16 kisnyomtatványt sikerült listába venni (majd 1948 után még további öt darabot.) Többet ezek közül sok utánnomással, több nyelven és nagy példányszámban is kiadtak.⁴⁷ Különösen a 20. század első évtizedeiben tapasztalható a kiadásokban látványos gyarapodás. Az előbb jelzett 46 műnek eddig 73 kiadását sikerült összegyűjteni az 1895 és 1948 közötti időszakból. E folyamatok háttérében természetesen a nyomdászat, a könyvkiadás és az alfabetizáció általános tendenciái is fontos szerepet kaptak, de az Oltáriszentség kultuszának népszerűvé válását is mindenképpen ott kell látnunk.

Századunkat talán nem is ok nélkül nevezik az Oltáriszentség századának. Azt hiszem és örömmel látom, hogy alig volt még század, amelyben a legméltóságosabb Oltáriszentség tisztelete olyan fokot ért volna el, mint éppen napjainkban. Mintha kezdenék a szívek-lelkek megérteni, hogy az Oltáriszentség imádása képezi tetőpontját, koronáját minden egyházi

⁴⁶ A kutatásomhoz összegyűjtött művekről, illetve azok forrásairól a függelék és lábjegyzetei adnak tájékoztatást.

⁴⁷ A *Vezérkönyv az Oltáriszentség folytonos imáadására* című imakönyv 19. kiadásának elején 109 000 – 119 000 db, a német nyelvű *Ewige Anbetung* című imakönyv 58. kiadásának elején 245 000 db olvasható.

ájtatosságnak. – olvashatjuk Liguori Alfonz Szentséglátogatások című imakönyvének 1902-es magyar nyelvű előszavában.⁴⁸

Az általános könyv-, nyomda- és olvasástörténeti tendenciák mellett a kultusz és a hozzá kapcsolódó kiadványok fellendülését az egyház tudatos törekvései is jelentősen segítették. A 19. század során a klérus tagjai olyan eszközt és forrást láttak az Eucharisztia tiszteletében, amely egybeforraszhatta a hívők közösségét, lelki egységet és ezáltal társadalmi összhangot teremthetett. Úgy vélekedtek, hogy a hívek szentáldozásból származó lelki boldogulása hozzájárul a társas együttlét sikeréhez, segíti az ország jólétét, és újra lendületet ad a vallásukat elhanyagoló híveknek.⁴⁹ Erről olvashatunk az *Örökimádás* imakönyv 12. órára, az ország jólétéért rendelt elmélkedésében:

*A mi édes magyar hazánkban is fölállítottad kegyelemtrónodat és oltáraink szentségházában elrejtve várakozol reánk, hogy minden kérésünket teljesítsd, szenvedéseinkben vigasztalást, minden földi és lelki gondjainkban segítséget nyujts nekünk. Amde az emberek ezen végtelen kegyelmet nem ismerik. Magadra hagynak szent templomodban s a világ mulandó örömei után sietnek. Szereteted csodálatos titkát sokszor tiszteletlenséggel illetik, meggyalázzák és káromolják. Édes Jézusom, legmélyebb töredelemmel s keserű fájdalommal borulok lábaid elé és egész hazánk nevében bocsánatért, kegyelemért és irgalomért esdeklek.*⁵⁰

A 19. század derekán hangsúlyosan is előtérbe kerültek ezek a szempontok, hiszen „a polgárosulás társjelenségeként [...] különösen az 1850 – 1870-es években a tömegek feltűnően távolodtak az egyháztól és a vallástól.”⁵¹ A vallási közömbösség növekedésével különösen is fontossá vált az egyház számára, hogy a polgári liberalizmus elvei szerint alakuló magyar társadalomban elmélyítse, bensőségesebbre formálja hívei életét, és megvédje őket az újonnan terjedő eszmék nyomán felerősödő hitellenes, a vallást, az egyházat támadó áramlatok ártó hatásaival szemben. Új és dinamikus pasztorációs stratégiát kellett kialakítania. Ennek egyik eszközévé a könyv és a sajtó vált, melynek keretében nagyszámú lelkiségi mű, köztük imakönyv került piacra.⁵² Ebbe a folyamatba illeszthetők az Oltáriszentség tiszteletét előmozdító imakönyvek és sajtótermékek (például: *Reménységünk, Jézus Szíve Hírnöke* folyóiratok).

A pasztoráció másik eszköze azoknak a kultuszoknak, áhítatgyakorlatoknak a támogatása volt, amelyekről a hívek egyházhoz és hitükhöz való visszatérését remélték. XIII. Leó a *Rerum Novarum* enciklikában hangsúlyozta ennek fontosságát: „Az áhított megoldást leginkább a szeretet bőséges kiáradásától várhatjuk, annak a keresztény szeretetnek a kiáradásától, amely az evangélium minden

48 *Szentséglátogatások könyve* 1902. 1.

49 Glattfelder 1938. 108–124. különösen: 109. 115. 116.

50 *Örökimádás* 1940. 499.

51 Kósa 2011. 155.

52 Mészáros 1998. 12.

mást magában foglaló fő törvénye, amely mások javáért mindig kész feláldozni magát, mely a világ magabizása és a féktelen önszeretete ellen a legbiztosabb ellenszer.”⁵³ A Mária-tisztelet, a Jézus Szíve, a Szent Család-tisztelet fellendítése mellett az Oltáriszentség tisztelete jelent meg, mint olyan forrás, amelyből ezt a szeretet kiáradást remélte az egyház. Ezt a gondolatot szemléltetik az imaszövegekben megjelenő, sokat ismétlődő toposzok: *kimeríthetetlen táplálék, szeretet tűzhelye, jámbor lelkek menhelye, üdvösségünk menhelye*. Erre a Szentséglátogatások könyve című imakönyv előszava is utal: *Hiszen az Oltáriszentségből fakad minden áldás, kegyelem és jótétemény, az a kútforrás, mely soha ki nem apad, hanem az örök élet vizét árasztja szét ezer meg ezer sugárban szüntelen*.⁵⁴ Itt nem pusztán az Oltáriszentség kultuszának revitalizációjáról volt szó, hanem arról is, hogy a kultusz egy másik perspektívába helyeződött: rámutatott a csendes, Isten felé forduló élet értékeire. Ez különösen az imakönyvek *elmélkedések, engesztelések, rövid beszélgetések, szellemi hódolatok* című áhítatgyakorlatait olvasva nyer igazolást.

A hívők számára a szentostya és a bor szimbolizálja azt a keresztény elképzelést, hogy Krisztus folyamatosan jelen van a földi világban. A katolikus egyház tanítása szerint, aki ezeket magához veszi, az részesül az isteni szeretetben, ezáltal hívőbbé válhat, és így a társadalmat is emberibbé teszi majd. Ennek a gondolatnak a jegyében szorgalmazta X. Pius, 1905-ös dekrétuma a minél gyakoribb áldozást. A dekrétum az első keresztények gyakorlatára hivatkozott, és hangsúlyozta: az ember a szentáldozás által dicsőülhet meg igazán.⁵⁵ Az imakönyvekbe belelapozva ez a gondolat is hangsúlyosan megjelent és a tisztelet egyik alapvető elemévé vált a tárgyalt korszakban.

Az imakönyvek, imafüzetek áttekintése arra is rámutatott, hogy a 19. században új lendületet nyerő kultuszok a közösségi gyakorlatokban is megjelentek. Számos társulat szerkesztett speciálisan ezekhez kapcsolódó kiadványokat. Így az Eucharisztia tiszteletéhez kötődően áhítatot segítő munkákat jelentettek meg oltáregyletek, eucharisztikus szövetségek, Jézus Szent Teste, Jézus Szíve és rózsafűzér társulatok, iskolai kegyességi csoportok, sőt még még egy Földműves Társulat is. A közösségi gyakorlatban a szentségimádások kerültek középpontba. Ezek olyan szentmisén kívüli devóciós alkalmak voltak, ahol az oltárra kitett, Krisztust szimbolizáló Oltáriszentség adorációja zajlott imákkal, énekekkel, elmélkedésekkel. Az ilyen alkalmakra összeállított kiadványokban többször egyéb kultuszformák gyakorlását is összekapcsolták az Oltáriszentség tiszteletével. Leggyakrabban a Jézus Szíve és Jézus szenvedéstörténete körüli tanítással és gyakorlatokkal. A két tisztelet együttes ápolását olykor maguk a társulati vezérkönyvek javasolták: *Különös áhítattal viseltesenek a tagok Jézus legszentebb szíve iránt is, mely oly csodálatos módon lakik közöttünk az oltári Titokban, ugyyszintén Urunk kinszenvedése iránt, melynek ezen imádandó Szentség folytonos emléke*.⁵⁶ Az útmutatás arra a vizuális ábrázolásokon is gyakran megjelenő

⁵³ Az enciklika magyar szövegét lásd: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

⁵⁴ *Szentséglátogatások könyve* 1902. 1.

⁵⁵ Jungmann 1960. 185.

⁵⁶ *A legfőbb és legfőbb Oltáriszentség imádása* ... é.n. 28–29.

szimbólumra utal, mely szerint az Eucharisziát rejtő tabernákulumban Jézus Szíve dobog.⁵⁷ Az ilyen jellegű képeken gyakran láthatjuk a keresztre feszített Krisztust is, emléktetve a keresztáldozat tanára.

Tabernákulum közepén a keresztre feszített Krisztussal. Kísszentkép (20. sz.), SZTE BTK Néprajzi Tanszék tulajdona.

Tabernákulum közepén Jézus Szíve ábrázolással. Ponyva címlap (1949), SZTE BTK Néprajzi Tanszék

Hangsúlyos időszakok

Az imakönyvek listája egyértelműen jelzi, hogy az Eucharisztia tisztelete – az 1800-as években meginduló fellendülés után – az 1900 és 1948 közötti időszakban volt a legintenzívebb. A 2000-es évektől újra megszorodtak az ilyen jellegű kiadványok, utalva talán a kultusz megélénkülésére.

A 20. század említett hangsúlyos időszakán belül két nagy eseményt kell kiemelnünk. Az egyik ilyen az első, illetve második világháború, amelyhez nyolc imakönyv és hat kisnyomtatvány kapcsolódik. Ez azt jelzi, hogy a Jézus Szíve kultuszához hasonlóan, az Oltáriszentség is nagyon fontos vigasz forrást jelentett sokak számára a világháborúk nehézségei között. Nem véletlen, hogy az első világháború korszaka az Oltáregyletek működésének a csúcsa. Ismert, hogy a katonák és az otthon maradt hívők körében a vallásos buzgóság, és a gyakorlati

⁵⁷ Glattfelder 1938. 115–116.

keresztény élet is fokozottabbá vált a háború alatt. A század eleji adatokhoz képest, az első világháborúban főleg az első péntek megtartása emelkedett (sokfelé tíz-húszszorosára) és egyre többen naponta járultak szentáldozáshoz.⁵⁸ A katolikus egyház iránymutatása szerint mind a hónapok első péntekje, mind pedig a szentáldozás arra a tanításra emlékeztette a híveket, hogy Krisztus kereszthalálával megváltotta a bűnös embert és ezzel új életet adott. Az ő szenvedése, áldozata, és halála alkalmas szimbólum volt ahhoz, hogy általa megvalósítható legyen egyfajta *imitatio Christi*. Erre különösen is szükség volt, hiszen az egyházi vélekedésben: a háború Isten büntetése, amiért vezekelni kellett. Ehhez nyújtott lelki erőforrást az Eucharisztia tisztelete és gyakori vétele.

A két világháború mellett a budapesti Eucharisztikus Világkongresszus éve, 1938 (és az előkészületi év, 1937) ugrik ki a kiadványok nagyobb számával. Összesen hat ekkor megjelent imakönyvet és imalapot sikerült felkutatni. A több mint fél millió hazai és külföldi zarándokot megmozgató rendezvény hatalmas elismerés volt Magyarországnak és a magyar egyháznak. A szervezők még tovább fokozták ezt a jelentőséget azzal, hogy a kongresszust összekapcsolták a Szent István Jubileumi Évvél, annak legkiemelkedőbb eseményévé tették. Az impozáns ünnepekkel és látványosságokkal színesített program mellett az Eucharisztia kultuszának spirituális tartalmai is jóval nagyobb hangsúlyt és nyilvánosságot kaptak. Ennek eszközeként szolgáltak a legkülönbözőbb lelkiségi olvasmányok, köztük az imakönyvek, imafüzetek és imalapok.

Kiemelkedő személyiségek a kultusz mögött

Liguori Szent Alfonz

Elsőként az Oltáriszentség kultuszának egyik legnagyobb elkötelezettjét, *Liguori Szent Alfonz* (1696–1786) dél-itáliai püspököt, egyháztanítót kell említenünk. Dogmatikai, morálteológiai művei mellett kiemelkedőek voltak az egyszerű hívők számára írott lelkiségi írásai, amelyben a barokk túldíszített nyelvével szemben, egyszerű fogalmazásban próbálta az embereket az Isteni szeretetre vezérelni. Szemlélete és írásai által az Eucharisztia tiszteletének egy újfajta lelkiségét honosította meg.⁵⁹ A barokk távolságtartó és dicsőítésen alapuló imádata (tabernáku-

⁵⁸ Salacz 1974. 207.

⁵⁹ Az előkelő családból származó Liguori Alfonz ügyvédként kezdte pályáját, majd egy sikertelen per után a papi hivatás mellett döntött. Teológiai tanulmányai után felszentelték, és Nápolyban kezdett lelkipásztorkodni. Belépett egy világi papokból álló missziós társulatba és a hagyományos kereteken kívül is hitoktatásokat tartott a tudatlan népnek. Megszervezte a szegények és betegek gondozását. Prédikációiban nagyon világosan, tárgyilagosan és egyszerűen beszélt, annyira, hogy a kor barokk cirádáihoz szokott fűleknek elviselhetetlennek tűnt a stílusa. Ám épp komoly, egyszerű és tárgyilagos tanításával vonzotta maga köré a férfiakat, akikből 1732-ben megalapította a Redemptorista rend férfi, majd női közösségét. A rend feladatául a vidék elhagyatott népének lelki gondozását tette. 30 évig végzett népmissziós tevékenységet Dél-Itáliában. Emellett híres morálteológus, dogmatikus, énekszövegeivel, imakönyveivel nagy hatást gyakorolt kora olasz népi jámborságára. Diós, 2009. Online elérés: <https://archiv.katolikus.hu/szentek/0801.html>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

lum, oltár építmény, úrnapi körmenet) helyett az Oltáriszentséghez való közelséget és a hozzá kapcsolódó tanítás belsővé tételét állította a középpontba. Ennek megvalósításához dolgozta ki a szentséglátogatások módszerét, melyet egyfajta meditációs gyakorlatként is értelmezhetünk.⁶⁰ Az elmélkedések – ahogy ő hívta látogatásokat – középpontjában mindig az Oltáriszentség állt. Egy-egy látogatás alkalmával a hívó embert Krisztus előtti elmélkedésre, magába nézésre hívta Liguori Alfonz. Ennek lépései a következők voltak: Isten jelenlétébe helyezkedni, lelkiismeret vizsgálatot tartani, lelki olvasmányt olvasni és azon elmélkedni, jó elhatározást tenni.

Híres műve (*Le visite al Santissimo Sacramento e a Maria SS.ma*), melyben ezekhez a látogatásokhoz nyújt segítséget, a szentségimádások egyik legfőbb segédkönyve lett szerte a világban.⁶¹ A könyv egy német nyelvű fordítását (*Besuchungen des allerheiligsten Sakraments und der Jungfrau Maria auf jeden Tag des Monats*) már 1803-ban kiadták Budán a Landerer nyomdában. A magyar változat először 1858-ben, Heimlich Ferdinánd római katolikus pap fordításának köszönhetően került piacra.⁶² Ehhez a plébános P. Markus Andreas Hugues: *Die Besuchungen des allerheiligsten Altarsakramentes und der Gottesmutter* című német fordítását vette alapul a címleírás alapján. A magyar fordítás népszerűségét jelzi négy egymást követő (1861, 1866, 1903, 1922) kiadása. Összehasonlító vizsgálatok hiányában, egyelőre csak feltételezni tudjuk, hogy Nogall János ugyancsak ebből a német, esetleg az eredeti olasz műből dolgozott a *Vezérkönyv az Oltáriszentség folytonos imáadására Liguori Szt Alfonz után* (1867) című imakönyv összeállításakor, melyből a címlapok alapján tizenkilenc kiadás jelent meg. Ugyancsak említést érdemel a magyar Eucharisztia-kultusz nagy apostolának, Varga Mihálynak az *Üdvösség útja* (1896) című imakönyve, mely szintén Liguori Szent Alfonz egy művének a fordítása. Ha az egyéb címeken megjelent Liguori fordításokat is figyelembe vesszük, azt mondhatjuk, szentséglátogatásai Magyarországon is „sikersztorivá” váltak. Ez bizonyára nem független a szent egyháztanító harminc éves népmissziós tevékenységétől, melyben különös figyelemmel fordult az egyszerű emberek felé. Tudta jól, hogy mire van igénye és fogadókészsége a híveknek, valamint saját mély eucharisztikus és máriás lelkisége is sokaknál visszhangra talált.

Iso Walser

A redemptorista Liguori Alfonz mellett a svájci bencés szerzetes, *Iso Walser* (1722-1800) írása volt még nagy hatással a magyarországi Oltáriszentség tisztelet-lelkiségi irodalmára. Ő volt az összeállítója a *Die ewige Anbetung des allerheiligsten*

⁶⁰ Jungmann 1960. 185.

⁶¹ Lelkiségi munkáit (prédikációk, egyházi énekszövegek, lelkiségi művek) hetven nyelvre fordították le és közel 20.000 kiadást értek meg. LThK I. 1957. 330–332.

⁶² A magyar mű adatai: Liguori Szent Alfonz: *Mária látogatásai a legméltóságosabb Oltáriszentség és a Boldogságos Szűznel a hónap minden napjára*. Hungues után németből ford. Heimlich Ferdinánd. Pest, Szt. István Társulat, 1857, További kiadásai: 1861 (Eger, Érseki líceum), 1866 (Pest, Emich), 1903 (Budapest, Szt. István Társulat), 1922 (Budapest, Szt. István Társulat).

Altars-sacraments (1786) vagy német nyelvterületen közkeletű nevén, a *Der Grosse Walser* című imakönyvnek, melynek magyar fordítása, az *Örökimádás* még napjainkban is az egyik leginkább használt és ismert imakönyv.

A vaskos könyv eredete a 18. századba nyúlik vissza, a St. Gallen közelében fekvő Neu St. Gallen in Liebingen plébániára. A plébániát 1751-ben alapították, hogy a hegyek rejtett völgyeiben és zugaiban élők lelki gondozása is biztosított legyen. Egy fiatal lelkes papot, Joseph Helget rendelték ide szolgálatra. A plébánia mellett hamarosan egy női kolostor alakult, melynek lelki gondozását szintén a plébános látta el. A női közösség tagjai a tanítás, a kézimunka és imádság mellett elhatározást tettek, hogy kis kápolnájukban folyamatosan imádni fogják az Oltáriszentségben jelen lévő Istent. Így az 1755 nagyböjtjétől folyamatos volt a templomban az örök imádás ájtatossága, sőt hamarosan valamennyi St. Gallenhez tartozó női bencés kolostorban is bevezették. Joseph Helg e női kolostorok ájtatosságaihoz állított össze egy 12 órára bontott ima- és elmélkedés gyűjteményt. Iso Walser, aki később a st. galleni apátság dékánja lett, ezt dolgozta át és egészítette ki további 12 imaórával, valamint ünnepi alkalmakhoz tartozó imaórákkal (szintén 24 darab).⁶³ Az 1786-ban megjelent könyv tehát elsődlegesen a bencés női közösségeket segítette a napi 24 órás szentségimádásban.⁶⁴ (A 740 oldalas könyv már csak 1 kg-os súlya miatt sem volt igazán „olvasóbarát”.) Az imakönyv a nagyközönség elé, többszöri átdolgozás után csak 1887-ben került, 30 imaórával és immár egy jól kézbe vehető formában. Átdolgozóiról nem sikerült adatokat találnom. Ezt a kiadást még számos további átdolgozás követte, változó számú (12, 30), az év ünnepeivel igazodó imaórával.

Varga Mihály

Walser *Ewige Anbetung* imakönyvén keresztül jutunk el Varga Mihály (1861–1935) plébános személyéhez. Ő volt a hazai Oltáriszentség kultuszának legnagyobb elkötelezettje és terjesztője. Neki köszönhetjük Iso Walser népszerű *Örökimádás* (1898), valamint Liguori Alfonz *Üdvösség útja* (1896) című imakönyvének fordítását. Plébánosi pályáját Csongrádon kezdte káplánként, majd Csanyteleken, végül Kiskunmajsán végzett szolgálatot, immár esperes kananokként. Fordításai mellett ő volt az Oltáriszentség kultuszát terjesztő és felkaroló *Reménységünk* folyóirat alapítója is.⁶⁵ „Egész életében lankadatlan lelkesedéssel dolgozott az Oltáriszentség ügyének előmozdításán, és minden alkalmat megragadott, hogy eszméit a

63 A mű keletkezéséről maga Walser Iso írt könyve 1786-os előszavában. A könyv digitális változata elérhető: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11292235_00735.html, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

64 Nem a svájci bencés szerzetesnők voltak az elsők, akik az örökimádás gyakorlatát meghonosították kolostorukban. Már a 16. századtól alakultak hasonló céllal közösségek. Így például: Benediktinerinnen von der Ewigen Anbetung (1526), Caracioliner (Nápoly, 1583), Örökimádó Kapucinusok (Svájc, 1591), Compagnie du St. Sacrement (Párizs, 1630) és további közel 40 francia szerzetes közösség, melyek a francia forradalom tiltó rendelkezéséig működtek. Közülük a 19. század közepén több újjáéledt. MKL X. 2005. 361., LthK III. 1959. 1263–1266.

65 Gyöngyössy 2017. 242–247.

nyaközönséggel is megismertesse.”⁶⁶ A Walser-féle *Örökimádás* imakönyv kiadásának pillanatától kezdve rendkívül népszerű volt. *Családfők rendelik meg anynyi példányban, ahány tagja van a családnak. Elsőáldozási, bérmlási, nászajándék az Örökimádás nemcsak Magyarországon, hanem messze a tengeren túl is, Amerikában is.* – írták 1935-ben a Kunsági Hírlapban.⁶⁷ A könyv sikere napjainkig töretlen az idősebb korosztály körében.⁶⁸ Varga Mihálynak éppen ez volt a könyvvvel a célja: *A könyvben foglalt imák, a közös reggeli és esti imák kivételével, magán ájtatosságra vannak szánva, az egész órák pedig vagy karban közösen, vagy magányosan végezhetők.*⁶⁹ Az 1038 oldalas gyűjteményben az általános imák mellett mise, szentgyónási és szentáldozási imákat, litániákat, énekeket találunk. A könyv fő gerincét a *Látogatások*, azaz a negyed (2 db), fél (2db) és egész órás (33 db) egyéni lelki elmélyüléshez, illetve adott esetben a közösségi szentségimádásokhoz felkínált segédletek adják. Ezekben imák, elmélkedések, zsoltárok és könyörgések vannak fűzérbe szedve, hogy vezessék az olvasót az Isten előtti meditáció gyakorlásában. Itt tehát újra visszaköszön a Liguori Szent Alfonznál megismert szentséglátogatások módszere, középpontban a Krisztussal való személyes, szimbolikus találkozás ígéretével.

Halász Pál

A meghatározó személyek sorában a pesti, majd szegedi plébánost, Halász Pált kell még kiemelni.⁷⁰ A számos lelkiségi művet jegyző szerző öt munkáját is az Oltáriszentség tiszteletnek szentelte.⁷¹ Nem tudjuk, ezek a munkák elérték-e akkora népszerűséget mint Varga Mihály munkái, de helyi szinten minden bizonynyal kifejtették hatásukat. Ismerve Halász Pál templom és közösségépítő, írói tevékenységét, a plébános feltehetően hívei lelki életére is különös gondot fordított. Munkássága egyelőre feldolgozatlan, de talán ez az apró képkocka is rámutat az egyházi közösségekben tevékenykedő pap kultuszalakító szerepére.

⁶⁶ Gyöngyössy 2017. 247.

⁶⁷ A Kunsági Hírlap 1935. szeptember 29-én megjelent írását Gyöngyössy Orsolya cikkéből idézem. Gyöngyössy 2017. 243.

⁶⁸ Egy 2018-as nyári, csíkszentdomokosi terepkutatáson figyeltem meg, hogy szinte sehol nem hiányzott a lelki olvasmányok közül. Sokan és gyakran használják, elsősorban az otthoni egyéni imaalkalmakkor.

⁶⁹ *Örökimádás*, 1946. Előszó

⁷⁰ Halász Pál a pályája elején a Regnum Marianum káplánja, hittanár. 1931-ben átlépett a csanádi egyházmegyébe, ahol Szeged-Móraváros plébánosa lett. Itt 1933-ban templomot építtetett, majd 1935-ben egy népházat katolikus kultúrotthon néven. Ezután a város belvárosi plébániájára került, kanonok, majd apát kinevezést kapott. MKL IV. 1998. 524–525.

⁷¹ A Katolikus Lexikon szócikke 33 önálló munkát, 2 folyóirat munkájában való részvételt említ. Lásd Takács MKL IV. 1998. 525.

Összegzésül

A 19–20. század Oltáriszentség tiszteletére kiadott imakönyveit és kisnyomtatványait tekintetem át könyvem e fejezetében. Szerzőik, kiadási adataik alapján próbáltam a korszak katolikus Eucharisztia kultuszáról néhány megállapítást tenni. Így láthatóvá vált a 20. század első évtizedeinek, különösen pedig a világháborúk, és az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszus évének hangsúlyos szerepe. Kirajzolódott, hogy a hazai tisztelet sokat merített az olasz (Liguori Szent Alfonz), a svájci (Walser Iso), valamint a spanyol és a francia spirituális irodalomból, melyek sokszor német közvetítéssel jutottak el a hazai piacra.⁷² A hazai devóciós gyakorlatok tehát jól illeszkedtek az európaiakhoz, még ha némi időbeli késéssel is, de átvették és követték annak irányait. A könyvek és kiadványok azt is jól visszatükrözték, hogy az Oltáriszentség kultuszának mind a közösségi, mind pedig az egyéni vallásos áhítatban fontos szerepet szántak a szerzők. Közösségi gyakorlatként a szentségimádásokhoz, magánájtatossági formaként pedig a szentséglátogatásokhoz nyújtottak az olvasóknak segítséget. A második Magyarországon szervezett Eucharisztikus Kongresszus időpontjához közeledve, talán érdemes ezen tanulságoknak az átgondolása és kamatoztatása napjaink viszonyai között.

Függelék

Magyar nyelvű imakönyvek az Oltáriszentség tiszteletére

1570 – 1800-ig:⁷³

1. *A Szent Lélek Istenhez való nyolctzad napi ájtatosság.* N.N., Az Oltári szentséget szüntelen Imádó Ájtatos társaság Székes fehérvári püspökségben. Pest, Royer Nyomda, 1780.
2. *Az teste lett szent Ige,* avagy Krisztus Urunk leg-szentségesbb Teste Congregáziójának regulái, bucsui és ájtatossági, melyly Bé-hozatott, s föl-állítatott... egy méltatlan egyházi renden lévő paptul, N.N., Kassa, Akadémiai Nyomda, 18. sz.
3. *Úrnapi ajándék,* azaz az Emmánuel Isai. 7. 14. velünk lakozó, de elrejtett Isai 45. 15. Istennek innepló köszöntése, imádása. N.N., Pécs, Engel, 18. sz. (3 kiadása ismert)
4. *A föld indulás ellen az Oltári Szentségben lévő Isten fiához áhítatos ének és könyörgés.* N.N., Győr, Streibig Nyomda, 18. sz.
5. *Dicsértessék az Oltári Szentség. Imádság.* N.N., Nagyszombat, 18. sz. (16 oldal – kisnyomtatvány)

⁷² Lásd a függelék Imakönyvek/1 – 13, 18, 24, 25, 26, Kisnyomtatványok/4 –7 tételét.

⁷³ Az adatok forrása Bajáki Rita: *Az 1800-ig magyar nyelven megjelent imakönyvek bibliográfiája.* Kézirat, 2016.

1640 – 1800-ig:⁷⁴

1. *Az Oltáriszentség előtt Krisztus urunk, és az ő szent anyjának tisztelőtére rendeltetett ájtatosság.* N.N., Eger, 1773. (elveszett)

1800 után kiadott imakönyvek és ponyvák:⁷⁵

1. *Vezérkönyv az Oltáriszentség folytonos imáadására* Liguori Szt Alfonz után. Fordítja: NOGALL János, Pest, Eggenberg, 1867. További kiadásai: 1938 (Budapest, Oltáregylet, 19. kiadás).
2. *Liguori Szent Alfonz vezérkönyve az Oltári-Szentség látogatásáról.* Kiadja: NOGALL János. 4. kiadás, Eger, Érseki Nyomda, 1881. További kiadásai: 1895 (5. kiadás, Bécs, Holzhausen), 1900, 1902 (6-7 kiad. Nagyvárad, Szentlászló Nyomda).
3. *Vezérkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség folytonos imáadására és a szegény templomok fölszerelésére Budapesten alakult Oltár-Egyesület tagjai számára* Liguori Szent Alphons után. N.N., Esztergom, Budapesti Központi Oltár-Egyesület, 1895. További kiadásai: 1910, 1935 (Budapest, Stephaneum Nyomda).
4. *Vezérkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség folytonos imáadására alakult oltár-egyesület tagjai számára* Liguori Szent Alphons után. N.N., Youngstown, O., Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1947.
5. *Liguori Szent Alfonz Mária látogatásai a legméltóságosabb Oltáriszentség- és a Boldogságos Szűznél a hónap minden napjára.* Hungues után németből fordította HEIMLICH Ferdinánd, Pest, Szent István Társulat, 1857. További kiadásai: 1861 (Eger, Érseki líceum), 1866 (Pest, Emich), 1903 (Budapest, Szt. István Társulat), 1922 (Budapest, Szt. István Társulat).
6. *Besuchungen des allerheiligsten Sakraments und der Junfrau Maria auf jeden Tag des Monats.* Alphons Maria von LIGUORI, Ofen, Landerer, 1803.
7. *Liguori Szent Alfonz Szentség-látogatásai.* Fordította és kiadta: NOGALL János. 3. kiadás Pest, Eggenberger, 1867.
8. *Szentséglátogatások könyve* Liguori Szent Alfonz után. N.N., Budapest, Kármelita Rendház, 1902. További kiadások 1917 (4. kiadás, Uo.)
9. *Liguori Szent Alfonz: Szentséglátogatások és Mária-köszöntők a hónap minden napján.* Fordította: DIÓS István, Budapest, Szent István Társulat, 2004.
10. *Az üdvösség útja.* LIGUORI Szent Alfonz, fordította: VARGA Mihály, Czegléd, Sebők Béla Nyomdája, 1896. További kiadásai: 2018 (Budapest, Kapisztrán Szent János Kiadó).
11. *Örökimádás: a legméltóságosabb Oltáriszentség imakönyve.* WALSER Izsó, fordította: VARGA Mihály, Vác, Franklin Társulat, 1898. További kiadás: 1899 (Csongrád, Csany, magánkiadás), 1900 (?),

74 Az adat forrása Holl Béla: A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája. (Kézirat) Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Saját Írások sorozat 121. tétel, Budapest, 1958.

75 Az adatok forrásai: a Katolikus Lexikon vonatkozó szócikkei, a Móra Ferenc Múzeum Bálint Sándor Hagyaték ima- és ponyvagűjteménye, az OSZK Katalógusa, az 1800 utáni magyar nyelvű imakönyvek adatbázisa, a MOKKA, a MATARKA és könyvtantikváriumok oldalai, valamint Tengely Adrienn adatközlései, amelyekért ezúton is köszöntet mondok.

- 1903 (?), 1910, 1913, 1916, 1917, 1923 (Kiskunmajsa, magánkiadás), 1936, 1937, 1940, 1946 (Budapest, Szent István Társulat), 1990 (Budapest, Macondo).
12. *Kis örökimádás : a legméltóságosabb oltáriszentség imakönyve.* WALSER Izsó, fordította: VARGA Mihály, Kiskunmajsa, Stephaneum Nyomda, 1922, További kiadások: 1923 (Uo.).
13. *Egy óra az Oltáriszentség előtt: a Walser, Varga „Örökimádás” imakönyvből.* N.N., Kiskunmajsa, Missió Nyomda, 1923. További kiadásai: 1932, 1936, 1946 (Budapest, Szent István Társulat).
14. *Rukovät večnej poklony prevelebnej sviatosti oltárnej.* WALSER ISO, Prelož. Ján Krššák. Budapest, Stephaneum Tlač, 1926.
15. *Szentségimádás: imádságos- és énekeskönyv a legméltóságosabb Oltáriszentség tiszteletére.* HALÁSZ Pál (szerk.), Budapest, Atheneum, 1924.
16. *Imádjuk az Urat! Szövegkönyv a szentségimádási kilencedhez.* HALÁSZ Pál, Budapest, Atheneum, 1937. További kiadások: 1943 (?), 1944 (Kaposvár), 1946 (?), 1948 (?).
17. *Egy órás ájtatosság a 34. eucharisztikus világkongresszus 3. évfordulója megünneplésére.* (Németül és tólul is.) HALÁSZ Pál, Budapest, 1941.
18. *Napkelet és napnyugat. Élő szellemek hódolata az Oltáriszentség előtt.* BANGHA Béla, Budapest, Pázmány-Sajtó, 1938.
19. *Jertek, imádjuk! Novéna az Oltáriszentség tiszteletére.* MÜLLER Lajos, Budapest, Korda Kiadó, é.n.
20. *Az oltár előtt. Rövid beszélgetések a szentségi Jézussal.* Spanyolból ford. REINER Irma, Budapest, Szent István Társaság, 1938.
21. *Szentségimádási szentóra.* N.N., Használatos a Szt-ferencrendiek templomában a hó első vasárnapján. Jászberény, 1941.
22. *Éjjeli szentségimádás elégtételül az éjjeli bűnökért.* ZIEGLER András, Kalocsa, Rózsafüzérgyár, 4. kiadás, 1941.
23. *Az oltári szentség látogatásai: egy hétben minden napra, kivált úrnapra időre alkalmazott elmélkedések és imádságok.* Németből magyarázta és bővítette: Kis Pál. Buda, Egyetemi Nyomda, é.n.
24. *Nyolc nap a szentségi Krisztussal. Eucharisztikus lelkigyakorlat.* N.N., Szatmárnémeti, 1944.
25. *A legméltóságosabb Oltáriszentség előtt egy imádságban eltöltött óra öt perczekre beosztva.* Franciából fordította: KISFALUDY Zoltán Lajos, Budapest, Szent István Társulat, 1899. További kiadásai: 1900 (?), 1922 (?), 1925 (Cluj-Kolozsvár, Bonaventúra), 1931 (?).
26. *Kis örökimádás imakönyv: a legméltóságosabb Oltáriszentség 15 látogatása, főképen az eucharisztikus szövetségek (gyermekek, ifjak, és leányok) használatára: egy szentmise-ájtatossággal.* FECHT XAVER Ferenc, fordította: TIEFENTHALER József, Budapest, Élet Nyomda, 1915.
27. *Oltártüzek. Jámor gondolatok és beszélgetések Jézussal az Oltáriszentségben.* 1-5. köt. Fordította: MARTON Bernát, h.n., 1926–33.
28. *Hódolat az Oltáriszentség előtt: szavalókórus.* SZÉKELY László, Budapest, Korda, 1937.

29. *Imádságoskönyv Oltáregyleti tagok számára, egy órának üdvösséges felhasználásával a legméltóságosabb Oltáriszentség előtt.* Több jeles szerző utána a pécsi egyházmegyei hatóság jóváhagyásával. Pécs, Pécsi Oltáregylet, 1912.
30. *A szenvedés éjele. A nagycsütörtöki éjjeli szentségimádás rövid ismertetése és vezérfonala.* N.N., Budapest, Korda, 1939.
31. *Az Oltáriszentség előtt: szentóra.* N.N., Klagenfurt, Carinthia, 1967.
32. *Jézussal ébren: imaóra az Oltáriszentség előtt.* Kovács András, Kecskemét, Korda, 2000.
33. *Keresztút az Oltáriszentség előtt.* WERNER Alajos, Budapest, 1951. További kiadásai: 2009 (Budapest, Szent István Társulat), 2017 (Budapest, Szent István Társulat).
34. *Imádkozzunk az Oltáriszentség előtt.* BARBARIC Slavko, Novi Sad, Agape, 2005.
35. *Az Oltáriszentség előtt: Jézus valós jelenlétéről.* N.N., Budapest, Stella Maris Alapítvány, 2006.

Kisnyomtatványok

1. *Kiengesztelő Ima a legméltóságosabb oltáriszentség előtt! Rózsafűzér-készítő házi ipar.* Kalocsa, Werner Károly Könyvnyomdája, 1911.
2. *Egy negyedóra a legméltóságosabb Oltáriszentség előtt.* Kalocsa, Jurcsó Kálmán Könyvnyomdája, 1903.
3. *Ájtatosság a legszentebb Oltáriszentség imáadására.* Nyíregyháza, 1938. További kiadások: Budapest, Gör. Kat. Papnövendékek, 1940.
4. *A legméltóságosabb Oltáriszentség látogatása: párbeszéd alakban iskolák és egyesületek számára.* Franciából fordítva, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1909. További kiadásai: 1921, 1926, 1930, 1942 (Budapest, Stephaneum Nyomda).
5. *A legméltóságosabb Oltáriszentség egy órai imádása hazánk jólétéért: az Örökimádás imakönyvből.* Kiskunmajs, Missió, 1923. További kiadások: 1924 (Uo.).
6. *A legméltóságosabb oltáriszentség előtt Magyarországért karban végzendő imák.* Walser Örökimádás imakönyv nyomán, VARGA Mihály, Budapest, Kath. Sajtóegyesület Föv. Hölgybizottsága, 1914. Kapható minden magyar templom főbejárata előtt és a kiadó székházában. További kiadások: 1926 (Eger, Érseki Líceum Nyomda).
7. *Walser-Varga örökimádás imakönyv nyomán ... imák.* Eger, Egri Minorita Rendház, 1934.
8. *A Székesfehérvári Földműves Társulat ájtataskodása a legméltóságosabb Oltáriszentség imáadásakor újévkor és farsang utolsó napjaiban.* Székesfehérvár, Felsővárosi Egyházközség, Debreczeni István Nyomdája, 1926.
9. *A legméltóságosabb Oltáriszentség látogatása egyedül vagy közösen és szentóra idején.* Szatmár, 1941.
10. *Keresztúti ájtatosság háború idején: a legméltóságosabb Oltáriszentség tiszteletére.* Győr, Győr Egyházmegyei Alap, 1943.

11. *Végtelen felségű Szív! : Jézus Szíve-ájtatosság a Legméltóságosabb Oltáriszentség előtt.* HALÁSZ Pál, Budapest, Korda, 1947.
12. *Boldogasszony Anyánk! Máriás ájtatosság a legméltóságosabb Oltáriszentség előtt.* HALÁSZ Pál, Budapest, Korda Társulat, é.n.
13. *Imádjuk az Urat! Szövegkönyv a szentségimádási kilencedhez.* HALÁSZ Pál Szeged-móravárosi plébános, Actio Catholica, 1937.
14. *Esti ájtatosság háború idején a legméltóságosabb Oltáriszentség előtt.* Kassa 1914.
15. *A legfölségesebb Oltáriszentség imádása és az Oltáregyletnek ismertetése.* MÉSZÁROS Kálmán (szerk.), Szent Család Kis Követének könyvtára. 4. kiadás, Budapest, Nagy Sándor Könyvnyomdája, é.n.
16. *Szép ének az Oltáriszentségről.* Buda, Landerer, 1828.

Utószó

Összegyűjtött írásaimmal egy eddig alig kutatott kegyességi műfajnak, az imakönyveknek a társadalom-, mentalitás- és lelkiélettörténeti forrásértékére kívántam rámutatni. Vizsgálódásaim elsődlegesen a 19–20. századi katolikus imanyagot érintették, két tanulmányban azonban a zsidó, illetve kisebb részben a protestáns imakönyvek is fókuszba kerültek. A forráskorpusz nagysága és szétszórtsága miatt, kutatásom jelen fázisában komoly összehasonlító elemzésre nem volt módom. Elsősorban arra törekedtem, hogy megmutassam milyen elképzelésekkel, útmutatásokkal találkozhatott az imakönyvet olvasó hétköznapi ember a vizsgált korszakban. A szövegeket olvasva arra kerestem a választ, hogy miként vélekedtek a korszak papjai az egyén életútjának mindennapi kérdéseiről: olvasásról, nevelésről, házasságról, családról, anyaságról, szexualitásról, erkölcsökről, háborúról, babonáról, kultuszokról. Nem a dogmatikai magyarázatok és a teológiai elméletek érdekelték, sokkal inkább a hétköznapi élethelyzetekhez felkínált cselekvési és gondolkodási modellek. Tisztában vagyok azzal, hogy pusztán ezek feltárásával nem vázolható fel a hívő közösség mentalitása és a valláshoz, annak mindennapi életben való megjelenéséhez való viszonya. Hiszen a klérus álláspontja nem azonos a katolicizmussal, a hívek megélt hitével és vallási viselkedésformáival.⁷⁶ Az általuk vázolt elképzelések normatív, preskriptív jelleggel bírnak. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy a hétköznapi katolicizmusnak⁷⁷ egy sajátos perspektívája jelenik meg az imakönyvek szövegeiben. Egy feltételezhetően gyakran (vagy legalábbis egyfajta rendszerességgel) végzett vallási gyakorlat szövegein keresztül láttatják velünk a vallásos gondolkodás és magatartás alakításának mechanizmusait. Tájékoztatnak a klérus társadalmat és mindennapokat formálni kívánó elképzeléseiről. Az egyén ezekből meríthetett mintát és iránymutatást. Ennek a megvalósulását láthattuk például a Jézus Szíve, az Eucharisztia, vagy Mária és a szentek kultusza és lelkiélettörténeti mozgalmak (Szívgyárda, Mária kongregációk, Mária lányok intézménye, Oltáregyletek és szentségimádások népszerűsége) kapcsán. Olykor azonban az is kirajzolódott, hogy a hivatalos elképzeléseket figyelmen kívül hagyták a hívek, mint azt a babonás, hathatós imaszövegek és csodatörténetek esetében láthattuk. Számos olyan témát is említhetünk, ahol nem sikerült feltérképezni a kegyességi szövegek befogadásának hatását (például a szexualitás, a női identifikációs modellek esetében). Talán azért sem, mert a mindennapi élet olyan területeit érintették, ahol egyéni megoldások sokaságával számolhatunk.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szövegeket alkotó klérus elképzelései, és azok írásbeli megformálása sem volt minden esetben egységes, koherens. Különösen a betegség kérdéskörénél mutatkozott ez meg, ahol a felvilágosult, tudományos szemlélettől, egészen az orvoslás tudománya iránti erős szkepticizmusig, az elképzelések széles spektruma megjelent. Nyilvánvalóan az álláspontok

⁷⁶ Altermatt 1993, 17.

⁷⁷ A fogalomról és a kérdéskörrel lásd: Altermatt 1993, 9–33.

megfogalmazásának stiláris jegyeiben, nyelvi igényességében is eltérések mutatkoztak, ezek pedig vélhetően hatottak a hívekre is. A kevésbé iskolázott, falusi környezetben élők körében az érzelmekkel gazdagon áthatott, köznapi nyelvezettű könyvek voltak népszerűek; míg a városi iskolák számára írott könyveknél a pedagógizáló jelleg volt a meghatározóbb.

Mindezek a sajátosságok jelölik ki a könyvemben vázolt imakönyv kutatás egy lehetséges jövőbeni irányát, azaz a használat és a befogadás kérdését. Így választ kaphatnánk az imádkozás 19–20. századi gyakorlatának, helyének, és idejének kérdésére. Arra, hogy hogyan kapcsolódtak és kapcsolódnak az egyes művek, az egyéni áhítatgyakorlatokba és miként formálták és formálják az egyén vallásos világképét és viselkedését. Milyen szerepet kaptak a liturgikus, paraliturgikus alkalmakon, illetve az egyéni és közösségi imahelyzetekben. Hadba menve, iskolában, baj esetén, betegség esetén, falusi, városi közegben, olvasni tudó, vagy analfabéta esetében, a búcsún, a zarándoklaton, körmeneteken stb.⁷⁸ Naplók, életrajzok vizsgálatával, az egyes művek recepciótörténetének feltárásával és sok-sok egyéni interjúval lehetne e kérdésekre választ kapni.

Számos egyéb kérdés is tisztázásra vár még az imakönyv és általában a vallásos könyvek társadalom- és mentalitástörténeti hatásával kapcsolatban. Így például a felekezeti eltérések és hasonlóságok vizsgálata; az anyanyelvi imádkozás gyakorlatának és olvasmányanyagainak szerepe nemzetiségeinknél; a kéziratos füzetekben, ponyvákon tovább öröktett imakincs.

Azt remélem, hogy írásaimmal többeket inspiráltam és inspirálok, hogy elinduljanak ezeken a jövőbeni utakon és aknázzák ki ennek a hallatlanul gazdag szövegkorpusznak a forrásértékét. Ebben bízva bocsájtom útjára tanulmánykötetemet.

Szeged, 2019. május 10.

⁷⁸ Fazakas 2015. 284.

A könyvben olvasható írások eredeti megjelenési helyei

Tanulmányok

A katona imája. In: Glässer, Norbert; Mód, László (szerk.) A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2018, 310-329.

A Szívőárda kiadványai a gyermeknevelés szolgálatában. In: Barna, Gábor; Povedák, Kinga (szerk.) Lelkiségek, lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában : Spirituality and spiritual movements in Hungary and Eastern Central Europe. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 137-146.

A test a Szentlélek temploma: Normaszegő szexualitás? In: Kovács, Janka; Kökényessy, Zsófia; Lászlófi, Viola (szerk.) A normán innen és túl. Budapest: ELTE BTK Történeti Kollégium, 2017, 227-247.

A test tisztasága, az ideális morál záloga.: A tisztaság erényéről imaszövegek tükrében. In: Kósa, Gábor; Vér, Ádám (szerk.) Purum et immundum. Vallási képzetek tisztaságról és tisztátalanságról. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, 2018, 29-38.

An Unexplored Source Group of the Religious Life: the Prayerbooks. In: Barna, Gábor (szerk.) Religion, Culture, Society 1: Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture. Szeged: MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture, 2014, 9-30.
Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2018, 93-104.

Egy klasszikusról női szemmel...: Pongrácz Eszter Arany Koronája és „hordalékai” a népi vallásosságban. In: Bajáki, Rita; Báthory, Orsolya (szerk.) A nők és a régi magyarországi vallásosság. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 109-123.

Erényvirágok.: Az imakönyv műfaja mint a nevelés eszköze a 19-20. század fordulóján. In: G, Molnár Péter (szerk.) Arezzói Guidótól a tabletig : Tíz évszázad oktatási-nevelési problémái

Examples, Patterns, Models: The Prayer Book as a Source of Female Identification Models. In: Barna, Gábor; Gyöngyössi, Orsolya (szerk.) Religion, Culture, Society 2: Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture, Szeged: MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture, 2015, 9-24.

Imádság és ABC: 18. századi lelkiességi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában. In: Bajáki, Rita; Báthory, Orsolya (szerk.) *Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon.* Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018, 71-82.

Imaháttér háborúban. HÍRLEVÉL MAGYAR ZSIDÓ KULTURÁLIS GYESŰLET 2014. 25: 8. 3-4.

Imakönyvek a katolikus lány- és nőnevelés szolgálatában a 19. és 20. század fordulóján. In: Barna, Gábor; Kiss, Endre (szerk.) *A család egykor és ma.* Budapest – Szeged: OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, MTA SZTE Vallási Kultúra Kutatócsoport, 2014, 157-166.

Imakönyvek: feltáratlan források. In: Barna, Gábor; Kerekes, Ibolya (szerk.) *Vallás, egyén, társadalom.* Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2014, 67-88.

Mirjamok és Debórák: Imakönyvek a modernizálódó zsidó nők szolgálatában. In: Glässer, Norbert; Zima, András (szerk.) *Hagyománylancolat és modernitás.* Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 275-302.

Olvasva imádkozni, imádkozva olvasni.: Alfabetizáció és olvasástörténeti adalékok az imakönyv műfaja kapcsán. In: Jakab, Albert Zsolt; Vajda, András (szerk.) *Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kriza János Néprajzi Társaság, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, 2017, 705-715.

Prayer in the Trenches: Prayer Books for Soldiers on the Hungaria Fronts in the World War. In: Barna, Gábor; Gyöngyössi, Orsolya (szerk.) *Religion, Culture, Society 4: Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture.* Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2017, 88-105.

Sexuality and Spirituality in 19th - 20th century hungarian catholic prayer books. In: Barna, Gábor; Gyöngyössi, Orsolya (szerk.) *Religion, Culture, Society 3: Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture.* Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2016, 9-24.

The Jewish Mother's Prayer: Late Nineteenth-Century Hungarian Jewish Women's Prayer. In: Marjorie, Lehman; Jane, L Karanek; Simon, J Bronner (szerk.) *Mothers in the Jewish Cultural Imagination.* Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2017, 41-58.

Előadások

A vallás feminizálódása – Egy tézis magyarországi vonatkozásai. Változások a 19-20. századi vallási kultúrában, Sapientia EMTE Csíkszeredai Kara, Humántudományi Tanszék, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015. szeptember 9. Csíkszereda.

Das Frauenbild an der Wende des 19.–20. Jahrhunderts im Diskurs der ungarischen katholischen Kirche anhand der religiösen Beratungsliteratur und Gebetbücher címmel a „Die Rolle von Frauen in politischen und kirchlichen Entscheidungsprozessen. Ideologische und praktische Herausforderungen im Spannungsfeld von Gender-„Ideologie“ und Geschlechtergerechtigkeit“ című konferencián (Theologians together in Europe (ET) és a European Society of Women in Theological Research (ESWRT), 2016. szeptember 22-25. Bécs.

Hathatós imák betegség esetére (Imakönyvek és imáik a gyógyítás szolgálatában). Grynaeus Tamás emlékkonferencia - Magyar Orvostörténeti Társaság Népi Orvoslás Szakosztálya, a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztálya, a SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke, a MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2013. október 30. Budapest.

Babonás imádségek, racionalizált imakönyvek. Vallásnéprajzi Konferencia, Babes Bolyai egyetem, Néprajzi Tanszék, 2018. június 1-3. Kolozsvár.

Irodalom

ADRIÁNYI, Gábor

- 2005 *A katolikus egyház története a 20. században. Kelet-, Közép-kelet és Dél-Európában.* Budapest: Kairosz Kiadó.

ALTERMATT, Urs

- 1993 *Kirchengeschichte im Wandel: von den kirchlichen Institutionen zum katholischen Alltag. Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 87: 9–33.

ALTHAUS, Paul

- 1927 *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur.* Gütersloh, C.: Bertelsmann.

ANTALÓCZY, Lajos

- 1986 *Az Egri Nyomda Rt. története.* Eger: Heves Megyei Levéltár.

BABEROT, Jean

- 1994 *Die protestantische Frau.* In Duby, Georges – Perrot, Michelle (Hrsg.): *Geschichte der Frauen. 19. Jahrhundert.* 4. Band, Frankfurt/New York: Campus Verlag, Paris: Editions de la Fondation Maison des Sciences de l'Homme, 221–236.

BÁLINT, Sándor

- 1937 *Népünk imádságai. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv* 5: 19–47.
1941 *Egy magyar szentember: Orosz István önéletrajza.* Budapest: Franklin Társulat.
1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd.* Budapest: Szent István Társulat.
1981 *A hagyomány szolgálatában.* Budapest: Magvető.
2009 *Sacra Hungaria, Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből,* Budapest: Ős-Kép Kiadó.

BÁRTH, János

- 1990 *Vallás és néphagyomány a magyar katolikus múltban.* In Dömötör Tekla (szerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 332–343. (Magyar Néprajz 7. Folklór 3.)

BURKE, Peter

- 1984 *A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Ethnographia* 95: 362–373.

BAJÁKI, Rita

- 2008 Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságoskönyvek feldolgozására. In Szelestei N. László (szerk.): *Lelkiségtörténeti Számvetés*. Piliscsaba: PPKE Bölcsészettudományi Kar, 91–96.
- 2009 „Csak az tud jól élni aki jól tud imádkozni.” Pázmány Péter imádságoskönyvének szövegkritikai vizsgálata. Piliscsaba: PPKE BTK, doktori disszertáció, kézirat.
- 2016 *Az 1800 előtti magyar nyelven megjelent imakönyvek bibliográfiája*. (Kézirat)

BAJÁKI, Rita – BÁTHORY, Orsolya (szerk.)

- 2015 *A nők és a régi magyarországi vallásosság*. Piliscsaba: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10.)

BALOGH, Margit

- 2000 Slachta Margit, a „keresztény feminista”. In Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonyorsok a 20. században*. Budapest: BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 229–237.

BARBIER, Frédéric

- 2005 *A könyv története*. Budapest: Oziris Kiadó.

BARNA, Gábor

- 2011 *Az élő rózsafüzér társulata. Imádság és imaközösség a 19-21. századi vallási kultúrában*. Budapest: Szent István Társulat.
- 2014 *Tanulmányok a Verses Szentírásról*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. (A vallási kultúrakutatás könyvei 14.)

BÁRTH, Dániel (szerk.)

- 2010 *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.
- 2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.

BAUSINGER, Hermann

- 1963 Aufklärung und Aberglaube. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 37 (3): 345–362.

BEIL, Christine – WINKLE, Ralph

- 2005 „Primitive Religiosität” oder „Krise der sittlichen Ordnung”? Wissenschaftsgeschichtliche Anmerkungen zur Aberglaubenforschung im Ersten Weltkrieg. In Korff, Gottfried (Hrsg.): *Kriegs VolksKunde. Zur*

Erfahrungsbindung durch Symbol. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde e. V., 149–178.

BEINERT, Wolfgang

1984 Himmelskönigin – Urbild der Kirche – Neue Frau. Die Wandlungen des Katholischen Marienbildes von der Gegenreformation bis um Ende des 20. Jahrhunderts. In Wolfgang Beinert (Hrsg.): *Maria. Eine ökumenische Herausforderung.* Regensburg: Pustet, 76–116.

BENDA, Kálmán

1976 A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság* 19 (4): 54–61.

BENDEL, Rainer

2007 Liturgie, Predigt und Gebet. In Dienzelbacher, Peter (Hrsg.): *Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum. 1750-1900.* Band 5, Paderborn: Schöningh, 133–194.

BEISSEL, Stephan

1909 Zur Geschichte der Gebetbücher. In *Stimmen aus Maria-Laach* 77: 28–41., 169–185., 274–289., 397–411.

BÍRÓ, Ferenc

1932 *A Jézus Szíve ájtatosság központi természete.* Budapest: A Jézus Szíve Szövetség Kiadása.

BITSKEY, István

2003 Egy archaikus népi ima szövegváltozata Egerből. In Czövek Judit (szerk.): *Imádságos asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése.* Budapest: Európai Folklór Intézet, 105–113.

BOCK, Gisela

1988 Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 14: 364–391.

BOGÁR, Judit

2012 *Régi magyar imakönyvek és imádságok.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 3.)

2015 „Férfias” és „nőies” imádságok? – Pázmány Péter és Pongrátz Eszter imakönyve. In Bajáki Rita – Báthory Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság.* Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 47–59. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok 10.)

BOROSS, Marietta

- 1979 Illustrationen der handschriftlichen Liederbücher der Deutschen auf dem Heideboden. *Beiträge zur Volkskunde der Ungrandeutschen* 23. Budapest: Tankönyvkiadó.

BÖDEKER, Hans Erich – CHAIX, Gerald – VEIT, Patrice (Hrsg.)

- 1991 *Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 101.)

BRANDT, Julianne

- 2004 Nők a magyar református imádságoskönyvekben a 19. század második felében. In Nyerges Judit – Jankovics József (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai.* Budapest: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 16–21.
- 2005 „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve” A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe. In Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Debrecen: Csokonai Kiadó, 96–127.

BROWN, Peter

- 1993 *A szentkultusz: kialakulása és szerepe a latin kereszténységben.* Budapest: Atlantisz.

BRUNHOLD-BIEGLER, Ursula

- 1982 Das Lektürangebot für Katholiken des Jahrhunderts dargestellt am Beispiel der Schweizerischen Kirchenzeitung. *Jahrbuch für Volkskunde* 5. Würzburg: Echter Verlag, 169–212.

BRÜCKNER, Wolfgang

- 2010 Hand und Heil samt betende Hände. In Brückner, Wolfgang: *Die Sprache christlicher Bilder.* Nürnberg: Verlag des germanischen Nationalmuseum, 91–95.

BUSCH, Norbert

- 1995 Die Feminisierung der ultramontanen Frömmigkeit. In Götz von Olenhausen, Irmtraud (Hrsg.): *Frauen unter dem Patriarchat der Kirchen. Katholikinnen und Protestantinnen im 19. und 20. Jahrhundert.* Stuttgart: Kohlhammer, 203–219.
- 1997 *Katholische Frömmigkeit und Moderne. Die Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Herz-Jesu-Kultes in Deutschland zwischen Kulturkampf und Erstem Weltkrieg.* Gütersloh: Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus.

DÁM, Ince

1944 *A „hordozó Mária” valláséleti szerepe Mátraalján.* Magyar Barát, Budapest.

DIÓS, István

2009 *Szentelek élete I–II.* Budapest: Szent István Társulat. Online elérhetőség: <https://archiv.katolikus.hu/szentelek/index.html> , utolsó letöltés dátuma: 2015. május 10.

DOMINIQUE, Julia

2000 Az olvasás és az ellenreformáció. In Guglielmo, Cavallo, Roger Chartier (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest: Balassi Kiadó, 268–305.

DÜLMEN, van Richard

2005 *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit.* Band 3. München: Beck C. H. Verlag.

EBERL, Immo

1989 *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlungen in Südosteuropa.* Sigmaringen: Thorbecke, 253–254. Ausstellungskatalog.

ERDÉLYI, Zsuzsanna

1990 „... Magyarországot a Máriára bízta”. *Új Írás*, 30 (5): 61–62.

1999 *Hegyet hágék, lőtőt lépék,* Archaikus népi imádságok, Pozsony: Kalligram.

FÁBRI, Anna (szerk.)

1999 *A nő és hivatása.* Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből. Budapest: Kortárs Kiadó.

FAJT, Anita

2014 Méznél édesb: 16–17. századi imádságainkról. *Napút: Irodalom Művészet Környezet* 16:(6) 92–103.

2017 *„Embernek maga Istenre való hagyása” Huszti Szabó István Paradicsomkertecskéje és Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órákja.* Szeged: Irodalomtudományi Iskola. Doktori dolgozat.

FARKAS, Lajos

1943 *A gyermekegyletek pasztorális és pedagógiai jelentősége (különös tekintettel a Szívgyárdára).* Szeged: Új Nemzedék Rt.

FARMATI, Anna

2015 Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelmeiből – avagy az alapértelmezett férfivilágkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban. In Bajáki Rita – Báthory Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság.* Budapest:

MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 101–108. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 10).

FAZAKAS, Gergely Tamás

- 2008 *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben. A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései.* Debrecen: Debreceni Egyetem. Doktori dolgozat.
- 2012 *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, (Bibliotheca studiorum litterarium 50.)
- 2015 A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának eredményei és tendenciái. *Studia Litteraria* 52 (3-4): 266–287.

FAZEKAS, Csaba

- 2000 Városok és szerzetesrendek Magyarországon 1846-ban. In Bódy Zsombor – Mátyai Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A Mesterség Iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. Születésnapjára.* Budapest: Osiris, 109–158. Online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/02200/02214/html/03.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

FEHÉR, Katalin

- 1999 Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18-19. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle* 115 (3): 314–328.
- 2005 *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849.* Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.

FEKETE, János

- 1970 *A Csepai Plébánia Története a Historia Domus és a Plébániai Iratok Alapján.* Csepel: Csepel Plébániahivatal.

FENYVES, Katalin

- 2010 *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe.* Budapest: Corvina Kiadó.

FOUCAULT, Michael

- 1999 *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Budapest: Atlantisz.

FRAUHAMMER, Krisztina

- 2013a Martin von Cochem imakönyvei, mint az identitás megőrzésének forrásai. *Honismeret* XLI (1): 8–11.
- 2013b „A lélek kincsei.” Tapasztalatok a természetfölöttiről Szent Gertrúd, Mechtild és Martin von Cochem tolmácsolásában. In Bogár, Judit(szerk.): *Misztika a 16-18. századi Magyarországon.* Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok 5. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 113-126.

- 2013c *Írásba foglalt vágyak és imák*, Szeged: Néprajzi Tanszék.
- 2013d *Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisa*. Online elérhetőség: <http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/login.php>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.
- 2015a Egy klasszikusról női szemmel – Pongrácz Eszter Arany Koronája és „hordalékai” a népi vallásosságban. In Bajáki Rita – Báthory Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság*. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 109–125. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok 10.)
- 2015b A Makula nélkül való tükör magyarországi hatástörténete. In Frauhammer Krisztina (szerk.): *Makula nélkül való tükör*. Budapest: Pytheas, 1–50.

FREVERT, Ute

- 1986 *Frauen-Geschichte – Zwischen Bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*. Berlin: Shurkamp.

FROJIMOVICS, Kinga

- 2008 *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FUCHS, Rachel G. – THOMPSON, Victoria E.

- 2005 *Women in Nineteenth-Century Europe*. New York: Palgrave.

FÜLÖP, Géza

- 2010 *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772-1848)*. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.

GÁBOR, Csilla

- 2002 A katolikus áhítati irodalom Erdélyben a 17. században. In Gábor Csilla (szerk.): *Religio és retorika*. Kolozsvár: Komp-Press, 235–256.

GAJTKÓ, István

- 1936 *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt. (A piaristák doktori értekezései 15.)

GÁRDONYI, Máté

- 2006 *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe*. Budapest: Jel Kiadó.

GERGELY, Jenő

- 1999 *A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945*. Budapest: Pannonica Kiadó.

GIORGIO, de Michaela

1994. Das katholische Modell. In Duby, Georges – Perrot, Michelle (Hrsg.): *Geschichte der Frauen*. 19. Jahrhundert. 4. Band, Frankfurt/New York:

Campus Verlag, Paris: Editions de la Fondation Maison des Sciences de l'Homme, 187–220.

GLATTFELDER, Gyula

- 1938 A társadalmi egyensúly titka. In Bangha Béla: *Az Eucharisztia, az Oltáriszentség tanának hittani és erkölcsi tartalma*. Budapest: Korda Kiadó, 108–124.

GLÄSSERNÉ NAGYILLÉS, Anikó

- 2018 Jézus Szíve oltalma alatt. *Veritatis Imago* 2:33–41. Online elérhetőség: http://www.veritatisimago.hu/Vi_IV_NagyillesA.pdf utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.
- 2017 "Taking on a visit to the Lord Jesus...": Eucharistic Education of Children in the Heart Brigade. In Barna, Gábor – Gyöngyössi, Orsolya (szerk.): *Religion, Culture, Society 4 : Yearbook of the MTA-SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 201–209.
- 2016 „A jó gyermek Jézusé.”: Társadalomalakító törekvések a jezsuiták Szív-gárda mozgalmában. In Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi szél 2016: Nemzetközi multidiszciplináris konferencia. Absztraktkötet*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 441–448.

GLÄSSER, Norbert

- 2012 'Ateresz z' kenim. A vallási szocializáció családképe a két világháború között budapesti ortodox zsidó sajtó diskurzusában'. In Csipak, Árpád (szerk.): *Pléróma 1947–2012*, 77–109. Óbecse: Szulik Alapítvány.

GORZÓ, Gellért

- 1915 Ráday Pál imádságai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 25 (2): 151–172.

GRYNAEUS, Tamás

- 2002 *Szent Antal tüze*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GYÁNI, Gábor

- 1995 *Hétköznapi Budapest: Nagyvárosi Élet a Századfordulón. A Városi Arcai*. Budapest: Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala.
- 1998 *Az Utca És a Szalon. Társadalmi Térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum.

GYÖNGYÖSSI, Orsolya

- 2017 Zarándoklat a Szentségimádás ügyért: Varga Mihály plébános lourdes-i útja 1899-ben. In Ivancsó, István (szerk.): *A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozion előadásainak anyaga*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, 239–264.

- 2010 A halál mint „jó orvos” a halotti búcsúztatókban. In: Pócs, Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest: Balassi Kiadó, 694–707.

HABERMAS, Rebeka

- 1994 Weibliche Religiosität – oder: Von der Fragilität bürgerlicher Identitäten. In Tenefelde Klaus-Wehler – Hans-Ulrich(Hrsg.): *Wege zur Geschichte des Bürgertums*. Göttingen: Vandenhoeck, 124–148.

HEILER, Friedrich

- 1921 *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und Religionspsychologische Untersuchung*. München: Reinhardt.

HEINSOHN, Kirsten – SCHÜLER-SPRINGORUM, Stefanie (Hrsg.)

- 2006 *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte: Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen: Wallstein Verlag. (Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden 28.)

HELLER, Andreas

- 1990 „Du kommst in die Hölle ...” Katholizismus als Weltanschauung in lebensgeschichtlichen Aufzeichnungen in: Heller, Andreas – Weber, Therese – Wiebel-Jardere Olivia (Hrsg.): *Religion und Alltag*. Interdisziplinäre Beiträge zu einer Soziälogeschichte des Katholizismus in lebensgeschichtlichen. Aufzeichnungen. Wien: Boehlau, 28–55.

HETÉNY, János

- 2011 *A magyarok Máriája: Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza*, Budapest: Szent István Társulat.

HEVESI, Andrea

- 2018 *„velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak” A 17. századi unitárius gyülekezeti ének*. Budapest: Magyar Unitárius Egyház magyarországi Egyházkerülete – SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 38.)

HOLL, Béla

- 1958 *A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*. Budapest: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Saját Írások sorozat 121. tétel. (Kézirat)

HOPPÁL, Mihály

- 1990 Népi gyógyítás a 17-19. században. In Ortutay, Gyula (szerk.): *Magyar Néprajz VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 703–706.

HORVÁTH, Erzsébet

2005 *Szívedé egészen. Bíró Ferenc jezsuita életútja.* Kecskemét: Korda Kiadó.

HORVÁTH, József

2013 A 18. századi kislalföldi hagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásainak forrásai. In Pilipkó, Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 8. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 207–221.

2001 A XVIII. századi győri árvairatok népi vallásossággal kapcsolatos adalékairól. In Lackovits, Emőke – Mészáros, Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság, 285–297.

HORVÁTH, Sándor

2011 Egy 18. század közepi ima- és énekeskönyv a grádistyei horvátoknál. Szelestei N. László (szerk.): *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek.* Budapest–Piliscsaba: Szent István Társulat – PPKE BTK, 63–94. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 2.)

HULL, Isabel V.

1988 „Sexualität” und bürgerliche Gesellschaft. In Frevert, Ute (Hrsg.): *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 49–66.

HYMAN, Paula E.

2006 'Muster der Modernisierung. Jüdische Frauen in Deutschland und Russland'. In Heinsohn, Kirsten – Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte: Studien zum 19. und 20. Jahrhundert.* Göttingen: Wallstein Verlag, 25–45. (Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden 28.)

IANCU, Laura

2014 A Szent Brigitta-ima. In Barna Gábor – Povedák Kinga (szerk.): *Lelkiségek és lelkeségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. Spirituality and spiritual movements in Hungary and Eastern Central Europe.* Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 242–254.

ILYEFALVI Emese (szerk.)

2014 *Ráolvasások B. kötet.* Budapest: Balassi Kiadó. (A Magyar Folklór Szövegvilága 2.)

INCZE Gábor

1931 A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. *Theológiai Szemle, Theológiai tanulmányok sorozat* 15. Debrecen: Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata.

INGEN, Ferdinand van – MOORE, Cornelia Niekus (Hrsg.)

2001 *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (Wolfenbütteler Forschungen Band 92.)

IPOLYI, Arnold

1887 *Bedegi Nyáry Krisztina 1604-1641.* Budapest: Franklin.

JAKSA, Helga

2000 *Bálint Sándor ponyvahagyatka az egyetemi könyvtár gyűjteményében.* Szeged: SZTE BTK Néprajzi Tanszék. (Szakdolgozat)

JÁLICS, Ferenc

1992 *Tanuljunk imádkozni.* Kecskemét: Korda Könyvkiadó.

JUNG, Károly

1994 *Őrszerek könyve. Szent levelek, golyó ellen védő imádságok, amulettek a magyar néphagyományban.* Újvidék: Fórum Könyvek.

JUNGMANN, Andreas Josef

1960 *Die Eucharistie als Mitte unserer Frömmigkeit. Geist und Leben* 33 (3): 184–191.

KÁDÁR, Judit

2014 *Az elfojtás szerepe a társadalmi identitás létrehozásában. Bűntudat és bűnhődés Kosáryné Réz Lola műveiben. Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (TNTeF)* 4 (1) 28–43. Online elérhetőség: <http://tntefjournal.hu/vol4/iss1/kadar.pdf> letöltés dátuma: 2017. január 9., utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

KÁLMÁNY, Lajos

1891 *Szeged népe* 3. Arad: Réthy Lipót és fia.

KAPLAN, Marion

1997 *Jüdisches Bürgertum: Frau, Familie und Identität im Kaiserreich.* Hamburg: Dölling und Galitz Verlag.

KARÁDY, Viktor

2005 *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon.* In Varga, László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság.* Budapest: Pannonica Kiadó, Habsburg Történeti Intézet.

KAY, Devra

- 2004 *Seyder Tkhines: The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*. Philadelphia: The Jewish Publication Society.

KÉRI, Katalin

- 1996 *Neveléstörténeti Vázlatok*. Magyar Elektromos Könyvtár, Online hozzáférés: <http://nostromo.pte.hu/technika/nevtvazl.hun>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

KESZEG, Vilmos

- 2008 *Alfabetizáció és írásszokások, populáris írásbeliség*. Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3. Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.

KIS-HALAS, Judit

- 2019 *Boszorkányok, gyógyítók, orvosdoktorok és a csodatévő Szűz Mária. AZ orvoslás plurális modellje egy 18. századi dél-dunántúli kegyhely vonzáskörzetében*. Budapest: ELTE Magyar és Összehasonlító Folklorisztika Doktori Program. (Doktori disszertáció)

KLANICZAY, Gábor

- 1985 Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg monarchiában. In Klaniczay, Gábor – Poór, János – Ring, Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK, 33–70.

KNAPP, Éva

- 2018 Egyleveles (ponyva)nyomtatványok egy dunántúli gyűjteményben. In Csörsz Rumen, István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 6. Budapest, Kódex Könyvgyártó Kft., 199–227.
- 2016a Ágoston Péter Mennyei követek (1681) fordításának kiadástörténeti utóéletéhez, 1845–1911. in *Magyar könyvszemle* 132/2. 133–145.
- 2016b Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskert-fordításának (1703) keletkezés-történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (4): 468–502.
- 2016c *Martin von Cochem Magyarországon II.: Pótlások és kiegészítések az első részhez – Jó illatú kis rózsáskertek – Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskertje*. Zebegény: Borda Antikvárium.
- 2016d VI. Pius pápa imádságoskönyve – magyarul és Magyarországon. In Lengyel Réka (szerk.): *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*. Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 146–189.
- 2015 „A leg-foganatosabb imádságok [...]” – Magyarországon és magyarul In Jankovics, József – Jankovits, László – Szilágyi, Emőke Rita – Zászkaliczky, Márton (szerk.): *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Budapest: Reciti Kiadó, 395–407.

2014 *Martin von Cochem Magyarországon. Első rész – Mennyei követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve. Zebegény: Borda Antikvárium.*

2000 *Officium Rákóczianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai. Budapest: Borda Antikvárium.*

KONRÁD, Miklós

2005 A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* 139 (6): 1335–1369.

2002 A pesti zsidó nő, mint allegória. In Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *A zsidó nő. A Magyar Zsidó Múzeum kiállítási katalógusa. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 11–27.*

KÓNYA, Francisaka

2014 *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések bibliográfiája. Budapest: MTA PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Kézirat)*

KÓSA, László

2011 *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Budapest: Akadémiai Kiadó.*

KOTHENCZ, Kelemen

2017 A Hajós környéki táj 19. századi vallásos ponyvanyomtatványai. In Pilipkó Erzsébet, Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében 10. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 968–983.*

KOVÁCS I., Gábor

1985 Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez. *Magyar Könyvszemle* 101 (1): 1–17.

1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet. Budapest: Akadémiai Kiadó. Online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/03200/03230/html/04.htm#6> , utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.*

KRATZ-RITTER, Bettina

1995 *Für „fromme Zionstöchter” und „gebildete Frauenzimmer”. Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag. (Haskala Vissenschaftliche Abhandlungen Band 13.)*

KRISTÓF, Ildikó

2008 Statisztikák, használatok, olvasatok. (Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század.) In Fülemile, Ágnes – Kiss, Réka: *Történeti források – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei. Budapest: L'Harmattan, 209–225. (Documentatio Ethnographica 23.)*

- 1995 „Istenes könyvek – ördögös könyvek” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján). In Paládi-Kovács, Attila (szerk.): *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 67–104. (Népi kultúra – Népi Társadalom XVIII.)

KRIZA, Ildikó

- 1975 A középkori hagyomány továbbélése a mai folklórban (Adatok a ponyvaballadák történeti hátteréhez). *Népi kultúra – Népi Társadalom* 8. Budapest: Akadémiai Kiadó, 261–280.

LÁSZLÓ T., László

- 2005 *Egyház és állam Magyarországon 1919-1945*. Budapest: Szent István Társulat.

LÄSSIG, Simone

- 2004 *Jüdische Wege ins Bürgertum: Kulturelles Kapital und sozialer Aufstieg im 19. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2006 'Das deutsche Judentum im 19. Jahrhundert'. In Heinsohn, Kirsten – Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte: Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen: Wallstein Verlag. (Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden 28.)

LEHMANN, Hartmut

- 1996 Dechristianisierung, Säkularisierung und Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa. In Hartmut Lehmann (Hrsg.): *Religion und Religiosität. Historische Beiträge*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 278–285.

LEHMANN, Leonhard

- 1985 Durch Bücher zum beten bewegen: Zum 350. Geburtstag des Volksschriftstellers Martin von Cochem (1634-1712). *Wissenschaft und Weisheit* 45: 196–227.

LEHMANN, Michael

- 1975 *Das deutschsprachige katholische Schrifttum Altungarns und der Nachfolgestaaten 1700-1950*. Mainz: Hase & Koehler Verlag, 97–489. (Studia Hungarica, 9)

LELE, József

- 1999/2000 Vihar elleni harangozái szokások Zákányszéken. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében*, 181–191.

LENGYEL, Ágnes

1999 A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről. In Keszeg, Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 160–183. (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7)

LIMBACHER, Gábor

1995 Gyógyítóasszony Nógrádban a XX. század végén. *Ethnographia* 106: 787–827.

2005 *Szent Anna tisztelete. Palóc búcsú*. Balassagyarmat: Vác Egyházmegyei Hatóság – KÉSZ.

LIPTÁK, Dorottya

2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Budapest – Bécs – Pozsony. Budapest: L'Harmattan.

LUKÁCSY, Sándor

1994 A kitagadott irodalom. In u.ö.: *Isten gyertyácskái*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 7–22.

LYONS, Martin

2000 A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások. In Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest: Balassi Kiadó, 348–381.

MACZÁK, Ibolya

2010 Imakönyvek az első világháborúban. *Médiakutató* 11: 99–102. Online elérhetőség: https://mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/09_első_vilaghaboru_imakonyvek, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

MANHERZ, Károly

1991 *A jánossomorjai kódex*. Budapest: Pytheas Kft.

MARÓT, Károly

1933 Rítus és ünnep. *Ethnographia* 44: 31–44.

MARTON, József

2009 Katolikus sajtó Erdélyben a két világháború között. *Keresztény Szó* 2009/ május <http://www.keresztenyszoz.katolikhos.ro/archivum/2009/majus/2.html>

MEDGYESY S., Norbert

2009 *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiégtörténeti háttere*. Piliscsaba-Budapest: PPKE BTK-Magyarok Nagyszónya Ferences Rendtartomány.

MÉSZÁROS, István

1989 *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Dabas: Tankönyvkiadó.

1998 *A Szent István Társulat százötven éve 1848-1998*. Budapest: Szent István Társulat.

2001 A magyar olvasástanítás története a kezdetektől 1777-ig. In Adamikné Jászó, Anna (szerk.): *A magyar olvasástanítás története. Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé*. Budapest: Osiris, 35–36.

MÉZES, Ádám

2014 Visum repertum – Georg Taller és az 1753-as vámpírvadászat. In Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet Európában*. Budapest: Balassi Kiadó, 109–154.

MIHÁLY, Ildikó

2006 „Hősfogyatkozás” vagy modellterror? Adalékok a példaképválasztás folyamataihoz. *Újpedagógiai Szemle* 56 (1): 113–119. Online elérhetőség: <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00099/2006-01-vt-Mihaly-Hosfogyatkozás.html>

MINDSZENTI, Gyöngyi

2006 Religiöse Bräuche der Deutschen in Nadwar/Nemesnádudvar. Német vallási szokások Nemesnádudvaron. Manherz Károly (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 2. Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet – Magyar Néprajzi Társaság, 200–237.

MISKOLCZY, Ambrus

2016 *Felvilágosodás és babonáság – Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben*. Budapest: L'Harmattan.

McLEUD, Hugh

1988 Weibliche Frömmigkeit – Männlicher Unglaube? Religion und Kirchen im Bürgerlichen 19. Jahrhunder. in: Ute Frevert (Hrsg.): *Bürgerinnen und Bürger*. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 134–156.

MOHL, Adolf

1909 *Tata Plébánia Története*. Győr: Győregyházmegye könyvsajtója.

MONA, Ilona

1997 *Slachta Margit*. Budapest: Corvinus Kiadó.

MONOK, István

2007 A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában. Statisztikai megközelítések. In Kalmár, János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Budapest: Universitas Kiadó, 35–38.

MÜLLER, Ildikó

2000 Az alap és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic itur ad astra* 3: 131–205.

MÜLLER, Lajos

1944 *A Jézus-szíve tisztelet története.* Budapest: Korda Kiadó Rt.

NAGY, Ilona

2001 *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór.* Budapest: L'Harmattan.

NAGYDIÓSI, Gézáné

1958 Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 193–227.

N. SZABÓ, Magdolna – ZOMBORI, István (szerk.)

2010 *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában.* Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

OLÁH, János

2003 *Judaisztika III. A mindennapok világa.* Budapest: Filum kiadó.

PALESCHKE, Sylvia

1993 Frauen und Säkularisierung Mitte des 19. Jahrhunderts. Das Beispiel der religiösen Oppositionsbewegung des Deutschkatholizismus und der freier Gemeinden. In Wolfgang Schieder: *Religion und Gesellschaft im 19. Jahrhundert.* Stuttgart: Klett-Cotta Verlag, 300–318.

PETRIK, Géza

1888–1990 *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* Online elérhetőség: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Petrik/>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

PETRUCH, Antal

1942 *Jézus Szíve apostola.* Budapest: Korda Kiadó Rt.

PLÉH, Csaba

2010 *A lélektan története.* Budapest: Osiris Kiadó.

PÓCS, Éva (szerk.)

2014 *Ráolvasások 1.* Budapest: Balassi Kiadó.

POGÁNY, Péter

1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

POLNER, Zoltán

1978 *Föld szülte fáját: Szeged környéki ráolvasások.* Szeged: Somogyi Könyvtár.

1998 *Az Ember Fia a Golgotán: Szeged környéki archaikus népi imádságok.* Szeged: Officina Nyomda.

PRÁGA, Ildikó

2015 Ráckeresztúriak az első világháborúban. *Ráckeresztúri Hírmondó* 2015. június: 4–5.

PRESTEL, T. Claudia.

2006 'Die jüdische Familie in der Kriese'. In Heinsohn, Kirsten – Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte: Studien zum 19. und 20. Jahrhundert.* Göttingen: Wallstein Verlag, 105–122. (Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden 28.)

PUKÁNSZKY, Béla

2005 *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben.* Pécs: Iskolakultúra. (Iskolakultúra-könyvek 28)

2006 *A nőnevelés évezredei.* Budapest: Gondolat Kiadó.

PUSKÁS, Attila

2010 Emlékkonferencia Schütz Antal (1880–1953) születésének 130. évfordulója alkalmából. *Teológia* 2010/3 – 4: 159–160.

RADÓ, Polikárp

1973 *A megújuló istentisztelet.* Budapest: Ecclesia Könyvkiadó.

RICHTÄTTER, Carl

1919 *Die Herz-Jesu-Verehrung des deutschen Mittelalters, (Predigt und Mystik),* 1. band. Paderborn: Bonifacius-Druckerei.

ROTH, Konradin

1984 *Pater Martin von Cochem, Kapuziner 1634 Cochem – 1712 Weghäusel: Festschrift zur Feier des 350. Geburtstages in seiner Heimatstadt.* Cochem: Kirchengemeinde St. Martin.

RUH, Kurt

2006 *A nyugati misztika története.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

RUTH, Albrecht

1989 Jesusgebet. In Peter Dinzelbacher: *Wörterbuch der Mystik.* Stuttgart: Alfred Kröner Verlag. 227.

SALACZ, Gábor

1974 *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*. München: Aurora Könyvek.

SÁRAI SZABÓ, Katalin

2013 *Az Egyházi "Társadalmi Nyilvánosság Szerkezetváltozása". Nők a Református Egyházban a 19-20. Század Fordulóján. Médiakutató 14 (1): 41–52.*

SAURER, Edit

1990a „Bewahrerinnen der Zucht und Sittlichkeit“. Gebetbücher für Frauen – Frauen in Gebetbüchern. *L'Homme. Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft 1 (1): 37–59.*

1990b Frauen und Priester. Beichtgespräche im frühen 19. Jahrhundert. In Richard van Dülmen (Hrsg.): *Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main: Fischer, 141–171.

1991 Versprechen und Gebote. Gebetbücher für Frauen. In Hans Erich Bödeker – Gérald Chaix – Patrice Veit (Hrsg.): *Le livre religieux et ses pratiques. Études sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l' époque moderne - Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Büches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*. Göttingen: Vadenhoeck & Ruprecht, 335–358.

SCHENDA, Rudolf

1977 *Volk ohne Buch*. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

SCHLAGER, Claudia

2005 Herz Jesu im Ersten Weltkrieg. Formen, Funktionen und Träger eines populären Kultes in Deutschland und Frankreich. In: Gottfried Korff (Hrsg.): *Kriegs VolksKunde. Zur Erfahrungsbindung durch Symbol*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde e. V., 179–218.

SCHLÖGL, Rudolf

1993 Katholische Kirche, Religiosität und gesellschaftlicher Wandel. Rheinisch-westfälische Städte 1750-1830. In Wolfgang Schieder: *Religion und Gesellschaft im 19. Jahrhundert*. Stuttgart: Klett-Cotta Verlag, 86–113.

1995 Sünderin, Heilige oder Hausfrau? Katholische Kirche und Weibliche Frömmigkeit um 1800. In Irmtraud Götz von Olenhausen (Hrsg.): *Wunderbare Erscheinungen*. Paderborn – Wien: Schöningh, 13–49.

SCHNAITER, David

2007 *„Beten für den Krieg?“ Bruder Willram und der „Heilige Kampf“ Tirols*. München, Grin Verlag. (Dokorarbeit/Dissertation)

SCHÖN, Erik

1987 *Der Verlust der Sinnlichkeit oder Die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800.* Stuttgart: Klett-Cotta.

SCHÖNER, Alfréd

2008 *Márk, Simon, Ferenc, Alan és a többiek. Egy rabbidinasztia emléke.* Online elérhetőség: <http://rabbi.hu/resp/soner2007/schoner-hevesiek2008.htm>, utolsó elérés dátuma: 2019. május 10.

SCHROTT, Alois

1937 *Das Gebetbuch in der Zeit der katholischen Restauration. Zeitschrift für katholische Theologie* 61. 1–28., 211–257.

SCHÜLING, Hermann

1992 *Katalog einer Sammlung von Gesang- und Gebetbüchern.* Giessen: Universitätsbibliothek. (Berichte und Arbeiten aus der Universitätsbibliothek und dem Universitätsarchiv Giessen 44)

SCHULTE, Johannes Chrysostomus

1910 *P. Martin von Cochem 1634-1712: sein Leben und seine Schriften,* Freiburg i. Br.: Herder.

SCHÜTZE, Yvonne

1988 'Mutterliebe – Vaterliebe. Elternrollen in der bürgerlichen Familie des 19. Jahrhunderts'. In Frevert, Ute, Hrsg., *Bürgerinnen und Bürger: Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 118-133.

Sík, Sándor

2010 *A misztika útjai Istenhez.* Szeged: Szegedi Piaristák.

SILLING, István

1992 *Boldogasszony ablakában: népi imádságok és ráolvasások Kupuszináról. Újvidék-Szeged: Forum-Agapé.*

1995 *Kínján esék esete: vajdasági archaikus népi imádságok.* Novi Sad: Forum.

SMID, Mária Bernadett

2010 *A szájtól a szemig. A Mária-kongregációs ifjúság erkölcsi nevelése a 20. század első felében.* Gyulai Éva – Viga Gyula (szerk.): *Történet - muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére.* Miskolc: Hermann Ottó Múzeum, 457–462.

2013 *Mária útjai. Katolikus belmisszió a 20. század első harmadában Magyarországon a jezsuiták működése nyomán.* In Bárh Dániel (szerk.):

- Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon.* Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 286–307.
- 2015 Az újraértelmezett női test és a 20. század eleji jezsuita sajtómozgalom. In Smid Bernadett (szerk.): *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára.* Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet, 75–96.
- SOMFAI, Béla
- 1991 Igazságos háború és a háború igazsága. *Szív* 1991/3. 131–133., 1991/4. 186–189.
- SOHN-KROHNTALER, Michaela
- 2016 *Feminisierung oder (Re-)Maskulisierung der Religionen im 19. und 20. Jahrhundert?* Wien: Böhlau.
- SOHN-KROHNTALER, Michaela – SOHN, Andreas
- 2008 *Frauen im kirchlichen Leben. Vom 19. Jahrhundert und heute.* Kevelear: Topos plus.
- SÖVEGES, Dávid
- 2007 *Fejezetek a lelkiség történetéből. A reneszánsz humanizmustól a II. Vatikáni Zsinatot követő változásokig 2.* Bencés Kiadó, Pannonhalma
- STIERLI, Josef (Hrsg.)
- 1954 *Cor Salvatoris: Wege zur Herz-Jesu-Verehrung.* Freiburg: Herder.
- SZABÓ, Aladár
- 1927 Szikszai György élete és munkássága. In *Theológiai Szemle* 4 (5-6): 232–330.
- SZABÓ, Károly
- 1878 *Régi magyar könyvtár I.: Az 1531-1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve,* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZACSVAY, Éva
- 2005 Protestáns kéziratos prédikációk: folklorisztikai forrás. In Budai Pál: *A' köznép babonái és Balvélekedései ellen való Prédikáziók. Nagybjom 1811–1824.* (Közreadja: Szacsvay Éva – Szalánszki Edit). Budapest: L'Harmattan, 381–398.
- SZÁNTÓ, Konrád
- 1988 *A katolikus egyház története II. A katolikus egyház története a reformációtól napjainkig.* Budapest: Ecclesia.

SZENDREY, Zsigmond

1916 A lövészárkok babonái. *Ethnographia* 27: 294.

1937 A varázslatok eszközei. *Ethnographia* 48: 386–405.

SZIGETI, Jenő

2002 A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* X. 81–100.

2005 19. századi magyarországi bibliaárusok. *Egyháztörténeti Szemle* 6 (2): 93–113.

2014 A megáldott fegyverektől a kiürülő templomokig. *Tempevölgy* 6 (2): 52–56.

SZIGETI, Péter

2002 A szexualitás nyilvánossága a századforduló Budapestjén. *Média-kutató 2002 tavasz*. Online elérhetőség: http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavasz/07_szexualitas_nyilvanos, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

SZILÁGYI, Vilmos

2005 *Szexualpszichológia*. Budapest: Medicina. (Tankönyv és dokumentáció)

SZINNYEI, József

1891-1914 *Magyar írók élete és munkái I-XIV*. Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda. Online elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

SZOJKA, Emese

1990 „Szent levél” a Bács-Kiskun megyei Tataházáról és lánclevelek Bajáról. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1988*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság, 178–191.

TÁBORI, György

1986 *A rézveretes Tranoscius*, Békéscsaba: Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága.

TAKÁCS, György

2001 *Aranykertbe' aranyfa*. Gyimesi hárompataki úz-völgyi csángó imák és ráolvasók. Budapest: Szent István Társulat.

2015 *Angyalok csendítenek*. Archaikus népi imádságok a régi csíkszékről. Budapest: Szent István Társulat.

TÁNCZOS, Vilmos

1995 *Gyöngyökkel gyökerezteél: gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*. Csíkszereda: Pro-Print.

1999 *Csapdosó angyal: moldvai archaikus imádságok és életterük.* Csíkszereda: Pro-Print.

TORONYI, Zsuzsanna (szerk.)

2002 *A zsidó nő.* A Magyar Zsidó Múzeum kiállítási katalógusa. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.

2010 'Egy sikertörténet: a zsidóság'. In Dománszky, Gabriella (szerk.): *A lehetőségek országa: Polgárosodás a 19. századi Magyarországon.* Győr: Győr-Moson-Megyei Múzeumok Igazgatósága, 25–26.

TÓTH, István György

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz ...*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

TÜSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva

2001 *Népi vallásosság Magyarországon a 17-18. században. Források, formák, közvetítők.* Budapest: Osiris Kiadó.

2002 *Az egyházi irodalom műfjai 17-18. században. Tanulmányok.* Budapest: Argumentum Kiadó.

TÜSKÉS, Gábor

1997 *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János).* Budapest: Universitas Könyvkiadó.

VALENTÉNYI, György

1909 A kis-kárpáti tót nép élete, viselete és szokásai. *Ethnographia* 20 (1): 36–48.

DR. VARGA, A. József

2010 *Katonák – lelkészek. Tábori lelkészek.* Budapest: Zrínyi Kiadó.

VARRÓ, Ágnes

2007 A Mária-kongregációk és a Mária-lányok társulatának erkölcsnevelő törekvései és hatása a székesfehérvári egyházmegyében. In S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. Sepsiszentgyörgy-Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum-Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 247–254.

VERGOTE, Antoine

2008 *Bűntudat és vágy. A vallásos szemlélet és torzulásai.* Fordította Karsai Gábor munkájának felhasználásával Mohi Zsolt. Budapest: Semmelweis Egyetem – Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány.

VOLLY, István

1948 *101 Mária ének. Tanulmányok a katolikus népének kérdéseiről.* Budapest: Népköta.

WITTENBERG, Andreas F.

2009 *Die deutschen Gesang- und Gebetbücher für Soldaten und ihre Lieder.* Tübingen: Francke Verlag. (Mainzer Hymnologische Studien 23)

WEISSLER, Chava

1998 *Voices of the Matriarchs: Listening to the prayers of early modern jewish women.* Boston: Beacon Press.

WELTER, Barbara

1976 The Feminisation of American Religion, 1800–1860. In Mary S. Hartmann – Lois W. Banner (Ed.): *Clio's Consciousness Raised.* New York: Harper Torbooks, 137–154.

1981 „Frauenwill ist Gottes Wille. Die Feminisierung der Religion in Amerika, 1800–1860. In Honegger, Claudia (Hrsg.): *Listen der Ohnmacht. Zur Sozialgeschichte weiblicher Widerstandsformen,* Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, 326–355.

WESSELY, Anna:

2004 „Nőkérdés” a 18. század végén. In Helmich Dezső – Szántó Zoltán (szerk.): *Metodológia, társadalom, gazdaság. In Memoriam Bertalan László.* Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány 185–192.

ZIMA, András

2000 'Cult or spirit? Integration strategies and history of memory in jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century'. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2): 243–262.

Lexikonok

HdA

1927–1942 Hoffmann-Krayer, Eduard – Bächtold-Staubli, Hanns (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 10 Bände, Berlin: Walter de Gruyter Verlag.

JL

1987 Herlitz, Georg – Kirschner, Bruno (Hrsg.): *Jüdisches Lexikon.* Ein Enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden. Königstein: Jüdischer Verlag im Athenäum Verlag GmbH.

LThK

1957–1967 Höfer, Josef – Rahner, Karl (Hrsg.): *Lexikon für Theologie und Kirche.* 11 Bände, Freiburg: Herder.

Mzsl

1929 Újvári, Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Zsidó Lexikon Kiadóvállalat.

Felhasznált források

Kegyességi művek

A babonánakés az ő sokféle nemeinek rövid előadása ... Pucz Antal, Esztergom: Beimel József, 1822.

A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés, CSEREI Farkas, Nagyvárad: Máramarosi Gottlieb Antal betűivel, 1806.

A Kath. anya imádsága Szent Anna anyánk példája után vagyis: útmutatás szent Anna követésére és tiszteletére. Épületes, oktató- és imakönyv arák, férjezett nők, özvegyek, különösen pedig a szent Anna egyleti tagok számára. KUNSZIGETHY Mihály, Budapest: Steinbrener Ker. János Könyvkereskedése: 1883.

A keresztény nő. RUSCHEK Antal, Budapest: Szent István Társulat, 1898.

A keresztény tudománynak rövid foglalatja rövid oktatások- és imádságokban előadva, Neumayer Ferencz jezsuitársaságbeli atyától. Magyarította SZENCY Imre permontrei rendű áldozár. Szombathely: Bertalanffy Imre nyomdájában, 1857.

A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikátiók (1824–1825). BUDAI Pál, Közreadja: Szacs vay Éva – Szalánszki Edit). Budapest: L'Harmattan, 2005.

A Szív gárda rövid ismertetése. N.N. Budapest: Korda Kiadó Rt. é.n.

A zsidó asszony, REMY, Nahida (fordította Krasznainé F. Mari), Nagyvárad: Laszky Ármin könyvnyomdája, 1892.

Áhítat gyakorlatai, Imák- s énekekben a római kath. ifjuság épülésére. SZEPESI Imre, Pest, 1857.

Ájtatos hölgy. Elmélkedések és imák művelt hölgyek használatára. Készítették SZENCI FÖRDÖS Lajos – Szívos Mihál reform. papok. Kecskeméten: Szilárdy Károly betűivel és költségén. 1846.

Ájtatos órák. Imakönyv izraelita nők számára. STERN Mór, Budapest: Löwy, 1882.

Alkalmi énekek háborús időben. RITHNOVSZKY Antal, Eger: Egri Nyomda, 1915.

Al kanfei haNefes. A lélek szárnyain. A vallási elmélyülést kereső zsidó intelligencia imakönyve. KRAUSZ Fülöp, Sárvár: A szerző kiadása. 1934.

Alkalmi énekek háborús időben RITHNOVSZKY Antal, Eger: Egri Nyomda Rt. 1915.

Amit a nagyleánynak tudnia kell. Dr. CSABA Margit, Budapest: A szerző kiadása, 1934.

Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei, melyeket fő tisztelendő Galántai gróf Ezsterházy (sic!) Károlynak Fraknó, Pápa, Ugod és Devecser örökös urának, Isten és az apostoli széknek kegyelméből egri püspöknek, a Győzhetetlen Fenséges Római Tsászár s Tsászárné s Koronás Apostoli királyné Asszonyunk valóságos belső Tanácsosának, Tekintetets, Nemes Heves és külső Szolnok Vármegyéknek örökös Fő Ispányának kegyelmes parantsolattyából egybe szedegetett és ki-nyomtatattott NAGY FERENTZ Egris Püspökségben lévő Török Szent Miklós Mező Városának Plébánosa, Eger, Püspöki Oskola Betűivel, 1771.

Betegek gyógyítója a Boldogságos Szűz Mária. Áts Benjamin, Budapest: Rózsa Kálmán és neje, 1910.

Bízzál fiam! Sebesült katonák részére. REVICZKY Aladár, Budapest: Szent István Társulat, 1914.

Das große Leben Christi, oder ausführliche andächtige und bewegliche ganz Vollkommene Beschreibung deß Allerheiligsten Lebens und bittern Leidens unsers Herrn Jesu Christi und seiner glorwürdigsten Mutter Mariae. COCHEM, Martin, Frankfurt: Bencard, 1689.

Deborah, Andachtsstunden für Israeliten beiderlei Geschlechtes. Eine möglichst vollständige Sammlung von Gebeten und religiösen Betrachtungen, zum Gebrauche bei der öffentlichen sowohl, als bei der häuslichen Andacht. PILLITZ, Daniel, Budapest: Lőwy. (5. kiadás)

Dicsértessék a Jézus Krisztus. Katolikus imádságos, oktató és énekes könyv. KURCZ Adolf és SZATHMÁRI, Szerdahelyi János Könyvnyomdája, N.-Abony, 1893

Dicsőség! Békesség! Imádságoskönyv, egyszersmind kalauz a keresztény életre. SÍK Sándor, Budapest: Szent István Társulat, 1944.

Égi orgona virágok. Ima és énekeskönyv. MOLNÁR József – MEISERMANN Ignác, Budapest – New York: Steinbrener Ker. János Katolikus Könyvkereskedése, 1925.

Évi kézikönyv Jézus Szíve gyermekeinek. Az 1943-44. tanévre és az egész 1944. egész évre. BLASKÓ Mária, Budapest: Korda Kiadó Rt., 1944.

Ewige Anbethung des allerheiligsten Altars-Sakrament, In dem Geist und in der Wahrheit: in öffentlich- und Feyerlich-immerwährendem Gottes-Dienst für die Löbl. Jungfrauen-Klöster der Fürstlich-St. Gallischen Landen. Walser, Iso (Hrsg.): St. Gallen: Fürstl. Gotteshaus, 1786.

Fohász. Zsidó nők imakönyve. HEVESI Ferenc - HEVESI Simon. Budapest: Steiner, 1930.

Geistlicher Wegweiser. Ein Lehr- und Gebetbuch für katholischen Christen, besonders für die Jugend auf dem Lande, von Johann RISSEL, weiland Seelsorger im Csanád Bisttume, Gross-Becskeres: Paul Pleiss 1853.

Gertrudnbuch, oder auserlesenes geistliches undandächtiges Gebetbuch, darin die auserlesensten andächtigen, von Christo und der Mutter Gottes der zweien Hl.Kloster: Jungfrauen und leiblichen Schwestern Gertruden und Mechtilden theils mündlich, theils durch den H. Geist geoffenbarten Gebete begriffen sind. Sulzbach: COCHEM, Martin Seibelschen Kunst- und Buchhandlung, 1827. Online elérhetőség: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10262965.html> utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

Hétfájdalmu Boldogságos Szűz Mária nyomait követőknek mennybevezető kis Arany Koronája az az Isten Sz. Anyjához ébresztő imádságos és énekes könyv, melyet az ájtatos kereszt. kath. hajadon és istenfélő asszonyi híveknek örök lelki üdvök elnyerésére irta Áts Benjamin atya, sz. Ferencz-rendi áldozár, érdemesített hitszónok és missionárius. Budapest: Kiadja Bucsánszky Alajos saját költségén, 1852.

Hovat haLevavot – Kötelességtan. SINGER S. Leó, Rimaszombat: Lévai Izsó Könyvnyomdája, 1907.

Ifjúsági imakönyv serdülő ifjak és leányok számára. HOCK János Budapest: k.n., 1903.

Igaz Isteni Szeretetnek Harmattýából nevedet, drága Kövekkel ki-rakott ARANY KORONA. Az-az: Külömb-Külömb féle válogatott ájtatos ép[szép? – eleje szakadt] Imádságokból, Lelki Foháskodásokból, Elmélkedésekből, Dicséretekből, és Szüvbéli indulatokból, mint egy mennyei világossággal ragyagó, Istenhez ébresztő, drága Kövekből formáltatott, és készítettet IMADSAGOSKÖNYV melyet A' Keresztény híveknek buzgó lelkek javára, 's a' jó pálya futásnak boldog végezete Koronájának elnyerésére, szorgalmatos munkájával szerzett, és költségével ki-nyomtatott tekintetes, es nagyságos Ovari, es Szent Miklosi PONGRACZ Ester, Néhai tekintetes, Nemzetes, és Vitézlő Apponyi Miklos uram meg-hagyott özvegye. Nyomtatott Nagy-Szombatban: Az Académiai bötükkal, Gall Friderik által, M. DCC. XIX. Esztendőben.

Imádkozzunk a diadalmas békéért. VARGHA Damján, Budapest: Stephaneum Nyomda, 1917.

Imádkozzunk a hadbavonultakért. A háborús idők imakönyve kath. hívek használatára. TOMA István, Budapest: Élet, 1914.

Imádság és élet, imák és tanítások hajadonok számára. BLASKÓ Mária, Budapest: Szent István Társulat, 1923.

Imádságok zsidók számára. Löw Immánuel, Szeged: Traub B. és Társa, 1903.

Imádságoskönyv egyszersmind kalauz a lelki életre. SÍK Sándor – SCHÜTZ Antal, Budapest: Szent István Társulat, 1913.

Imák és intelmek katonák számára. A háború idejére. MOLNÁR VID Bertalan, átdolgozta: REVICZKY Aladár, Budapest: Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1915.

Intézeti imakönyv. A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társulatában fennálló intézetek növendékeinek használatára. N.N. Kalocsa: Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek, 1926.

Isten városáról/ De civitate dei. 3. kötet. Szent Ágoston, fordította: Dr. FÖLDVÁRY Antal, Budapest: Kairosz, 2006.

Jézus Szíve imakönyv katonák számára. BJELIK Imre, Budapest: Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága. 1917.

Katolikus lelki kalauz, vagyis Útmutatás keresztény életmódra. DANKÓ József, Bécs: Sz. Megváltóról nevezett rend, 1866.

Keresztút a háború idejére. REVICZKY Aladár, Budapest, Szent István Társulat, 1916.

Kis jó illatu Rózsáskert, melyben sok szép imádságok és énekek találhatók a bold. szűz Mária szeplőnélküli fogantatásának ünnepére tartandó imádságokkal és a szent keresztutjárás módjával meg bővített. n.n., Pest: BUCSÁNSZKY Alajos, 1859.

Levelek egy Mária-leányhoz. Kis könyvtár a katolikus híve számára 8. JÁMBOR László, Budapest: Jézustársasága, 1915.

Magasztaljátok az Urat! Katolikus imádságos és énekeskönyv tanítónő- és óvónőképző-intézetek, polgári és felsőbb leányiskolák használatára. NIEDERMAYER Antal, Szeged: Endrényi Imre, 1903.

Magyar Encyklopédia. Az az, minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása, APÁCZAI CSERE János, Utrecht: Joannisa Waesberge, 1653.

Makula nélkül való tükör Melly Az üdvözítő Jesus Krisztusnak és szent Szüléinek életét, így keserves kinszenvedését és halálát adgya elé, ÚJFALUSI Judit, Nagyszombat, Jezus Társasága Akadémiája betűivel, 1712.

Mária csillag, hit, élet és erények vezére: imakönyv a kathol. nőnem használatára. Órfalvy Tivadar (szerk.): Winterberg: Steinbrener Ker. János Könyvnyomdája, 189?

Mária gyermeke. Imádságoskönyv katolikus magyar leányok számára. Dr. HALÁSZ Pál, Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1924.

Mária hű leánya, Mária-társulati kalauz egyszersmind imakönyv minden kath. hajadon, számára. Ágoston Károly, Eperjes: Kósch Árpád Sajtóján, 1894.

Mária kongreganisták kézikönyve. A Mária kongregáció ajtatosságai és szabályai. N.N., Budapest: Mária kongregáció szerkesztősége, é.n.

Mária, légy anyám! Imakönyv nők részére. P. BOROS Fortunát (szerk.): Cluj: Szt. Bonaventura Nyomda, 1936.

Mennyei követek avagy szent Gertrudis és Mechtildis imádsági, Ágoston Péter, Nagyszombat: A városi tanácsnak költségén és ennek ajánlva, 1681.

Mennyei szép koszorú: imádságok és énekek. FÖLDES Zoltán, Cluj: Szt. Bonaventura Nyomda, 1928.

Mindenkor magával hordozandó lelki kincs, mellyből miképpen kellések ajtatossan hallgatni a' sz. misét ... kitetszik, most újonnan meg-jobbított ... és imádságokkal ,s énekekkel meg-bővítettett. N.N., Buda: Landerer Nyomda, 1764.

Mirjam. Imádságok zsidó nők számára. Dr. Kiss Arnold, Budapest: Steiner, 1939.

Nagy katechismus, az-az Keresztényi iskola, mellyben a nevendék ifjúság az egy, üdvösséges, és közönséges hitnek fundamentomára taníttatik BOSSÁNYI Szerafin, Vázt: Ambró, 1781.

Nefejejts vagy azon erkölcsi mondások, énekek és imádságok gyűjteménye, mellyek a kisdedovó Intézetbe járó kisdedek szíveik és elméjük képeztetésére szolgálnak. VARGA Péter belvárosi kisdedovó Intézetbeli tanítótól, Pest: Nyomtatott Müller A., 1850.

Örök áhitat. Könyörgések és rövid fohászok könyve zsidó nők és leányok számára. Dr. HEVESI, Simon, Budapest: Eisler, 1918.

Örökimádás: a legméltóságosabb Oltáriszentség imakönyve. Fordította: VARGA Mihály, Budapest: Szent István Társulat, 1946.

Őseink buzgósa. BOGISICH Mihály, Budapest: Rózsa Kálmán és neje, 1888.
Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte: SCHÜTZ Antal, Budapest: Szent István Társulat, 1929.

Páduai Szent Antal imakönyv. A nagy csodatevő szent tiszteletének terjesztésére. SZÉKELY Aladár, Budapest: Steinbrener Ker. János Könyvnyomdája, é.n.

Prédikáció Gyümölcstől Boldogasszony ünnepére. In MAGYAR Ferenc: Vasárnapi és ünnepi szent-beszédei. 1. köt. Eger, 1895. 255–265.

Protestáns nők imakönyve. Különféle alkalmak- és esetekre. MEDGYES Lajos, Pest: Pfeifer 1859.

Ráhel. Imák zsidó nők számára. WEISZ Gábor, Pécs: Schwarz, 1902.

Stunden der Andacht, Ein Gebet- und Erbauungsbuch für Israels Frauen und häuslichen Andacht. NEUDA, Fanny. Prague: Brandeis, 1903.

Szentséglátogatások könyve Liguori Szent Alfonz után. N.N., Budapest: Kármelita Rendház, 1902.

Természeti tudomány a köznépeknek. Ababonáságnak orvoslására és a köznép közötti való kiértésére. FÁBIÁN József, Weszprémben: Számmer Nyomda, 1803.

Venite Adoremus! Katolikus oktató- és imádságoskönyv a tanulóifjúság számára. LÁNG Incze, Budapest: Szent István Társulat, 1902.

Vezércsillag az örök üdv elnyerésére. Imakönyv a katolikus nőnem használatára. Az imákat egybefűzte: KUNSZIGETHI Mihály. Winterberg és Budapest, Nyomta a tulajdonos: Steinbrener Ker. János é.n. (első kiadás: 1860.)

Sajtó

Egyenlőség

- 1898. augusztus 28: 8. (Haber Samu: Mirjam.)
- 1898. január 16: 9. (Szabolcsi Miksa: Magyarosodó orthodox hitközség.)
- 1898. február 6: 1. (Szabolcsi Miksa: Nevelőnők.)

- 1898. február 13. Melléklet: 1-2. (Kiss Arnold: Levelek egy zsidó asszonyhoz.)
- 1916. június 24: 10. (Zay – Ugrócz: A grófnő, ki zsidó imakönyveket kér.)
- 1916. június 17: 3. (N.N. a Glosszák a hétről című részben.)

Egyházi Literatúrai Lap

- Függelék a Religio és Neveléshez. 1848/11: 41–42.

Élet és Öröm

- 1932. április: 52. (Gálosiné Ottlik Mira: Hová emancipálhatja magát a nő?)
- 1934. január: 13. (Leszkay Irén: Vezető női egyéniségeket!)

Idők tanúja

- 1865. jún. 2: 500. (R.I.: Fehér megyéből Mária hava 28-án.)

Katolikus Szemle

- 1892/6: 516. (n.n.: Könyvismertetések és bírálatok.)
- 1894/1: 159–160. (n.n.: Könyvismertetések és bírálatok: Imakönyvek.)
- 1894/1: 160. (n.n.: Könyvismertetések és bírálatok.)
- 1900/10: 880–898. (Vetési József: A nőemancipáció. Harmadik, befejező közlemény.)
- 1908/4: 405–416. (Dr. Komócsy István: A gyermekek nemi fölvilágosítása.)
- 1915/2: 231. (Wéber Pál: Ismertetés Toma István imakönyvéről.)
- 1915/9: 885–889. (Prohászka Ottokár: A hívőknek magatartása a háborúval szemben.)

Protestáns Szemle

- 1915/27: 87–89. (Makkai Sándor: Háborús imák és traktátusok.)

Religio

- 1872/49: 385. (n.n.: Az imakönyvekről.)
- 1915/13: 4–16. (Dr. Mihályfi Ákos: A háború és a teológia.)
- 1915/130: 125–145. (Dr. Tóth Tihamér: A háború és a lelkipásztorkodás.)

Religio és Nevelés

- 1848/29: 228–230. (Majer István: Az iskolai imádságról.)
- 1848/31: 247–248. (Majer István: Az iskolai imádságról.)
- 1848/35: 285. (Fogarasy Mihály: Nyilatkozat a jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében.)
- 1848/35: 285–289. (Fogarasy Mihály: Nyilatkozat a' jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében.)
- 1848/36: 298–301. (n.n.: A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s alapszabályai.)
- 1848/36: 299. (n.n.: A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s' alapszabályai.)

Reménységünk

- 1900. december V/3. 95–96. (P. Ágoston közlése)

Hivatalos egyházi írások

Rerum Novarum. XIII. LEÓ PÁPA enciklikája a munkáskérdésről. Róma, 1891.

A Győri Püspökség Körlevelei, n.n.: 6115. számú könyvajánlás, 1914. Online elérhetőség: http://library.hungaricana.hu/hu/view/GyoriPuspoksegKorlevelei_1914/?pg=179&layout=s , utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

Egyéb

Egy római katolikus polgár é.n.: *Halgassanak a papok! Miért prédikálnak a r. kath. Papok a polgári házasság ellen?* Budapest. Online elérhetőség: http://mtdaportal.extra.hu/books/Halgassanak_a_papok.pdf , utolsó letöltés dátuma: 2019. május 10.

Aranyszájú Szent János azzal vigasztalta reményvesztett keresztény híveit, hogy „a Paradicsomot elvesztettük, de megkaptuk a mennyországot, ezért a nyereség nagyobb, mint a veszteség”. Ez a János-i aranymondás látszik tükröződni a keresztény imahagyományban is, hiszen a hit szerint, a Jézus nyomában „mi Atyánk”-nak szólítható Isten országában, a győzedelmes egyház szentjeinek sokasága egyként jár közben a szenvedő egyház és a vándor egyház tagjaiért. Ezt a közbenjárást terelik mederbe, öntik formába az egyházak híveik számára, imák megfogalmazása és imakönyvek közreadása révén. A téma vizsgálatának úttörője és jeles művelője, Frauhammer Krisztina pedig a népi vallásosságban e kiemelten fontos, sokrétű funkciót betöltő művek hatását, kultúrtörténeti háttérét tárta fel, bő egy évtizedes kutatómunkával.

Az imakönyvek a „vallási autoritás által kontrollált akkulturalizációs eszközök” s mint ilyenek, a vallásosság jellemzőinek az értelmezésében kulcsszerepet töltenek be. A lelkiségi művek identifikációs szerepe, a női spiritualitás valamint a (zsidó, keresztény) anya-feleség-háziasszony modell, a népi misztika, a folklór és az egyházi ima kölcsönhatása mind-mind olyan kérdései a kötetnek, amelyek első ízben kerülnek a magyar néprajzkutatás fókuszába. A kötet a szakrális kommunikáció alapkérdéseit messze meghaladva a társadalom-, a mentalitás- és a lelkiségtörténettel, a folklórral, az alfabetizációval és olvasástörténettel foglalkozó diszciplínák számára is alapmű.

Iancu Laura

Frauhammer Krisztina (1974) néprajzkutató, a hazai népi vallás, a kegyességi áhitat történeti és mai megnyilvánulásainak (mirákulumok, kegyhelyek vendégkönyvei, votív graffitik, vallásos lánclevelek), valamint a 19–20. századi kegyességi irodalomnak és női spiritualitásnak elkötelezett kutatója.